تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى
ئۈچۈن مۇھىم قورال

بىلىم جەۋھەرلىرى

تېز ئۆگىنىش، تېز ئىزدەش، تېز ئەسته ساقلاش قوللانمىسى

ئۇيغۇر تىلى + ئاساسىي بىلىملەر + مۇھىم نۇقتا + قىيىن نۇقتا

تىل - ئەدەبىيات

ئالىي مەكتەپكە باردىغان تېز پويىز

تولۇق ئوتتۇرا 1 - 2 - 3 - بىللىقلار
ئۈچۈن بىردەك ماس كېلىدۇ

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن مۇھىم قورال

بىلىم جەۋھەرلىرى

تىل - ئەدەبىيات

تۈزگۈچى: ئەلى غوجاخۇن

مەسئۇل مۇھەررىرى: يالقۇن ئابدۇسالام
مەسئۇل كوررېكتورى: پەرىدە غوپۇر
نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى بۇلاقبېشى كوچىسى 196 - قورۇ
تور ئادرېسى: http://www.xjpsp.com
باسقۇچى: شىنجاڭ بابەي مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
نەشرى: 2014 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى
بېسىلىشى: 2014 - يىل 9 - ئاي 1 - قېتىم بېسىلىشى
فورماتى: 1092×787 م م 1/ 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 11.75
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 5372 - 5878 - 4
باھاسى: 28.80 يۈەن

تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2828206 (0991)
ئالاقىلىشىش تېلېفونى: 18999960141 پوچتا نومۇرى: 830001
بېسىش، تۈپلەشتە مەسىلە بولسا ئالماشتۇرۇپ بېرىمىز

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئۇيغۇر تىلى 1
تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 1
فونېتىكا ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 2
لېكسىكا ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە 16
گىرامماتىكا ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە 28
مورفولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە 29
ئىسىم توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە 36
سۈپەت توغرىسىدا چۈشەنچە 43
سان توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە 45
مىقدارلار ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 48
ئالماش توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە 51
رەۋىش ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 55
پېئىل توغرىسىدا چۈشەنچە 58
تەقلىد سۆزلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 73
ئىملىق سۆزلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 76
ياردەمچى سۆزلەر ھەققىدە چۈشەنچە 78
سىنتاكسىس ھەققىدە چۈشەنچە 80
جۈملىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى . 82
جۈملە بۆلەكلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە 89

جۇملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى 97
ئاددىي جۇملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن بۆلۈنۈشى 102
مۇرەككەپ جۇملە ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 104
كۆچۈرمە جۇملە ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۇملە 110
تىنىش بەلگىلىرى ھەققىدە چۈشەنچە 112
ئىككىنچى باب ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر 120
ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر توغرىسىدا چۈشەنچە 120
ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە 132
ئۈچىنچى باب شېئىرىي ئەسەرلەر 140
شېئىر توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە 140
شېئىرلارنىڭ شەكىل جەھەتتىن بۆلۈنۈشى 141
شېئىرلارنىڭ تۈزۈلۈشى 146
ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى 150
تۆتىنچى باب نەسرىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش ۋە چۈشىنىش 154
بەشىنچى باب سەھنە ئەسەرلىرىگە دائىر بىلىملەر 157
ئالتىنچى باب پىروزا ئەسەرلىرىنى ئوقۇش ۋە چۈشىنىش 161
يەتتىنچى باب ساياھەت ئەدەبىياتى، تەرجىمھال ئەدەبىياتى، ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىنى ئوقۇش ۋە چۈشىنىش 167
سەككىزىنچى باب قوللىنىش تېپىدىكى، پەنىي

ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ماقاله، ئە -
سەرلەرنى ئوقۇش ۋە چۈشىنىش 173
پەننى ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر .. 173
مۇھاكىمە ماقالىسى توغرىسىدا 174
چۈشەندۈرۈش ماقالىسى توغرىسىدا 178
ئەدەبىي ئوبزور توغرىسىدا 179
نۇتۇق توغرىسىدا 182
توققۇزىنچى باب ئىزدىنىشلىك ئۆگىنىش بىلىم -
لىرىنى جۇغلاش ۋە بىرىكتۈرۈش 186
فامىله ۋە فاملىنىڭ كېلىپچىقىشى 186
ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت - بايرام ئادەتلىرى 188
ئۇيغۇر ئەپسانە - رىۋايەتلىرى 189
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى 192
يەر - جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى 195
توتېم ھەققىدە چۈشەنچە 196
لوگىكا بىلىملىرى توغرىسىدا 196
مەددىاھلىق سەنئىتى توغرىسىدا 203
كىنو - تېلېۋىزىيە 205
فولكلور ھەققىدە 208
ئېتنومولوگىيە 212
سېلىشتۇرۇشتىن سېلىشتۇرما ئەدەبىياتقىچە 216
ئونىنچى باب تېكىست ئۇچۇرلىرى 221
غەزەپ ۋە زار 221
يىللارغا جاۋاب 222
بۇگۈن ۋە ئەتە 223

يۇلتۇزلار يۇرتى 224
ئانا تىلىم 224
نېلۇپەر كۆلىنىڭ ئايدىڭدىكى مەنزىرىسى 225
گۈل ناخشىسى 226
بىر ئادەمگە نۇرغۇن زېمىن لازىمۇ 227
ئاقچۇق سېيىدا («ئىز» رومانىدىن پارچە) 228
كۆچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش كالتىكى 229
دېڭىز سەپىرى 230
مېنىڭ بىر كۈنۈم 231
ياخشىلىق ۋە يامانلىق توغرىسىدا 231
پارچىلار 232
«ئات» بىلەن «ئات مىنگەن كىشى» 233
ھاياتقا مۇھەببەت 234
ئىنساب سودىگىرى 235
مېنىڭ ئارزۇيۇم (نۇتۇق) 236
يېقىنقى زامان ئىلىم ـ پېنىنىڭ جۈڭگوغا كىرىشى
ۋە كەلگۈسىگە نەزەر 237
دولان ياشلىرى (ھېكايە) 238
شىراق (ھېكايە) 239
غەزەل 240
ئەدەب ـ ئەخلاق توغرىسىدا 241
ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىدىكى قەشقەر 242
ھايۋانلارنىڭ ئوينىشىدىكى سىرلار 243
بىر فىزىكىنىڭ تەربىيەلىنىش جەريانى 243
قۇشلار نېمىشقا ئۇچالايدۇ؟ 244

مۇقام ئۇستازى 245
گۈلدۇرماما 246
كاشغەر (رادىپلىق غەزەل، رادىپ ــ كاشغەر) ... 248
كوللىيات مەسنەۋى خەراباتى (مەسنەۋى) 248
ئانا (رادىپلىق غەزەل، رادىپ ــ قىلغان ئاتا) 249
كىيىم ـ كېچەك مىللەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى
..... 250
ئەكىلىشپەرۋەرلىك 251
تىل ـ ئەدەبىيات ۋە ماتېماتىكا 252
كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى 253
يۇرىكىم يىغلايدۇ 254
لىيەن پو ۋە لىن شياڭرۇ قىسسىسى 255
ئۇۋچى ئەسلىمىلىرى 256
ئالا ئىت قىياسى 257
زۇلمەتلىك يىللاردىكى ئوت يۈرەك شائىر 259
مۇھەممەت باغراش ئىزدەنمە هېكايىلىرىنىڭ بەزى
ئالاھىدىلىكلىرى 260
ئاتاقلىق مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ تارىخى
«دۇنيا مۇزىكا قامۇسى» غا كىرگۈزۈلدى 261
كېلەچەككە تۇتاشقان رىشتە 261
ئوسۇنتىسمدا خەۋەر قىلغۇدەك هېچنېمە يوق 262
جانلىقلار جەمئىيىتى 263
ئادەم بەدىنىنىڭ قورغىنى ــ تېرە 264
يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا
كۆرسىتىدىغان تەسىرى 265

ئون بىرىنچى باب ئىجادىيەت 266
قوشۇمچە Ⅰ. زۆرۈر دەرسلىكتىكى كىلاسسىك
ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىسى ۋە يەشمىسى 303
قوشۇمچە Ⅱ. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللەر-
رىدىن ئۆرنەكلەر 325
قوشۇمچە Ⅲ. مارجان سۆزلەر توپلىمى 357

بىرىنچى باب ئۇيغۇر تىلى

تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. تىل تاۋۇشلىرى دېگەن نېمە؟

سۆزلەرنى شەكىللەندۈرگۈچى تاۋۇشلار تىل تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېغىزنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈرلۈك پائالىيەتلىرىدىن ئۆتۈشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان تاۋۇشلار تىل تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. تىل تاۋۇشلىرى تىلنى ئىپادە قىلغۇچى ئەڭ كىچىك بىرلىك. يەنى تىلنىڭ ماددىي پوستى ھېسابلىنىدۇ.

2. فونېما دېگەن نېمە؟ ۋاريىانت دېگەنچۇ؟

مەلۇم تىلدا سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىنى ۋە مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك فونېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

تۆت ــ ئۆت ماڭ ــ تاڭ ئاچ ــ ئاش يوق ــ توق

سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە شەكلىنى پەرقلەندۈرۈشتە ئاساس بولالمايدىغان تىل تاۋۇشى ۋاريىانت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

يۇرەك ــ ژۇرەك باج ــ باژ ئوجمە ــ ئۇژمە
پەرق ــ فەرق
دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ژ»، «ف» تاۋۇشلىرى فونىما بولالمايدۇ.
ئۇيغۇر تىلىدا 32 تىل تاۋۇشى، 30 فونېما بار.

3. تىلىنىڭ ئوچ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قايسىلار؟

ھەرقانداق بىر تىل فونېتىكا ، لېكسىكا، گىراماتىكىدىن ئىبارەت ئوچ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ.

فونېتىكا ــ تىل تاۋۇشلىرى ۋە تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئۇ تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تۇزۇلۇشى، تۇرلەرگە بۆلۈنۈشى، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى، تىلدىكى فونېما، تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشى، ئۆزگىرىشى، ماسلىشىشى، بوغۇم، ئۇرغۇ ۋە توغرا تەلەپپۇز قىلىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ.

لېكسىكا ــ بىر تىلدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى، ئۇ تىلىمىزدىكى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، تەرەققىياتى، سۆز مەنىسى ۋە تۇرلىرى، سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش يوللىرى، تۇراقلىق تەركىبلەر، سۆز ۋە لۇغەت تەركىبى سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

گىراماتىكا ــ سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىشى، ياسىلىشى، تۇركۈملەرگە بۆلۈنۈشى ۋە جۈملە تۇزۇش ھەققىدىكى قائىدە ــ قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

فونېتىكا ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. فونېتىكا دېگەن نېمە؟

فونېتىكا ــ گرېكچە «PHONE» (تاۋۇش، ئۈن) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. ئۇ تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى سۈپىتىدە رۇس تىلى ئارقىلىق تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەن. ھازىر بۇ ئاتالغۇ «تىل تاۋۇشلىرى» ۋە «تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان» پەن مەنىلىرىدە قوللىنىلىۋاتىدۇ.

2. ئۈيغۇر تىلىدا قانچە تاۋۇش بار؟ قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

ئۈيغۇر تىلىدىكى بارلىق تاۋۇشلار ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچراش ياكى ئۇچرىماسلىق ئەھۋالىغا ئاساسەن سۇزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ، سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ تۈرلۈك ھەرىكىتى ۋە شەكىللىرىگە ئاساسەن بىر قانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى:

لەۋ ھالىتى بويىچە / تىل ئورنى بويىچە	لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش	لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش
تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش	ئۆ ئۇ	ئە
تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش	ئو ئۇ	ئا
تىل ئارا سوزۇق تاۋۇش		ئې ئى

ئۇزۇك تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش - تىترىمەسلىكى جەھەتتىن تۆۋەندە-كىدەك تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش - تىترىمەسلىكى / تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى	جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار	جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار
پارتلىغۇچى تاۋۇشلار	ب د گ	پ ت ف ك
پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	ج	چ
سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	ۋ ز ژ ي غ	س ش خ ق ھ
دىماق تاۋۇشلىرى	م ن ڭ	
قوۋۇز تاۋۇشى	ل	
تىترىگۈچى تاۋۇش	ر	

ئوقۇغۇچىلار جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشنى تۆۋەندىكى جۈملە ئارقىلىق ئۆگىنىپ ئەسـتە ساقلىۋالسىمۇ بولىدۇ:

«فاك تاشقا پىچاق خاس» بۇ جۈملە تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن ئىبارەت.

«گىجىڭ دەرۋازىۋەندىن ھەر يىلى باج ئالغىلى بولمايدۇ»

بۇ جۈملە تەركىبىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن ئىبارەت.

3. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى نەچچە تۈرلۈك بولىدۇ؟

ئۈيغۇر تىلىدا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى، لەۋ ھالىتى ھەم تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش ياكى تىترەمەسلىك خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ. بۇنداق ماسلىشىش كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى بوغۇمى ھەم سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى قانداق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىقىغا قاراپ سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

ئۈيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

4. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچە خىل بولىدۇ؟ قايسىلار؟

ئۈيغۇر تىلىدا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىلدا پەيدا بولۇش ئورنى ۋە شۇ تاۋۇشنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتىدىكى لەۋنىڭ ھالىتى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېيىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ بۇ خىل ماسلىشىش قانۇنىيىتى تۈپ سۆزلەردىلا كۆرۈلۈپ قالماستىن، بەلكى تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى تاۋۇشلار بىلەن ئۇلارغا

ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئارىسىدا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن: مەكتەپ ، بازار ، قوغۇن ...

مەكتەپ + تە، كۆزۈم + گە، بازار + دا، قوي + لار، قوغۇن + لۇق، كۆز + لۈك، باش + لار، ئېغىر + لىق، ياز + دا، قىش + تا، كۆر + سە، ئوقۇ + سا.

يۇقىرىقى مىسالىلاردا سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە لەۋ هالىتى جەهەتتىن، ئۇزۇك تاۋۇشلار جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز بولۇش جەهەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كەلگەن.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تىل ئورنى جەهەتتىن ماسلىشىش ۋە لەۋ هالىتى جەهەتتىن ماسلىشىش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) تىل ئورنى جەهەتتىكى ماسلىشىش

تۈپ سۆزدىكى، شۇنىڭدەك تۈپ سۆزلەر بىلەن تۈپ سۆز-لەرگە ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەهەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېـ-لىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەهەتتىن ماسلـ-شىشى دەپ ئاتىلىدۇ.

① تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. مەسـ-لەن:

ئۇزۇم — ئۇزۇملەر، ئۇزۇمگە، ئۇزۇملۇك.

بىرىك — بىرىكتۈر، بىرىكتۈرمەك، بىرىككەن.

ئالاقە — ئالاقىلەر، ئالاقىگە، ئالاقىلەشمەك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

② تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى. مەسـ-لەن:

قۇرۇل ــ قۇرۇلغان، قۇرۇلسا، قۇرۇلۇشلار.
قول ــ قوللار، قوللانماق، قوللانغان.
تەقسىمات ــ تەقسىماتقا، تەقسىماتتا.
(2) لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشى پەقەت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك.
لەۋ ھالىتى جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ:
① تىل ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇ-زۇلگەن سۆزلەرگە ياكى ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى لەۋ-لەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە تىل ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قو-شۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.
مەسىلەن:
يۈز ــ يۈزۈم، يۈزلۈك. سۆز ــ سۆزۈك، سۆزلۈك.
سۇزۇل ــ سۇزۇلدۇرۇپ. كەلتۈر ــ كەلتۈرۈپ.
② تىل ئارقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە، شۇنداقلا ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئارقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە تىل ئارقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:
يولۇق ــ يولۇقۇپ؛ قول ــ قولۇم، قوللۇق.
ئويۇنچۇق ــ ئويۇنچۇقۇم.
(3) ئارا سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئې» لارنىڭ باشقا سوزۇق

تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىش خۇسۇسىيىتىدە ئىككى خىللىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار تۆۋەندىكى قائىدىلەر بويىچە ئۇلىنىدۇ:

ئارا سوزۇق تاۋۇش «ئى، ئې» لار بىلەنلا تۇزۇلگەن بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «ك، گ» تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ، «ك، گ» تاۋۇشلىرى بولمىسا ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك + لەر = ئىشىكلەر ئېگىز + دە = ئېگىزدە

ئېتىز + دا = ئېتىزدا ئىسىم + لار = ئىسىملار.

لېكىن تەقلىد سۆزلەر بۇ قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. مەسىلەن:

چىك + لىدا = چىكىلدا گۈز + لىدا = گۈزلىدا

(4) ئاخىرقى بوغۇمى «چە» بولغان سۆزلەر ياكى «چە» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلاشتا «چە» بوغۇمىنىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

باغچە + لار= باغچىلار باغچە + غا = باغچىغا

باغچە + دا = باغچىدا

قەلەمچە + لەر = قەلەمچىلەر قەلەمچە + گە = قەلەمچىگە، ئۇنچە + لەر = ئۇنچىلەر.

لېكىن، «چە» بىلەن ئاياغلاشقان بارلىق ئالماشلارغا يە ـ نىلا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇنچە + لىك = بۇنچىلىك ئۇنچە + گە = ئۇنچىگە

شۇنچە + گە = شۇنچىگە

(5) «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە «ئى» تاۋۇشى بىلەن تۇزۇل ـ گەن قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ، شۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ئا، ئە» سوزۇق تاۋۇشلىرى «ئى» ياكى «ئې» غا ئۆزگەرگەن ـ دىن كېيىن يەنە قوشۇمچە ئۇلاشقا توغرا كەلسە، شۇ سۆز ـ لەرنىڭ ئەسلىي ھالىتى بويىچە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بار — بېرىش، بېرىشقا، بېرىشتا، بېرىشقان

بەر — بېرىش، بېرىشكە، بېرىشتە، بېرىشكەن

5. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېگەن نېمە؟

سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ جاراڭلىق يا ـ كى جاراڭسىز بولۇشىغا قاراپ، قوشۇمچىلارنىڭ شۇنىڭغا ماس شەكىلىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېيىلىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تۆپ سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ، پەقەت سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن قوشۇمچە بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاش + قا = ئاشقا ئاش + تىن = ئاشتىن

بازار + غا = بازارغا بازار + دىن= بازاردىن

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىدا قانداق ئالاھىدىلىك ـ

لەر بار؟

(1) «د، ب» تاۋۇشلىرىدىن باشقا جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان شەكلى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

باغ + دىن = باغدىن　　باغ + دا = باغدا

نان + دىن = نانداىن　　قورال + دىن = قورالدىن

كەپتەر + گە = كەپتەرگە

(2) «د، ب» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب + قا = كىتابقا　　كىتاب + تا = كىتابتا

ئەۋلاد + قا = ئەۋلادقا　　ئەۋلاد + تا = ئەۋلادتا

(3) ئاخىرى «غ، گ» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقا سۆزلەرگە يەنە «غ، گ» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلارنى ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولغانلىقى ئۈچۈن، «ق، ك» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

باغ + قا = باغقا (باغغا ئەمەس)　　تۇغ + قان = تۇغقان (تۇغغان ئەمەس)

ئەگ + كەن = ئەككەن (ئەگگەن ئەمەس)

چىگ + كەن = چىككەن (چىگگەن ئەمەس)

6. بەزى سۆزۈق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى قانداق بولىدۇ؟

(1) «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى «ئ»

تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىدۇ ھەم شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئات + ى = ئېتى　　باغ + ىم = بېغىم

مال + لىق = مېلىق　　قان + ىم = قېنىم

(2) «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى «ئى» تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىدۇ ھەم شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بەل + ى = بېلى　　ئەت + ىپ = ئېتىپ

ئاتا + سى = ئاتىسى　　تىلەك + ى = تىلىكى

(3) بەزى سۆزلەر تۇراقلىق ئۇرغۇغا ئىگە بولغاچقا، قوشۇمچە ئۇلانغاندا، «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ ھەم ئاجىزلاشتۇرۇلماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

سان + ى = سانى　　تەم + ى = تەمى

ئەخلاق + ى = ئەخلاقى　　گۈناھ + ى = گۈناھى

7. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ۋە قوشۇلۇپ قېلىشى قانداق بولىدۇ؟

(1) يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ئى، ئۇ، ئۈ» تاۋۇشلىرى شۇ سۆزلەرگە شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كۆڭۈل + ى = كۆڭلى («ۈ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان)

ئوغۇل + ۇم = ئوغلۇم («ۇ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان)

ئۆمۈر + ۈڭ = ئۆمرۈڭ («ئۈ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان)

(2) كىشىلىك ئالماشلاردىن «مەن»، «سەن» ئالماشلار ئىگىلىك كېلىش، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن

تۇرلەنگەندە «ئە» تاۋۇشى «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا «ن» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

مەن + نامۇ = مېنامۇ («ن» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان)

مەن + نى = مېنى («ن» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان)

سەن + نامۇ = سېنامۇ («ن» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان)

سەن + نى = سېنى («ن» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان)

بۇ مەزمۇنلارنى ئۆگەنگەنده ئوقۇغۇچىلار چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەرنى ئەستە ساقلاش ئارقىلىق ئۆگەنسە ئۇنۇمى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەر:

① سىكىل ② ئوغۇل ③ نەسىل ④ پەسىل ⑤ جىسىم ⑥ ھۆكۈم ⑦ ئورۇن ⑧ ئۆمۈر ⑨ ئىلىم ⑩ زېھىن ⑪ ۋاقىت ⑫ قويۇن ⑬ پىكىر ⑭ بۇرۇن ⑮ ئەقىل ⑯ سېھىر ⑰ مېھىر ⑱ كۆكۈل ⑲ ئۇنۇت ⑳ ئەجىر ㉑ قەدىر ㉒ شەكىل ㉓ ئاغىز ㉔ چېھىر ㉕ كەسىپ ㉖ جەبىر ㉗ زۇلۇم ㉘ ھەجىم ㉙ مۇلۇك ㉚ رەھىم ㉛ رىزىق ㉜ ۋەزىن ㉝ پەخىر ㉞ قىسىم

قىسمەن سۆزلەردە «ن» دىن ئىبارەت ئۇزۇك تاۋۇش ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ۋە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەندە چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

① مېنىڭ ② سېنىڭ ③ سېنى ④ مېنى.

(3) ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان بەزى سۆزلەرگە بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، قوشۇمچىنىڭ ئالدىغا بىر «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ تەلەپپۇز

قىلىنىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئۇچۇن ئوخشاشلا «سى» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىملا + ىم = ئىلايىم («ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالدى)

ئىمزا + ى = ئىمزايى بىنا + ىڭ = بىنايىڭ

(4) بەزى ئوچۇق بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، قوشۇمچىلار ئالدىغا «ي» تاۋۇشى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

دە + ىش= دېيىش («ئە» تاۋۇشى «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلاشتى ھەم «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالدى)

يە + ىش = يېيىش («ئە» تاۋۇشى «ئې» تاۋۇشىغا ئاجىزلاشتى ھەم «ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالدى)

يۇ + ۇش = يۇيۇش («ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالدى)

ئارزۇ + ۇم = ئارزۇيۇم («ي» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالدى)

8. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى ۋە نۆۋەتلىشىشى قانداق بولىدۇ؟

ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشتا پەيدا بولىدىغان تەلەپپۇزدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يېزىقتا ئىپادە قىلىنمايدۇ.

(1) ئاخىرى «ق، ك، پ» تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى «ق، ك، پ» تاۋۇشلىرى ئېغىزدا «غ، گ، ۋ» تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ، ئەمما يېزىقتا «غ، گ، ۋ» تاۋۇشلىرىغا ئۆزگەرتىلمەي، «ق، ك، پ» بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

قوشاق ــ قوشىقى (قوشىغى ئەمەس)
تىلەك ــ تىلىكى (تىلىگى ئەمەس)
مەكتەپ ــ مەكتىپى (مەكتىۋى ئەمەس)
يۇرەك ــ يۇرىكى (يۇرىگى ئەمەس)

(2) ئاخىرى «غ» ۋە «گ» تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە يەنە «غ» ۋە «گ» تاۋۇشلىرى بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلارنى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىش ئەپسىز بولغاچقا، «ق» ۋە «ك» بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ، بۇ چاغدا سۆز ئاخىرىدىكى «غ، گ» تاۋۇشلىرى «ق، ك» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، ئەمما يېزىقتا يەنىلا «غ، گ» بويىچە ئۆزگەرتىلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

باغ + قا = باغقا (باققا ئەمەس)
تۇغ + قان = تۇغقان (تۇققان ئەمەس)
ئەگ + كەن = ئەگكەن (ئەككەن ئەمەس)
چىگ + كەن = چىگكەن (چىككەن ئەمەس)

(3) بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «د، ب» تاۋۇشلىرى تەلەپپۇزدا «ت، پ» ئىپتىلىسىمۇ، ئەمما شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا، يەنىلا «د، ب» بولۇپ ئىپتىلسا، يېزىقتا «د، ب» قىلىپ يېزىلىدۇ. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ تەسىرى بىلەن سۆز ئاخىرىدىكى «د، ب» تاۋۇشلىرى «ت، ۋ» بولۇپ ئىپتىلسىمۇ، يېزىقتا يەنىلا «د، ب» بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇراد ــ مۇرادقا (مۇراتقا ئەمەس)
ئىقتىساد ــ ئىقتىسادقا (ئىقتىساتقا ئەمەس)
ھېساب ــ ھېسابقا (ھېساپقا ئەمەس)

كىتاب ــ كىتابقا (كىتاپقا ئەمەس)

(4) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

ئەدەبىي تىلدا (ئىملاسى)	نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى	جانلىق تىلدا
پىچاق ــ پىچىقىم، پىچىقى	«ق» تاۋۇشىنىڭ «غ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى	پىچاق ــ پىچىغىم، پىچىغى
تىلەك ــ تىلىكىم، تىلىكى	«ك» تاۋۇشىنىڭ «گ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى	تىلەك ــ تىلىگىم، تىلىگى
مەكتەپ ــ مەكتىپى، مەكتىپىمىز	«پ» تاۋۇشىنىڭ «ۋ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى	مەكتەپ ــ مەكتەۋى، مەكتەۋىمىز
ئاچقۇچ ــ ئاچقۇچلۇق	«چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى	ئاچقۇچ ــ ئاشقۇچلۇق
ھېساب ــ ھېسابلار، ھېسابقا	«ب» تاۋۇشىنىڭ «پ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى	ھېساپ ــ ھېساپلار، ھېساپقا
ئىقتىساد ــ ئىقتىسادتىن	«د» تاۋۇشىنىڭ «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشى	ئىقتىسات ــ ئىقتىساتتىن

تۆۋەندىكىدەك ئەھۋال ئاستىدا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى ھەم ئىملادا ھەم تەلەپپۇزدا ساقلىنىدۇ.

ئەسلىسى	ئىملاسى	تەلەپپۇزى
قاقباش	قاقباش	قاقۋاش
بەلباغ	بەلباغ	بەلۋاغ
كاتتاباش	كاتتىباش	كاتتىۋاش

لېكسىكا ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

1. لېكسىكا دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى نېمە؟

لېكسىكا تېخىمۇ توغرىسى لېكسىكولوگىيە دېگەن بۇ ئاتالغۇ گرېك تىلىدىكى «lexikos» (سۆز) ۋە logos (تەلىمات، ئىلىم ـ پەن) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى بولۇپ، «سۆز ھەققىدىكى تەلىمات»، «لۇغەت تەركىبى ھەققىدىكى پەن» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. دېمەك، لېكسىكا تىلنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان سۆز ۋە لۇغەت تەركىبى سىستېمىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

2. لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟

بىرەر تىلغا مەنسۇپ بولغان بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ.

لۇغەت تەركىبى بىر مىللەتنىڭ تىل بايلىقى ھېسابلىنىدۇ، ھەرقانداق تىلدىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولىدۇ، جۈملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن.

3. لۇغەت تەركىبى قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر قوللىنىلىش دائىرىسىگە قاراپ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

4. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

لۇغەت تەركىبى ئىچىدىكى ئەڭ تۇراقلىق، ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ بولغان ۋە يېڭى سۆزلەرنى ياساشتا ئاساس بولىدىغان سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبى دېيىلىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر تۆۋەندەكىدەك ئۇچ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە:

(1) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر شۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان بارلىق كىشىلەر ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان كەڭ قوللىنىلىدىغان سۆزلەردۇر. شۇڭا، ئۇ لۇغەت تەركىبىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.

(2) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر شۇ تىلدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئۆزگەرمەي قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئاممىباب سۆزلەردىن ئىبارەت.

(3) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر تىلىمىزدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. تىلىمىزدىكى نۇرغۇن سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنى قوشۇش ياكى سۆزلەرنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ياسالغان.

دېمەك، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر بارلىق كىشىلەر ئۈچۈن ئورتاق چۈشىنىشلىك بولىدۇ، قوللىنىلىش دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ بولىدۇ، تۇراقلىق بولىدۇ، تەرەققىياتى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ، يېڭى سۆزلەرنى ياساشتا ئاساس بولىدۇ، ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ.

مەسىلەن:

كىتاب، باش، تاغ، كارىۋات، ماڭ ...

ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر كىرىدۇ:

(1) شەيئى ناملىرى: تاغ، سۇ، ئاي، ھاۋا، تاش، توپا، كۈن ...

(2) ئادەم ئورگانىزمىنىڭ ناملىرى: باش، كۆز، قول، پۇت، بۇرۇن، قاش ...

(3) ئەمگەك قوراللىرىنىڭ ناملىرى: ھارۋا، ئارا، كەتمەن، پالتا ...

(4) نەسىلداشلىق، تۇغقانچىلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: دادا، ئاپا، ئاكا، ئۇكا، سىڭىل، بوۋا...

(5) تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ نامى: ئۆي، كىيىم، ئاش، گۆش، چىنە، پىچاق، ياستۇق، كارىۋات...

(6) ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ۋە قۇش ناملىرى: دەرەخ، بۇغداي، پاختا، كەندىر، ئات، قوي، توخۇ، كەپتەر، يولۋاس...

(7) ھەربىكەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ئال، بەر، ماڭ، كەل، ئۇخلا، كۆر...

(8) شەيئى بەلگىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ياخشى، قىزىل، كەڭ، ئېگىز، ئورۇق...

(9) ۋاقىت ھەم ئورۇننى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: بۈگۈن، ئاخشام، ياز، قىش، ئاستى، ئۈستى، يۇقىرى، تۆۋەن...

(10) سانىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: بەش، ئون، يۈز، مىڭ، بەش يۈز، سەككىزمىڭ...

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تۇرمۇشتا قوللىنىلىدىغان ئال-

ماشلار، يارەمچى سۆزلەر، تەقلىد سۆزلەر، ئىملىق سۆزلەر قاتارلىقلارمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدۇ.

5. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

تىلىمىزدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە تەۋە بولغان سۆزلەردىن باشقا بارلىق سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيەت، ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيەت، ئالاھىدىلىكلىرىگە ئوخشاشمايدۇ، يەنى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر شۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان ئومۇمىي كىشىلەرگە بىردەك چۈشىنىشلىك بولمايدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر ئايرىم كەسىپلەردە، يەنە بىر قىسىم سۆزلەر زىيالىيلار ئارىسىدىلا قوللىنىلىدۇ.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى تۇراقسىز بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، پەن - تېخنىكىسى، تۇرمۇش ئەھۋاللىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئۇزۇكسىز راۋاجلىنىپ، بېيىپ تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەرگە قارىغاندا تېز ھەم زور بولىدۇ.

دېمەك، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر ئومۇمىي خەلق ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولمايدۇ، قوللىنىش دائىرىسى تار بولىدۇ، خەلقنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا ئانچە ئېھتىياجلىق بولمايدۇ، تۇراقسىز، ئۆزگىرىشچان بولىدۇ،

بۇ خىل خاراكتېرى تېز ھەم زور بولىدۇ.

مەسىلەن:

ئىجتىمائىي، پەلسەپە، ئېكۇئاتور...

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە تۆۋەندىكى سۆزلەر كىرىدۇ:

(1) كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئاز قوللىنىلىدىغان، ئومۇمىي خەلق بىردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان سۆزلەر: ئىجتىھات، تەلىمات، ئىدراك، تەپەككۇر...

(2) ئىلىم ـ پەن ئاتالغۇلىرى: ئاستىرونومىيە، ماسسا، لوگارىفما، تەڭلىمە، ئېكۇئاتور.

(3) يېڭىدىن پەيدا بولغان سۆزلەر: سىنئالىغۇ، مەنىۋى، زەربىدارلار، ھۆكۈمەتسىزلىك، سۈنئىي ھەمراھ، ئۇچار تەخسە، زامانىۋىلاشتۇرۇش، قاراڭغۇ بازار، ساپا مائارىپى ...

(4) باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر: مۇخبىر، نامزات، سولياۋ، كومپيۇتېر، پىلاستىنكا، پېرېۋوت، بوكس، كوماندا...

(5) ھەر خىل ھۈنەر ـ كەسىپ ساھەسىدە قوللىنىلىدىغان سۆزلەر: موكا، رەندە، بەلچە، بىگىز، موم، ئىسكىنە، سەندەل، ناھال، غول ئەستەر ، مانجات...

(6) يەرلىك شېۋىلەر: سەينا، نوگاي، ئايلا، چېتىك، دۆڭگەي، جۈجەم، ئاپقۇر، چامچا ...

(7) قوللىنىلىشتىن قېلىۋاتقان سۆزلەر: باخشى، قۇشناچ، مۇپتى، مەدرىسە، خانىقا، ئەپسۇن...

6. چۈشەنچە دېگەن نېمە؟ سۆز دېگەنچۇ؟

چۈشەنچە ــ ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدە ئەكس ئېتىشى چۈشەن-

چە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«قەلەم» دېگەن سۆز ئىپادىلەيدىغان مەنە، يەنى يېزىقچىلىقتا قوللىنىلىدىغان بىر خىل قورال دېگىنى بۇ سۆزدە ئىپادىلىنىۋاتقان چۈشەنچە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆز — بەلگىلىك بىر مەنىگە ئىگە، ئەركىن ئىشلىتىشكە بولىدىغان تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: قەلەم، كۆمۈر، باغ، تاغ، ئات، ماڭ...

7. چۈشەنچە بىلەن سۆز قانداق مۇناسىۋەتكە ئىگە؟

(1) ھەرقانداق چۈشەنچە سۆز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن يارەمچى سۆزلەر، ئىملىق سۆزلەر گەرچە سۆز ھېسابلانسىمۇ، ئەمما نەرسىلەر توغرىسىدا بىرەر چۈشەنچە ئۇقۇمىنى بىلدۈرەلمەيدۇ.

(2) چۈشەنچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بەزى چۈشەنچىلەر ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ئاينۇر» ئادەمنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرگەندە بۇ چۈشەنچە «ئاي» بىلەن «نۇر» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

بەزىبىر خىل چۈشەنچىلەر بىرقانچە سۆز ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يۈز — چىراي، جامال، رۇخسارى، ھۆسن

(3) بەزىدە بىر سۆز ئارقىلىق بىرلا چۈشەنچىنى ئەمەس، بەلكى بىرقانچە چۈشەنچە ۋە مەنىنى ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ. «ئاق رەخت»، «ئاق كۆڭلەك» دېسەك، «ئاق» سۆزى رەڭ-

نى، ئوڭۇشلۇقنى، سەممىيلىكنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. «ئەشىك ئوچۇق»، «ھاۋا ئوچۇق»، «كۆڭلى ئوچۇق» دېسەك، «ئوچۇق» سۆزى ئۇچ خىل مەنىدىكى چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدۇ.

8. سۆز شەكلى ۋە سۆز مەنىسى توغرىسىدا

سۆز تاۋۇشلاردىن تۈزۈلىدۇ، سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ سانى ۋە بىرىكىش شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ.

سۆزلەر تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ. سۆزلەرنىڭ تاۋۇشلۇق تۈزۈلۈشى ئۇنىڭ شەكلى بولىدۇ.

تاۋۇش سۆزنىڭ تاشقى پوستى، شەكىل سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلى، مەنە سۆزنىڭ مەزمۇنىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن سۆزدىكى تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشى مۇقەررەر بىر مەنىنى بىلدۈرىدۇ، شۇنداقلا ھەرقانداق بىر مەنە مەلۇم شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق سۆز تاۋۇش، شەكىل، مەنىدىن ئىبارەت ئۇچ ئامىلنىڭ بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولىدۇ.

بىر تىلغا نىسبەتەن، سۆز شەكلى بىلەن سۆز مەنىسى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش تۇراقلىق بولىدۇ. سۆز شەكلى ئۆزگەرسە، سۆز مەنىسىمۇ ئۆزگىرىدۇ.

سۆزدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن سۆز مەنىسى دېيىلىدۇ.

9. سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى

سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ــ مەلۇم بىر سۆزنىڭ ئەسلىدىكى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق مەنىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ئېگىز تاغ، گۈزەل يېزا.

سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى ــ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى

ئاساسىدا كېڭەيگەن مەنىلىرى سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى بو-لىدۇ. سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى ئەسلىي مەنە ئاساسىدا شە-كىللىنىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك باغلىنىش بو-لىدۇ. سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى يېڭى ئۇقۇم، چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. مەلۇم بىر سۆزنىڭ كۆچمە مەنىدە كەلگەنلىكىنى سۆز يەككە تۇرغاندا بىلگىلى بولمايدۇ.

مەسىلەن: «كۆز» ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ كۆزىنى ئىپادە-لىسە ئەسلىي مەنىدە كېلىدۇ، مەسىلەن: «مېنىڭ كۆزۈم ئاغرىپ قالدى.» «بىر قىسىم ھايۋانلارنىڭ كۆزى قىزىل بولىدۇ» بۇ جۈملىلەردە ئەسلىي مەنىدە كەلگەن.

«بۇلاقنىڭ كۆزى» دېگەن بىرىكمىدە كۆچمە مەنىدە كەل-گەن.

سۆزلەرنىڭ ئەسلىي مەنىدە كەلگەن ياكى كۆچمە مەنىدە كەلگەنلىكى سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىلەردە ئىپادىلىنى-دۇ، سۆز يالغۇز تۇرغاندا ئىپادىلەنمەيدۇ.

سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى شەيئىلەرنىڭ ھەرخىل خۇسۇ-سىيەتلىرىنى جانلىق ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئوينىغاچقا، شېئىرلاردا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ.

10. بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

بىر مەنىلىك سۆزلەر — ئوبيېكتىپ شەيئى، ھادىسىلەر توغرىسىدا بىرلا ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردۇر. بۇنداق سۆزلەر تىلىمىزدا ئاز، بىر مەنىلىك سۆزلەرگە كۆپىنچە پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، چەت تىلىدىن كىرگەن سۆز-

لەر، يېڭىدىن پەيدا بولغان سۆزلەر ۋە خاس ئىسىملار كىرىدۇ.

مەسىلەن: قەشقەر، پېرسوناژ، سىنئالغۇ...

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر — بىر ئاساسىي مەنە ۋە ئۇنىڭغا باغلىنىشلىق بولغان بىرقانچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردۇر. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر تىلىمىزدا زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ قانداق مەنىدە كەلگەنلىكىنى كونكرېت تىل شارائىتىدا بىلگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ سانى بىرقەدەر كۆپ. مەسىلەن:

ئاچ، سال، تاش، ئىسىق، تاتلىق...

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئەسلىي مەنىدە ۋە كۆچمە مەنىدە كېلەلەيدۇ.

11. مەنداش سۆزلەر

مەنداش سۆزلەر — شەكلى ھەر خىل، ئەمما مەنىلىرى ئوخشاش ياكى بىر - بىرىگە يېقىن سۆزلەر مەنداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلۇغ، بۈيۈك، يۈكسەك، يۇز، ھۆسن، جامال، چىراي...

مەنداش سۆزلەر مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، جۈملە ئىچىدە قوللانغاندا بەزى پەرقلەر بولىدۇ، يەنى بەزى مەنداش سۆزلەرنى جۈملىدە ئالماشتۇرۇپ قوللانسىمۇ بولىدۇ، بەزى جۈملىلەردە ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

«ئانا ۋەتەن» دېگىلى بولغان بىلەن «ئاپا ۋەتەن» دېگىلى بولمايدۇ.

12. شەكىلداش سۆزلەر

شەكىلداش سۆزلەر ـــ تەلەپپۇزى، يېزىلىشى ئوخشاش، ئەمما مەنىلىرى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەرنى بىرنەچچە خىل مەنە بىلدۈرىدىغان ئوخشاش بىر سۆز دەپ قاراشقا بولمايدۇ، چۈنكى شەكىلداش سۆزلەر شەكلى ئوخشاش، مەنىلىرى باشقا ـ باشقا سۆزلەر ـ دىن ئىبارەت.

مەسىلەن: «سەن ئېتىزدىن ئوت تەرگىن»، «سەن ئوچاققا ئوت ياققىن» بۇ ئىككى جۈملىدىكى «ئوت» دېگەن سۆز شەكىلداش سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەر سۆز بولالايدۇ دەپ ھۆكۈم قىلىش ئۈچۈن شەكىلداش بولۇپ كەلگەن سۆزلەر چوقۇم ئوخشىمىغان مەنىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە شارائىتىدا كېلىشى لازىم. مەسىلەن:

«سەن بۇ گەپكە قۇلاق سال»، «مەن ئات مىندىم» دېگەن جۈملىدىكى بىرىنچى جۈملە تەركىبىدىكى «سال» دېگەن سۆز، ئىككىنچى جۈملىدىكى «ئات» دېگەن سۆز شەكىلداش سۆزلەرنى ھاسىل قىلغان دېسە خاتا بولىدۇ.

«ئۇ ئاتقا مىنگىنىچە قولىدىكى ئوغلاقنى قارشى تەرەپكە ئاتتى» دېگەن جۈملىدىكى «ئات» دېگەن سۆز شەكىلداش سۆزنى ھاسىل قىلالايدۇ.

13. قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر

قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر ـــ مەنىلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئاق ـ قارا، ئېگىز ـ پاكار، ئورۇق ـ سېمىز، ھەق ـ ناھەق...

قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆز بولۇش ئۈچۈن بىر سۆزگە قارشى ياكى زىت مەنىلىك يەنە بىر سۆز بولۇشى كېرەك.

تىلىمىزدىكى قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر بىر ـ بىرىگە زىت سانسىز شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، شەكىللىرى، ھەرىكەتلىرى، ھالەتلىرى، ۋاقتى ۋە ئورنى قاتارلىقلارنى بىلدۈرۈپ، روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ.

14. تىلىمىزدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر مەنىسى ۋە تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئىدىيوم، ماقال ـ تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

تۇراقلىق ئىبارىلەر تىلدا ئۈزۈن مەزگىل قوللىنىش نەتىجىسىدە مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇقىملىشىپ بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان بولىدۇ. تىلدىكى رولى بىر سۆزگە ئوخشاش بولىدۇ.

ئىدىيوم ـــ تەركىبىدىكى سۆزلەر ئەسلىي مەنىدىن باشقىچە مەنىنى بىلدۈرىدىغان تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت.

ماقال ـ تەمسىل ـــ تىلىمىزدىكى تۈزۈلۈشى پۈختا، چوڭقۇر مەنىلىك، مەسىلىھەت، ئىبرەت خاراكتېرىدىكى تۇراقلىق جۈملىلەردىن ئىبارەت. ئۇ خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى، ماقالدا ئوي ـ پىكىر ئۇدۇللا ئىپادىلىنىدۇ، تەمسىلدە ئەگىتمە يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ھېكمەتلىك سۆزلەر ـــ مەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئوتتۇ ـ رىغا قويۇلغان، چوڭقۇر ھېكمەت ۋە پەلسەپىۋى پىكىر ئەكس ئېتتىپ تۇرىدىغان تۇراقلىق جۈملىلەردىن ئىبارەت.

قانداق قىلغاندا ئىدىيوم، تەمسىل، ماقال قاتارلىق تەر ـ كىبلەرنى ئاسانلا پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ؟

ئىدىيوم تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

(1) ئىدىيوملار سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە كېلىدۇ. مە ـ سىلەن: بېشىنى تاشقا ئۇرماق، خورىكى ئۆسۈپ قالماق، مېغىزىنى چاقماق...

(2) ئىدىيوملار تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم تۇرغان ھالەتتىكى مەنىسىنى ئەمەس، بەلكى بىر پۈ ـ تۈن ھالەتتىكى مەنىسى بويىچە چۈشىنىش لازىم، يەنى تەر ـ كىبىدىكى سۆزلەر كۆچمە مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك» دېگەن ئىدىيوم ھەرگىز ئاغزى يوغىناپ قۇلىقىغا يەتكەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى بەك خۇشال بولغا ـ لىقىنى بىلدۈرىدۇ.

(3) ئىدىيوملارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۆزى كۆپىنچە ھاللاردا «ماق، مەك» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: شەيتاننى ئۇسسۇلغا سالماق، قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋالماق.

(4) ئىدىيوملاردا كۆپىنچە ھاللاردا مۇبالىغە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئوخشىتىش، كىنايە قاتار ـ لىقلارمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ئوغىسى قاياناش، قولى گال.

ماقال بىلەن تەمسىلنىڭ پەرقى:

ماقالدا خەلقنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرى توغرىسىدا يە ـ

كۇنلەنگەن ئوي ـ پىكىرلىرى ئۇدۇللا ئىپادىلىنىدۇ. مەسـ
لەن: «بىلىكى كـۇچلۇك بـرنى يېڭـەر، بىلـمى كۇچلـۇك
مـڭنى يېڭەر.»

تەمسىلده بولسا ئوي ـ پىكىرلەر ئۇدۇل ئـەمەس، بەلكـى
باشقا شەيئىلەرنىڭ خىلمۇخىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋاستـە
قىلىپ، ئەگىتمە يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كـۆيـ
گەن.»

بەزىبىر بىر قىسىم تۇراقلىق تەركىبلەر بار، مەسىلـەن:
«بىلىم ئالمىغان ياش، تام تۇۋىدىكى تاش» بۇ تۇراقلىق تەر ـ
كىبىنىڭ ئالدىنقى جۇملىدە ئوي ـ پىكىر بـۋاستە، كـېـ
يىنكى جۇملىدە ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلىگەن، بۇنداق
شەكىلدە كەلگەن تۇراقلىق تەركىبلەرنى بىز مـاقال تۇرىگـە
تەۋە دەپ قارىساق بولىدۇ. يەنى، بىر جۇملىسىدە ئوي ـ پە ـ
كىر بىۋاستە ئىپادىلەنگەن؛ يەنە بىر جۇملـىسىدە ئـوي ـ
پىكىر ۋاستىلىك ئىپادىلەنگەن تەركىبلەر ماقالغا تەۋە بو ـ
لىدۇ. مەسىلەن:

«قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقار، يامانغا يولۇقساڭ يـار ـ
سى.» (ماقال)

«تۆمۇرنى دات يەيدۇ، يۇرەكنى غەم.» (ماقال)

گىرامماتىكا ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

1. گىرامماتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

گىرامماتىكا ــ سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش ۋە سۆزلەردىن جۇملە تۈزۈش قائىدىلىرىنىڭ يىغىندىسى.

2. گىرامماتىكا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە

1) گىرامماتىكا قائىدىلىرى ئومۇمىيلىققا ئىگە.
2) گىرامماتىكا قائىدىلىرى سىستېمىلىققا ئىگە.
3) گىرامماتىكا قائىدىلىرى تۇراقلىققا ئىگە.

3. گىرامماتىكىنىڭ تۈرى

گىرامماتىكا مەزمۇنىغا ئاساسەن مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

مورفولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

1. مورفولوگىيەنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى، ياسىلىشى ۋە تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشى ھەققىدىكى قائىدىلەرنىڭ يىغىندىسى مورفولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى، ياسىلىشى ۋە تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

2. مورفېما دېگەن نېمە؟

سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك مەنە بۆلىكى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: «ياغاچ + چى + لىق» دېگەن سۆزدىكى «ياغاچ» دېگەن مورفېما مەلۇم بىر شەيئىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ، «چى» دېگەن مورفېمىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەلۇم بىر كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنىڭغا يەنە «لىق» مورفېمىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەلۇم

كەسىپىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ھاسىل بولىدۇ.

دېمەك، «ياغاچ + چى + لىق = ياغاچچىلىق» دېگەن سۆز ئۇچ مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ، دەپ قارىساق بولىدۇ.

3. مورفېما قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

«ياغاچ + چى + لىق» دېگەن سۆزنىڭ مىسالىغا قارايدىغان بولساق، بۇ سۆزدە ئۇچ دانە مورفېما بولسىمۇ، بۇنىڭ ئىچىدە «ياغاچ» دېگەن مورفېما مەلۇم بىر چۈشەنچىنى ئىپادىلەپ بېرەلىگەن بىلەن «چى، لىق» دېگەن مورفېما مەلۇم بىر چۈشەنچىنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن مورفېمىلار سۆزنى تەشكىل قىلىپ تۈرۈشتىكى رولىغا قاراپ، باش مەنىلىك (باش مورفېما) بۆلەك ۋە ئەگەشمە مەنىلىك (ئەگەشمە مورفېما) بۆلەك دەپ ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ.

4. باش مورفېما دېگەن نېمە؟ ئەگەشمە مورفېما دېگەن نېمە؟

باش مورفېما ــ مۇستەقىل تۈرۈپ ئۆز ئالدىغا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېما باش مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

نان، دەپتەر، ئالما، ياز

ئەگەشمە مورفېما ــ ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۈرۈپ بەلگىلىك لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدىغان، پەقەت باش مورفېمىلارغا قوشۇلۇپ، گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېما ئەگەشمە مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئوقۇغۇچىلارنىڭ» دېگەن سۆزدىكى «ئوقۇ» باش مورفېما ھېسابلانسا، «غۇچى، لار، نىڭ» دېگەنلەر ئەگەشمە مورفېما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

5. ئەگەشمە مورفېمنىڭ تۈرلىرى

ئەگەشمە مورفېما رولىغا قاراپ يارەمچى سۆز ۋە قوشۇمچىلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

يارەمچى سۆز ــ ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتمايدىغان، ئۆز ئالدىغا جۇملە بۆلىكى بولالمايدىغان پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۇملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان، سۆز ۋە جۇملىلەرنى باغلاش رولىنىلا ئويناىدىغان سۆزلەر يارەمچى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

يارەمچى سۆزلەرگە تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۆكلىمە قاتارلىقلار كىرىدۇ. مەسىلەن:

تىركەلمە ــ ئۇچۇن، دائىر، قارىتا، كۆرە ...

باغلىغۇچى ــ ۋە، ھەم، لېكىن، بىراق ...

يۆكلىمە ــ غۇ، چۇ، دە، ھە ...

قوشۇمچىلار ــ ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ بەلگىلىك لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرمەيدىغان، سۆز يىلتىزىغا ئۇلىنىپ، مەلۇم لېكسىكىلىق مەنە ياكى گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان تىل تەركىبلىرى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشۇمچىلار ئۆزىنىڭ رولىغا قاراپ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

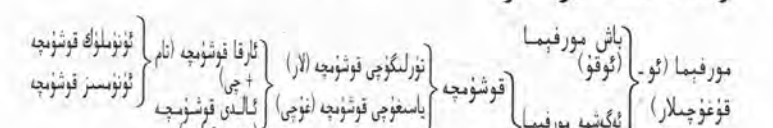
سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ــ سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىدىغان، يېڭى سۆز ياسايدىغان قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بولىدۇ، مەسىلەن:

«ئىش + چان = ئىشچان» دېگەن سۆزدىكى «چان» دېگەن قوشۇمچە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىدۇر.

سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ــ سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ئۇ-نىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتمەي، ئۇنىڭغا مەلۇم گىرامماتىكىلىق مەنە قوشىدىغان قوشۇمچە سۆز تۈرلىگۈ-چى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«كىتاب + لار + دىن» دېگەن سۆزدىكى «لار، دىن» دېگەن قوشۇمچە «كىتاب» دېگەن سۆزگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتەلمىدى، شۇڭا بۇ قوشۇمچىنى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە دەپ ئاتايمىز.

يۇقىرىقى مورفېمنىڭ تۈرلىرىنى يېغىنچاقلىساق، تۆ-ۋەندىكىدەك بولىدۇ:

6. سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى: ① توپ سۆز: باش مورفېمدىن تۈزۈلگەن سۆز. (باش مورفېما ياكى باش مورفېما + تۈرلىگۈچى قوشۇمچە) مەسىلەن: ئادەم، ئادەملەر-نىمىز-نىڭ

② ياسالما سۆز: سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئۇلانغان سۆز. مەسىلەن: ئىش + چى، بەخت + لىك.

③ بىرىككەن سۆز: ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن سۆز. ئىپادىلىنىش شەكلى: (باش مورفېما + باش مورفېما) مەسىلەن: ئاش + كۆكى

④ جۈپ سۆز: ئىككى سۆزنىڭ مەلۇم تەرتىپتە قاتارلىشىپ كېلىشىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: ئېتىز ـ ئېرىق، تاراق ـ تۇرۇق، نان ـ پان، مېۋە ـ چېۋە.

⑤ قىسقارتىلما سۆز: ھەربىر سۆزنىڭ باش ھەرپىنى ياكى باش بوغۇمىنى دېيىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ب د ت، پارتكوم، ئا. ئۇتكۇر.

7. سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈ - نۈشىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى

نامى	ئىپادىلىنىشى	ئالاھىدىلىكى	مىسالى
تۈپ سۆز	بىرلا مۇستەقىل باش مورفېمدىن تۈزۈلىدۇ ياكى باش مورفېمىلارغا تۈرلۈك سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەن ھالەتتە ئىپادىلىنىدۇ	مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجرىتىشقا بولمايدۇ	دۆلەت، ياخشى، ئوقۇ، دۆلەتچىلىك، مەكتەپلەر - نىڭ، بەشتە
ياسالما سۆز	باش مورفېمغا (تۈپ سۆزلەرگە) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ياسالما سۆزلەرگە يەنە ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ ياسالما سۆز ياسىلىدۇ	سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن ئەسلىدكى تۈپ سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يېڭى بىر سۆز ياسىلىدۇ، ئەگەر ئەسلىدكى سۆز بىلەن ھېچقانداق مەنە مۇناسىۋىتى بولمىسا بۇنداق سۆزلەرنى ياسالما سۆز دەپ قاراشقا بولمايدۇ	پىچ + اق = پىچاق سورا + ق = سوراق ئۇن + ۇم = ئۇنۇم چاي + دان = چايدان ئوقۇ + غۇچى = ئوقۇغۇچى
جۈپ سۆز	ئىككى سۆزنىڭ مەلۇم نەرسىنى قاتارلىشىپ ئىپادىلىشىدىن تۈزۈلۈپ يېڭى ھەم كەڭ مەنە بىلدۈرىدۇ	جۈپ سۆزلەر ئەڭداش ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكلىق بىرلىكتۇر. جۈپ سۆزلەرنىڭ ئونتۇرىسىغا سىزىقچە كېلىدۇ	گېزىت - ژۇرنال قورال - ياراغ ئېتىز - ئېرىق قوغۇن - تاۋۇز نان - پان

بىرىككەن سۆز	ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىقىنىش - بىقىنىدۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ	بىرىككەن سۆزلەر قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ، بىرىككەن سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى ھەربىر سۆز ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مەنىسىنى يوقىتىپ، بىر ئۇر-تاق مەنىنى بىلدۈرىدۇ	ئايىنۇر، قىزىلسۇ، كۆككەپتەر، قاراماي، ئەتىرگۈل
قىسقارتىلما سۆز	شۇ سۆزلەرنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەرنىڭ باش ھەرپى ياكى باش بوغۇمىنى ئېلىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ	ئادەم ئىسىملىرىنىڭ باش ھەرپىدىن كېيىن چېكىت قويۇلۇپ، فامىلىسى يېزىلىدۇ. سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ باش ھەرپىنى قىسقارتقاندا ھەرپىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھېچقانداق بەلگە كەلمەيدۇ	ل. مۇتەللىپ، ئا. ئۇتكۇر ج خ ب د ت پارتكوم

8. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشى

مۇستەقىل سۆزلەر: 1. ئىسىم 2. سۈپەت 3. پېئىل 4. سان 5. مىقدار 6. رەۋىش 7. ئالماش 8. تەقلىد سۆزلەر

يارىمچى سۆزلەر: 1. باغلىغۇچى 2. تىركەلمە 3. يۆكلىمە

ئىملىق سۆزلەر: مۇستەقىل سۆزلەرگىمۇ، يارىمچى سۆزلەرگىمۇ تەۋە ئەمەس.

9. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈشىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى:

نامى	ئېنىقلىمىسى	تەۋە تۈرلەر	مىسالى
مۇستەقىل سۆز تۈركۈمى	ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان، جۈملىدە مەلۇم بىر بۆلەك بولالايدىغان سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەردۇر	ئىسىم	كىتاب، سۇ، ئىرادە
		سۈپەت	ياخشى، ئېگىز، يۇمىلاق
		سان	بەش، ئون بىر، 60
		مىقدار	گىرام، چارەك، نەپەر
		رەۋىش	ناھايىتى، بۈگۈن، قەستەن
		ئالماش	مەن، قانداق، ئۆزۈم
		پېئىل	يېز، ماڭ، تۇر
		تەقلىد سۆز	تاڭ - تۇڭ، پال - پۇل، شىر - شىر
يارىمچى سۆز	ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدىغان، ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالمايدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان، سۆز، جۈملىلەرنى باغلاش رولىنىلا ئويناىدىغان سۆزلەر	تىركەلمە	ئۇچۇن، توغرۇلۇق، ئارقىلىق
		باغلىغۇچى	ۋە، ياكى، ھەم، ھەمدە
		يۆكلىمە	مۇ، چۇ، غۇ، زە، لا
ئىملىق سۆزلەر	مۇستەقىل سۆزلەرگىمۇ، يارىمچى سۆزلەرگىمۇ ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر سۆز تۈركۈمى		پاھ، ۋايجان، ئاپلا،

ئىسىم توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە

1. ئىسىم دېگەن نېمە؟

شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇتقۇچى، كەپتەر، سىزغۇچ، يامغۇر، ئەخلاق.

2. ئىسىملارنىڭ مەنە ئېپادىلەش دائىرىسىگە قاراپ تۈرگە بۆلۈنۈشى

ئىسىملار مەنە ئېپادىلەش دائىرىسىگە قاراپ خاس ئىسىم ۋە ئومۇمىي ئىسىم دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

خاس ئىسىم ــ بىر تىپتىكى شەيئىلەرنى بىر - بىردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئايرىم شەيئىنىڭ ئۆزىگىلا قويۇلغان مەخسۇس ئىسىم خاس ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

تارىم دەرياسى، قەشقەر گېزىتى، ھۆرىگۈل، قەشقەر.

ئومۇمىي ئىسىم ــ بىر تىپتىكى شەيئىلەرنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ئومۇمىي ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئادەم، دەريا، گېزىت، گۈل، دۆلەت.

دىققەت قىلىدىغان نۇقتا

مەلۇم بىر ئومۇمىي ئىسىم ئۆز ئىچىگە ئالغان كىچىك تۈردىكى خاس ئىسىمغا نىسبەتەن ئومۇمىي ئىسىم ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم بىر خاس ئىسىم ئۆزىدىن يەنمۇ كىچىك تۈردىكى ئىسىمغا نىسبەتەن ئومۇمىي ئىسىم ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

«دەرەخ» دېگەن ئىسىم «قارىغاي، چىنار، سۆگەت» دېگەن

سۆزلەرگە نىسبەتەن ئومۇمىي ئىسىم ھېسابلانسا، «تېرەك» دېگەن ئىسىم «دەرەخ» دېگەن ئىسىمغا نىسبەتەن خاس ئىسىم ھېسابلانسىمۇ، «سۇ‌ۋادان تېرەك، قاپاق تېرەك» دېگەن ئىسىملارغا نىسبەتەن ئومۇمىي ئىسىم ھېسابلىنىدۇ.

3. ئىسىملارنىڭ سان بىلەن تۇرلىنىشى

ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا «-لار، -لەر» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇش -قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىسىملارنىڭ بىرلىك شەكلى — ئوقۇغۇچى، دەپتەر، سىنىپ، سايمان، كۆچەت

ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى — ئوقۇغۇچىلار، دەپتەر-لەر، سىنىپلار، سايمانلار، كۆچەتلەر.

ئىسىملارنىڭ بۇ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى بويىچە ئۇلىنىدۇ. يەنى ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بولسا «-لار» ئۇلىنىدۇ. تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بولسا «-لەر» ئۇلىنىدۇ.

مەسىلەن: يولداش + لار= يولداشلار.

ئۆي + لەر = ئۆيلەر.

دىققەت قىلىدىغان نۇقتا

1. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى «-لار، -لەر» گەرچە سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچە بولسىمۇ، ئەمما تۆۋەندىكىدەك قىسمەن ئەھۋاللاردا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە رولىنىمۇ ئويناىدۇ:

(1) 10 دىن 90 غىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاددىي تەرتىپ

سانلار بىلەن ئېنىقلانغان «يىل» سۆزىگە قوشۇلسا، شۇ سان پەللىسى ئىچىدىكى ئون يىلنى ئىپادىلەيدىغان ۋاقىت ئىسمى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

30 ـ يىللار، 40 ـ يىللار، 90 ـ يىللار.

(2) بىر، ئون، يۈز، مىڭ، ئونمىڭ، يۈزمىڭ، مىليون قاتارلىق سانلارغا قوشۇلسا، خانا ئىسىملىكى ياسىلىدۇ.

بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار.

(3) بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلسا، شۇ خىل سۈپەتكە ئىگە بولغان ئادەملەرنىڭ ئومۇميىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كونىلار، چوڭلار، پېشقەدەملەر، ئۇلۇغلار.

2. تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللاردا ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى قوشۇشقا بولمايدۇ:

(1) ئىسىملار ساناق سان، مۆلچەر سان ۋە سان ـ مىقدار بىرىكمىلىرى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئەھۋالدا كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئوتتۇز ئوقۇغۇچى (ئوتتۇز ئوقۇغۇچىلار ئەمەس)، يىگىرمىدەك قوي (يىگىرمىدەك قويلار ئەمەس)، بىر قوتان ئۆچكە (بىر قوتان ئۆچكىلەر ئەمەس)

بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى قوشماسلىقتىكى سەۋەب ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى شۇ ئىسىملارغا قوشۇلسا بىردىن ئارتۇق شەيئىنى بىلدۈرۈش، شۇ شەيئىنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن، ساناق سان، مۆلچەر سان ۋە سان ـ مىقدار بىرىكمىلىرى بىلەن بىر ئېنىقلىنىپ

كەلگەن شەيئىلەرنىڭ ئۆزى شۇ شەيئىنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن، يەنە كۆپلۈكنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلارنى قوشۇشنىڭ ھاجىتى يوق.

4. ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرىنىڭ شەخسلەرگە بۆلۈنۈشىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل ئارقىلىق ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ:

تۈرى		قوشۇمچىلار	مىساللار
بىرىنچى شەخس	بىرلىك تۈرى	- م، - ىم، - ۇم، - ۈم	ئانام، كىتابىم، ئۆيۈم، ئوغلۇم
	كۆپلۈك تۈرى	- مىز، - ىمىز	ئانىمىز، كىتابىمىز
ئىككىنچى شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	- ڭ، - ىڭ، - ۇڭ، - ۈڭ	ئاناڭ، ئۆيۈڭ، ئوغلۇڭ
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	- ڭلار، - ىڭلار، - ۇڭلار، - ۈڭلار	ئاناڭلار، ئۆيۈڭلار، ئوغلۇڭلار
	سىپايە تۈرى	- ڭىز، - ىڭىز	ئانىڭىز، ئۆيىڭىز، ئوغلىڭىز
	ھۆرمەت تۈرى	- لىرى	ئانىلىرى، ئۆيلىرى، ئوغۇللىرى
ئۈچىنچى شەخس		- سى، - ى	ئانىسى، ئۆيى، ئوغلى

5. ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىشى

1) ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ مەنىسى:

ئىسىمنى جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن باغلايدىغان، ئىسىمنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان قوشۇمچىلار كېلىش قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

2) كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ تۇرلىرى ۋە جۈملىدىكى ۋەزىپىسى

NO	نامى	قوشۇمچىسى	جۈملىدىكى ۋەزىپىسى	مىسالى
1	باش كېلىش		ئىگە، ئېنىقلىغۇچى، خەۋەر، قارىتىما سۆز	قار يېغدى. (ئىگە)، يېغىچ قوشۇقنى ئېلىۋېتىڭ. (ئېنىقلىغۇچى)، بىزنىڭ قوشنىمىز دوختۇر (خەۋەر)، نۇرنىسا، بۇيانقا قارا. (قارىتىما سۆز)
2	ئىگىلىك كېلىش	ـ نىڭ	ئېنىقلىغۇچى، خەۋەر	مەكتەپنىڭ دەرۋازىسىدىن ئۆتتى. (ئېنىقلىغۇچى)، بۇ كىتاب ئەمەتنىڭ. (خەۋەر)
3	چۈشۈم كېلىش	ـ نى	تولدۇرغۇچى	مەن كىتابنى ئالدىم. (تولدۇرغۇچى)
4	يۆنىلىش كېلىش	ـ غا، ـ قا، ـ گە، ـ كە	ھالەت	ئەمەت مەيدانغا كەلدى. (ھالەت)
5	چىقىش كېلىش	ـ دىن، تىن	ھالەت	مەن دەرستىن چىقتىم. (ھالەت)
6	ئورۇن - پەيت كېلىش	ـ دا، ـ دە، ـ تا، ـ تە	ھالەت، خەۋەر	مەن كۆزدە باردىم. (ھالەت) مېنىڭ ئۆيۈم قىشقەردە. (خەۋەر)

دىققەت قىلىدىغان نۇقتا

(1) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بەزى سۆز بىرىكمىلىرىدە ئىككى سۆز ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت زىچلاشقان ئەھۋال ئاستىدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى، خەلق ھۆكۈمىتى، خوتەن گىلىمى، ئوقۇتۇش پىلانى

خەت يېزىش، كىتاب ئېلىش، كىر يۇيۇش، ئوت ئوتاش، سۇ سېپىش

(2) بىر ئىسىمغا ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك، تەۋەلىك، كېلىش قوشۇمچىلىرىنى بىرلا ۋاقىتتا قوشۇشقا توغرا كەلسە، ئالدى بىلەن كۆپلۈك، ئۇنىڭدىن كېيىن تەۋەلىك، ئاخىردا كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. يەنە:

ئىسىم + كۆپلۈك + تەۋەلىك + كېلىش

مەكتەپ + لەر + ىمىز + نىڭ = مەكتەپلىرىمىزنىڭ

6. ئىسىملارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1) ئىسىملار ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە.

چى — ياغاچچى، تۆمۈرچى، قوغۇنچى، تەنتەربىيەچى.

داش — يولداش، قېرىنداش، ئاھاڭداش، سەپەرداش.

لىق، لىك، لۇق، لۈك — تۈرپانلىق، تىرىشچانلىق، ئاشپەزلىك، كۆمۈرچىلىك، قوغۇنلۇق، ئۈزۈملۈك.

2) ئىسىملار جۈملىدە سان، تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىنىڭ ھەرقانداق بىر بۆلىكى بولالايدۇ. مەسىلەن:

دىنارە ياخشى ئوقۇغۇچى. (ئىگە)
يالقۇننىڭ دادىسى ئوقۇتقۇچى. (ئېنىقلىغۇچى)
بىلىمنى ئۆزىمىزگە ئوزۇق قىلىشىمىز كېرەك. (تولۇ-
دۇرغۇچى)
مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار قالمىدى. (ھالەت)
ئاۋۇ كۆرۈنگەن بىزنىڭ مەكتەپ. (خەۋەر)
3) ئىسىملار جۇملىدە ئىسىم، سۈپەت، سان ـ مىقدار بىرىكمىسى ۋە سۈپەتداشلار تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ. مەسە-
لەن:
مەن تۆمۈر ئورۇندۇقتا ئولتۇردۇم. («ئورۇندۇق» دېگەن ئىسىم «تۆمۈر» دېگەن ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەل-
گەن.)
ئۇ چوڭ شەھەردە خىزمەت قىلىدۇ. («شەھەر» دېگەن ئىسىم «چوڭ» دېگەن سۈپەت تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەل-
گەن.)
بىزدە بىر دانە قەلەم بار. («قەلەم» دېگەن ئىسىم «بىر دانە» دېگەن سان ـ مىقدار تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەل-
گەن.)
ئۇ پىشقان قوغۇنىنى ئۈزۈپ كەلدى. («قوغۇن» دېگەن ئىسىم «پىشقان» دېگەن سان ـ مىقدار تەرىپىدىن ئېنىقلە-
نىپ كەلگەن.)
4) بىر قىسىم ئىسىملارغا «مۇ» باغلىغۇچىسى قوشۇلۇپ تەكرارلانسا، رەۋىشلىشىدۇ. مەسىلەن:
يۈزمۇيۈز، قولمۇقول، ئۆيمۇئۆي، ئايمۇئاي، سۆزمۇسۆز.
5) ئىسىملار جۇملىدە تىركەلمىلەر ۋە يارداەمچى پې-

ئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:
خەلق ئۇچۇن، مۇسابىقە توغرۇلۇق، قەلەم بىلەن.

سۈپەت توغرىسىدا چۈشەنچە

1. سۈپەت دېگەن نېمە؟

شەيئىلەرنىڭ بەلگە، خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:
ئاق، قىزىل، ئاچچىق، تۇز، ئەگرى، ئازادە، چوڭقۇر، ئامراق.

2. سۈپەتنىڭ دەرىجە شەكلى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

شەيئىلەردىكى بەلگە، خۇسۇسىيەتلەرنىڭ دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىشى سۈپەت دەرىجىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.
سۈپەت دەرىجىلىرىنىڭ تۈرلىرى:

NO	نامى	قوشۇمچىسى	مىسال
1	ئەسلىي دەرىجە		ياخشى، ساغلام، سېمىز
2	كېمەيتمە دەرىجە	- ۇش، - غۇچ، - متۇل،	ئاقۇچ، كۆكۈچ، قىزغۇچ
3	سېلىشتۇرما دەرىجە	- راق، - رەك	ياخشىراق، سۈزۈكرەك
4	ئاشۇرما دەرىجە	ئاۋۋال سۈپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا «پ» تاۋۇشنى قوشۇپ ئېيتىپ، ئاندىن سۈپەتنى تولۇق ئېيتىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ بىر قىسىم رەۋشلەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ	سۈپسۈزۈك، تىپتىنچ، تولىمۇ ياخشى، بەك چىرايلىق
5	ئەركىلەتمە دەرىجە	- غىنا، - قىنا، - گىنە، - كىنە	ئاددىيغىنا، يۇمىلاققىنا، يەڭگىلگىنە، نازۇككىنا

دىققەت قىلىدىغان نۇقتا

(1) سۆيەت تۈركۈمىگە تەۋە بولغان بارلىق سۆيەتلەرنى يۇقىرىقى دەرىجە شەكىللىرى بويىچە تولۇق تۈرلىنىدۇ دېگىلى بولمايدۇ، يەنى ياسالما سۆيەتلەر دەرىجە بويىچە ئاساسەن تۈرلەنمەيدۇ. بىرقىسىم سۆيەتلەر تۆت دەرىجە بويىچە تۈرلەنسە، بىر قىسىم سۆيەتلەر ئۈچ دەرىجە بويىچە تۈرلىنىدۇ.

3. سۆيەتنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

(1) سۆيەتلەر ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. مەسىلەن:

ـ لىق، ـ لىك، ـ لۇق، ـ لۈك ـــ ئەخلاقلىق، قىشلىق، كۆلكىلىك، بولۇشلۇق، ئۇنۇملۈك

(2) سۆيەتلەر بىر قىسىم دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

قارا، قارامتۇل، قارىراق، قاپقارا، قارىغىنا

(3) سۆيەتلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئىنقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە، پېئىللارنىڭ ئالدىدا كېلىپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بېشىغا چىرايلىق بادام دوپپا كىيىپتۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

نۇسرەت خەتنى چىرايلىق يازىدۇ. (ھالەت)

(4) سۆيەتلەر جۈملىدە يارىمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى ئىكەن، ساغلام ئىكەن، قىزىل چىقتى.

(5) بىر قىسىم سۆيەتلەر ئىسىمنىڭ كۆپلۈك، تەۋەلىك

ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى قىلغان ئىشى بىلەن ياخشى.

دۇنيادا ئەخمەقلەر بولمىسا، ئاقىللار زېرىكىپ قالىدۇ.

ياخشىنى ماختىسا يارىشىدۇ، يامانىنى ماختىسا ئادىشىدۇ.

سان توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە

1. سان دېگەن نېمە؟

شەيئىلەرنىڭ سانى ۋە رەت تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالتە، ئون ئىككى، 110، 1985

2. سانلارنىڭ تۈرلىرى

1) سانلارنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن بۆلۈنۈشى

سانلار تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن ئاددىي سان ۋە مۈرەككەپ سان دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. كونكرېت ئىپادىسى:

سانلارنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

① ئاددىي سان: بىرلا تۈپ سان بىلەن ئىپادىلىنىدىغان سان. مەسىلەن: بىر، ئون، يۈز، مىڭ، مىليون.

② مۈرەككەپ سان: ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي سانىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. مەسىلەن: ئون بىر، بەش يۈز.

2) سانلارنىڭ بىلدۈرگەن مەنىسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

NO	نامى	بىلدۈرىدىغان مەنىسى	قوشۇمچىسى ۋە ئىپادىلىنىشى	مىسال
1	ساناق سان	شەيئىلەرنىڭ ئېنىق سانىنى بىلدۈرىدۇ		بەش، ئالتە، ئون
2	مۆلچەر سان	شەيئىلەرنىڭ سانىنى تەخمىنەن كۆرسىتىدۇ	ساناق سانلارغا + ـ چە، ـ دەك، ـ تەك، ـ لىغان، ـ لىگەن، ـ لار، ـ لەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ ھەمدە ئەتراپىدا، تەخمىنەن دېگەندەك سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ئىككى سانىنى جۈپلەش يولى بىلەنمۇ يەنە سىلىدۇ	ئالتىدەك، مىڭلىغان، تەخمىنەن 10 ئەتراپىدا، 12~13 ياشلار چامىسىدىكى
3	تەرتىپ سان	شەيئىلەرنىڭ رەت تەرتىپى، دەرىجىسى، نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ	ساناق سانلارغا + ـ نچى، ـ ىنچى، ياكى ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە قوشۇلۇپ ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ	ئوننىچى، بەشىنچى، 2ـ، 28 ـ
4	كەسىر سان	پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىدۇ	مەخرەج چىقىش كېلىشىكىدە سۆزەت باشقا كېلىشىلەردە كېلىدۇ	ئىككىدىن بىر، ئۈچتىن ئىككى
5	تەقسىم سان	مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە بۆلۈنۈشىنى كۆرسىتىدۇ	ساناق سان + ـدىن، ـ تىن ساناق سان + ـدىن/ساناق سان + ـدىن ساناق سان+ ـتىن/ساناق سان+ ـدىن	ئىككىدىن ـ ئۈچتىن بىردىن ـ ئىككىدىن بەشتىن ـ ئالتىدىن

6	رەۋىش سان	كۆپ سانلىق ئا- دەملەرنىڭ مەلۇم ھە- رىكەت بىلەن شۇ سان كۆپلۈكى بويىچە مۇنا- سىۋەتلىك ئىكەنلىكى- نى بىلدۈرىدۇ	ساناق سانلار ياكى بەزى مۆلچەر سانلار + -لاپ، -لەپ	يىگىرمىلەپ -ئوت- تۇزلاپ يۈزلەپ - ئىككى يۈزلەپ
7	كىشى- لىك سان	مەلۇم سان كۆپلۈكى- دىكى ئادەمنى بىلدۈرى- دۇ	ساناق سانلار ياكى بەزى مۆلچەر سانلار + - يە- لەن، - ىەلەن	ئوچەيلەن، ئىككىيلەن
8	ئالماش سان	مەلۇم ئومۇمىيەت- نىڭ بىرىگە ياكى بىر قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان مەلۇم شەخسىنىڭ ئېنىق سانلىق ئادەمنى بىلدۈ- رىدۇ	ساناق سان، مۆل- چەر سان، كەسىر سان ۋە تەرتىپ سانلار + تە- ۋەلىك قوشۇمچىسى يا- كى ساناق سان، مۆلچەر سان، كەسىر سان ۋە تەرتىپ سانلار + تەۋە- لىك قوشۇمچىسى + -لار، -لەر	تۆتىمىز، تۆتىگىلار، بەشىگىلار، بەشىگىلار، بەشى،

3. سانلارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

(1) سانلار جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، ئېنىقلىغۇچى، تولۇ- قۇرغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ساياھەتچىلەرنىڭ بەشى قايتىپ كەلدى. (ئىگە)

بۇگۈن 12 - ئايغا 24 (خەۋەر)

بىزنىڭ سىنىپتا يەتتە ئوقۇغۇچى دەرىجىگە ئېرىشتى.

(ئېنىقلىغۇچى)

بەشنى بەشكە كۆپەيتسەك 25 بولىدۇ. (تولدۇرغۇچى)

ئۇلار بەشتە كۆرۈشىدۇ. (ھالەت)

(2) سانلار جۈملىدە «تەخمىنەن، ئەتراپىدا، ساق، توپ-توغرا» قاتارلىق سۆزلەرنى ۋە «بىر كەم، ئىككى كەم، سەل كەم» قاتارلىق بىرىكمىلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا تەخمىنەن 100 ئادەم قاتناشتى.

بوۋام بىركەم توقسانغا كىردىم دەيدۇ.

500 ئەتراپىدا تەكلىپنامە تارقاتتۇق.

(3) سانلار جۈملىدە ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

قويلارنىڭ سانى 44 ئىكەن، مۇسابىقىگە تىزىملاتقانلار 150 بولدى.

(4) ئۇيغۇر تىلىدا باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قوشۇلۇپ سان ياسايدىغان قوشۇمچە يوق. تىلىمىزدىكى ساناق سانلار-غا «-نچى، -نچى، - چە، - دەك، - تەك، - ىەيلەن، - يلەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن دەرىجە سان، مۆلچەر سان ۋە كىشىلىك سانلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى، ئالتىنچى، ئونچە، ئوتتۇزدەك، ئۇچتىن ئىككى.

مىقدارلار ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. مىقدار دېگەن نېمە؟

شەيئىلەرنىڭ ۋە ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى

بىلدۇرىدىغان سۆز تۈركۈمى مىقدار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

نەپەر، قېتىم، چارەك، تۈپ، گىرام.

2. مىقدارلارنىڭ تۈرلىرى

تۈرگە بۆلۈش ئۆلچىمى	نامى	تۈر تەۋەلىكى	مىسالى	جۈملىدىكى ئورنى ۋە ۋەزىپىسى
كىشىنىڭ مەنبەسى ۋە قوللىنىش دائىرىسىگە قاراپ	خاس مىقدار	ئۆزۈنلۇق، ئېغىرلىق، ھەجىم، ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار	مېتىر، كىلو، كالورىيە، نەپەر، گەز	ئىسىم يا- كى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە باغ- لىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ
	كۆچمە مىقدار	سان + ئىسىمنىڭ بە- رىكىش يولى بىلەن ھا- سىل بولغان مىقدارلار	بىر ساندۇق كىتاب، ئۈچ ئېغىز ئۆي	
مەنىسى ۋە باشقا سۆز- لەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى- غا قاراپ	شەيئى مىقدارى	سان + مىقدار + ئە- سىملار بىلەن بىرىكىپ شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار	بىر تۈپ ئالما، ئىككى دانە قۇ- تا، بىر يۈرۈش دەرسلىك	شەيئى مىقدارى كۆپىنچە ھاللاردا ئە- سىملارغا بېقىنىپ كېلىپ ئېنىقلە- غۇچى بولۇپ كە- لىدۇ
	ھەرىكەت مىقدارى	سان + مىقدار + پې- ئىللار بىلەن بىرىكىپ ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار	بىر قېتىم بار- ماق، ئالتە يىل ئوقۇماق، ئىكـ- كى يىل دەم ئالماق	ھەرىكەت مىقدارى كۆپىنچە ھاللاردا پېئىللار- غا بېقىنىپ كە- لىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ

3. مىقدارلارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

(1) مىقدارلار ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز-لەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئادەتتە سان ـ مىقدار بىرىكمىسى شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى دانە قەلەم، ئۈچ نەپەر ئوقۇغۇچى، بەش مېتىر رەخت.

(2) سانلار ـ مىقدارلارنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سان ـ مىقدار بىرىكمىلىرى ئىسىملار-نىڭ ئالدىدا كېلىپ ئېنىقلىغۇچى بولسا، پېئىللارنىڭ ئال-دىدا كېلىپ ھالەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئىسىمغا خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىپ ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۈچ دانە قەلەم سېتىۋالدىم. (ئېنىقلىغۇچى)

مەن مەيدانىنى ئون قېتىم ئايلاندىم . (ھالەت)

كۆمۈرنىڭ بىر تونىسى قانچە پۇل؟ (ئىگە)

ماڭا ئىككى دانىسىنى قايتۇرۇپ بەرگىن. (تولدۇرغۇچى)

مەكتەپ بىلەن ئۆيۈمنىڭ ئارىلىقى بىر كىلومېتىر. (خەۋەر)

(3) بەزى سان ـ مىقدار بىرىكمىلىرىگە «ـ چە، ـ دەك، ـ تەك» قاتارلىق قوشۇمچىلار ۋە «يېقىن، ئارتۇق، ئەتراپىدا» دېگەن سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مۆلچەر ئىپادىلىنىدۇ.

يېرىم جىڭچە ياغ، 15 پارچىدەك كىتاب، 500 پارچە ئەتراپىدا ھەرخىل سۈرەت.

(4) بىر قىسىم مىقدارلار «لاپ، لەپ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

جىڭلاپ، سەرلەپ، مىسقاللاپ، كىلولاپ

(5) سان - مىقدار بىرىكمىلىرى ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بەش تونىنا ئىكەن، 20 ئىمىش

ئالماش توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە

1. ئالماش دېگەن نېمە؟

ئۆزىدىن باشقا مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان سۆز تۈركۈمى ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيىدۇ.

2. ئالماشلارنىڭ تۈرلىرى

NO	ئالماشلار- نىڭ تۈرى	بىلدۈرگەن مەنىسى	ئىپادىلىنىش يولى	مىسالى
1	شەخس ئالماش	شەيئىلەر سۆزلىگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچى تەرىپىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلىنىدۇ	ئۇچ شەخس	مەن، بىز، سەن، سىز، سىلى، ئۆزلىرى، سىلەر، ھەرقايسىلىرى، ھەربىرى، سەنلە، ھەرقايسىڭ، ئۇ، ئۇلار
2	كۆرسەتىش ئالماش	شەيئىلەرنى ياكى شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك بەلگە - ھالەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ	شەخس ۋە شەيئىلەرنى كۆرسىتىدىغان، شەيئىلەر- نىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان، شەيئىلەر- نىڭ سانى - مىقدارىنى كۆرسىتىدىغان ئالماش	بۇ، شۇ، مۇشۇ، مۇنۇ، ئۇنداق، بۇنداق (مۇنداق)، شۇنداق، ئانداق، ئانچە، مۇنچە، شۇنچە

3	سوئال ئالماش	ئادەم، شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سانى، مىقدارى، ئورنى، ۋاقتى ھەققىدىكى سوئال- لارنى ئىپادىلەيدىغان ئالماش	سوئال مەنىسىنى بىلدۈ- رىدىغان ئالماش	كىم؟، قەيەر؟ (نە؟)، قانچە؟ (نەچچە؟)، قانچە- لىك؟ (نەچچە- لىك؟) قانداق؟ قايسى؟ قاچان؟ قېنى؟ نېمىشقا؟
4	ئۆزلۈك ئالماش	شەخس ۋە شەيئىلەر- نى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئالماش	ئۆز + ئىسمىنىڭ ئەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ	ئۆزۈم، ئۆزۈ- مىز، ئۆزىنىڭ، ئۆزىدىن
5	بەلگىلەش ئالماش	مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان، مىقدار، ۋاقىت قاتارلىقلارنىڭ مۇستەسنالىسىزلىقىنى (ھە- مىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغا- لىقىنى) بىلدۈرىدىغان ئال- ماش	ھەممە، پۈتۈن، جەمى، پۈتكۈل، بارلىق، بارچە دېگەندەك سۆزلەر كېلىش ئارقىلىق ئىپادىلىنىپلا قالماي، يەنە «ھەر + سوئال ئال- مىشى، ھەر + ئىسىم» شەكلىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ	ھەممە، پۈتۈن، جەمى، پۈتكۈل، بارلىق، بارچە، ھەر يەر، ھەر جاي
6	ئېنىق- سىزلىق ئالماش	ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىق- سىزلىق ئالماشلىرىنىڭ بەزىلىرى سوئال ئالماش- لىرىغا «- دۇ، - تۇ» قو- شۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇ- شى بىلەن ياسىلىدۇ.	كىمدۇر، قانداقتۇر، ئاللىقانداق
7	بولۇش- سىز ئال- ماش	شەيئى، بەلگە، خۇ- سۇسىيەت، سان، مىقدار ھەققىدىكى ئىنكارنى (يوقلۇقنى) بىلدۈرىدىغان ئالماش	«ھېچ» دېگەن سۆزگە سوئال ئالماشلىرى ۋە «نەرسە، گەپ، ئىش، يەر، بىر» دېگەن سۆز- لەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ	ھېچكىم، ھېچېيەرگە، ھېچقانچە

دىققەت قىلىدىغان نۇقتا

(1) «مەن، سەن، ئۇ» ئالماشلىرى بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەندە قىسمەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

مەن + نىڭ - مېنىڭ، مەن + نى = مېنى. («ن» چۈشۈپ قالىدۇ)

مەن + گە (غا) - ماڭا. («ئە» «ئا» غا، «گ» «ك» غا ئۆزگىرىدۇ)

«ئۇ» ئالمىشىغا «- غا، - دا، - دىن» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشتا «- غا، - دىن، - دا» دىن بۇرۇن «- نىڭ» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

1 - شەخس: مەن، مېنىڭ، مېنى، مەندىن، مەندە، ماڭا

2 - شەخس: سەن، سېنىڭ، سېنى، سەندىن، سەندە، ساڭا

3 - شەخس: ئۇ، ئۇنىڭ، ئۇنى، ئۇنىڭدىن، ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدا

(2) «ئۆز» دېگەن ئالماشقا بەزى تىل تەركىبلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق ئاز ساندىكى بىر قىسىم سۆزلەر ياسىلىدۇ، بۇنداق سۆزلەر ئالماش بولماستىن، باشقا سۆز ئۇركۇملىرىگە تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزئارا، ئۆزلۈكىدىن (رەۋىش)، ئۆزگىچىلىك (ئىسىم)، ئۆزگە، ئۆزۈمچىل (سۈپەت)

3. ئالماشلارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

(1) ئالماشلارنىڭ مەنىسى ئابستراكت بولۇپ، ئايرىم تۇرغاندا قانداق مەنە ئىپادىلەۋاتقانلىقىنى بىلىش تەس.

مەسىلەن: «قىزىل، كۆك، سېمىز، ناچار، دەريا، كىتاب، مەكتەپ» دېگەن سۆزلەت ۋە ئىسىملاردىن كونكرېت مەنە ئىپادىلەنسە، «بىز، ئۇ، شۇ، قانداق، ھەركىم» دېگەن ئالماشلار شەيئى ياكى خۇسۇسىيەت ھەققىدە كونكرېت ئۇقۇم ئىپادىلىمەيدۇ. مانا بۇ ــ ئالماشلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى.

(2) ئالماشلار يىغىنچاقلاش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن: ئەنۋەر، ئالىمجان، گۈلنارلار بىزنىڭ فاكۇلتېتنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دوتسېنت.

بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ سىنىپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى.

(3) ئالماشلارنىڭ ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى يوق، ئالماشلارنىڭ تۈرلىنىشى باشقا مۇستەقىل سۆزلەردەك سىستېمىلىق ئەمەس، بىر قىسىم ئالماشلار جۈملىدە بەزى ۋەزىپىدە كەلسىمۇ، بەزى ۋەزىپىلەردە كەلمەيدۇ (ئېنىقسىز ئالماشلار جۈملىنىڭ خەۋىرى بولالمايدۇ).

(4) ئالماشلار جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ ئۆيدە ئولتۇرىمەن. (ئىگە)

بۇ ئىشنى قىلغان سەن. (خەۋەر)

ئۇنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

سىز ئۆزىڭىزنى تەكشۈرۈشىڭىز كېرەك. (تولدۇرغۇچى)
قەھرىمانلارنىڭ نامى ھەرقاچان يادلىنىدۇ. (ھالەت)

(5) ئالماشلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە ئەمەس، يەنى ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە ئەمەس. لېكسىن ئالماشلارغا «- لا، - لە، - لىق، - لىك، - لۇق، - لۈك، -چى» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە مەنسۇپ بولغان ئاز ساندىكى سۆزلەرنى ياساشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن - مەنلە، سىز - سىزلە، مەن - مەنمەنلىك، ئۆز - ئۆزلۈك، ئۇنداق - ئۇنداقچى، مۇنداق - مۇنداقچى

(6) ئالماشلار يارەمچى پېئىللار ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئىدىم، ئۇ ئىمىش، مەن توغرۇلۇق، ئۇلارغا ئائىت.

رەۋىش ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. رەۋىش دېگەن نېمە؟

شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىشلەرگە قانداق، قانداق قىلىپ، قانداقچە، قاچان، قاچانغىچە، قاچاندىن بېرى، قەيەردە، قەيەرگىچە، قەيەردىن، دېگەنگە ئوخشاش سوئاللار قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن، ھازىر، ئالدى، چاپسان، پۈتۈنلەي، قەستەن.

2. رەۋىشلەرنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

NO	نامى	ئېنىقلىمىسى	مىسالى
1	ۋاقىت رەۋىشى	شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر	بۈگۈن، ئەتە، ھازىر، بۈلتۈر، قىشچە، مەڭگۈ، دائىم، كەچكىچە
2	ئورۇن رەۋىشى	شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ئورنىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر	نېرى، بېرى، ئالدى، سىرت، كەينى، يۇقىرى، تۆۋەن، ئىچكىرى
3	ھالەت رەۋىشى	شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر	تېز، چاپسان، مەردانە، بىردەك، ئۇچقاندەك، ۋاللىدە
4	دەرىجە رەۋىشى	شەيئىلەر ھەرىكىتىنى ۋە شەيئىلەر سۈپىتىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر	تازا، پۈتۈنلەي، ئاساسەن، ئۆزۈل - كېسىل، راسا، دەل ، ناھايىتى
5	سەۋەب - مەقسەت رەۋىشى	شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ سەۋەبى ياكى مەقسىتىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر	ئەتەي، قەستەن، ئامال-سىزلىقتىن، دۇشمەنلىك بىلەن

دىققەت قىلىدىغان نۇقتا

ئورۇن رەۋىشى بىلەن ئىسىملارنىڭ ئورۇن - پەيت كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش لازىم. كۆپ ساندىكى ئوقۇغۇچىلار

ئىسىملارنىڭ ئورۇن - پەيت كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇ-لۇپ كەلگەن سۆزلەرنى، مەسىلەن: «مەكتەپتە، ئۆيدە، ھوي-لىدا» دېگەن سۆلەرنى ئورۇن رەۋىشى دەپ ئايرىپ قويىدىغان ئەھۋاللار بار، بۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلار ئىسىم ۋە ئى-سىمنىڭ ئورۇن - پەيت قوشۇمچىسىغا دىققەت قىلىپ ئاي-رىشى لازىم. ئورۇن رەۋىشلىرىدە شۇ سۆز تۈپ سۆز ھالى-تىدە ئورۇننى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مە-سىلەن: «ئالدى، يۇقىرى، تېشى، ئىچى، تەرەپ - تەرەپ-تىن»

3. رەۋىشلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

(1) رەۋىشلەر جۈملىدە پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز بۈگۈن كەلدۇق. (پېئىلدىن بولغان خەۋەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن)

بىز قەتئىي ئىرادىلىك بولۇشىمىز لازىم. (سۈپەتكە بې-قىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن)

(2) رەۋىشلەر ئىسىم ۋە سۈپەتكە خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىدۇ، لېكىن بۇ خىل تۇرلىنىش شۇ سۆز تۈركۈملە-رىگە ئوخشاش سىستېمىلىق بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئەتىمىز پارلاق. كېيىنرەك كەلمەك.

(3) بەزى دەرىجە رەۋىشلىرى ئايرىم تۇرغاندا مەنە ئاڭلات-مايدۇ. مەسىلەن: ناھايىتى، قەۋەت، ئىنتايىن

(4) رەۋىشلەر ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. مەسىلەن:

- لارچە = قەھرىمانلارچە، - چىلاپ = پاقىچىلاپ،

- دە = جىغىدە، - ئى = يازلىقى، -ئەن = جاۋابەن.

پېئىل توغرىسىدا چۈشەنچە

1. پېئىل دېگەن نېمە؟

شەيئىلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى، ھالىتى، ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ، ياز، ئوقۇ، سۆي، زىكىلداش، گۈللەن، قىزار، جاراڭلاش...

2. شەخسلىك پېئىللار ۋە شەخسسىز پېئىللار

تىلىمىزدىكى پېئىللار مەلۇم شەخسكە تەۋە ھەرىكەتنى ئىپادىلەش ياكى ئىپادىلىمەسلىك ئالاھىدىلىكىگە قاراپ شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) شەخسلىك پېئىللار

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلاڭغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان، باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىدا كېلەلمەيدىغان پېئىللار شەخسلىك پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىم، ئالدۇق، ئالدىڭ، ئالدىڭلار، ئالدى، ئالىدۇ، ئېلىۋاتىمەن، ئالايلى، ئالغىن، ئالسۇن، ئالسام، ئالساق، ئالسا، ئالساق، ئالساڭلار، ئالماقچىمەن دېگەنگە ئوخشاش. بۇ پېئىل شەكىللىرىنىڭ ھەربىرىدىن ئۇچ شەخسنىڭ مەلۇم بىرى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

2) شەخسسىز پېئىللار

ئايرىم تۇرغاندا، مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىپادىلىيەلمەيدىغان، شەخس بىلەن تۇرلىنەلمەيدىغان، باش-

قا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئېلىپ، شۇ سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلىدىغان پېئىللار شەخسسىز پې-ئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پېئىل تۈرىگە ھەربىر كەت نامىلە-رى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلار كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىش، ئالماق، كېلىش، كەلمەك، كۆرۈش، كۆرمەك، تۇرۇش، تۇرماق، ئالغان، باققان، كۆرگەن، كەتكەن، ئې-لىپ، كۆرۈپ، ئىشلەپ، تۇرۇپ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

شەخسسىز پېئىللارنىڭ تۈرى

NO	تۈرى	تەبىرى	قوشۇمچىلىرى	مىسالى
1	سۈپەتداش	پېئىلغا ھەم سۈپەتكە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان، جۈملىدە سۈپەتكە ئوخشاش رول ئويناپ، ھەربىر كەتنى بەلگە سۈپىتىدە ئىپادىلەيدىغان شەخسسىز پېئىل تۈرى سۈپەتداش دېيىلىدۇ	- غان، - قان، - گەن، - كەن، - ئار، - ئەر، - ماس، - مەس، - دىغان، - يدىغان	ياز + غان = يازغان، كۆر + گەن = كۆرگەن. يات + قان = ياتقان، كەت + كەن = كەتكەن. ياز + ار = يازار كۆر + ەر = كۆرەر، بار + ماس = بارماس، كەل + مەس = كەلمەس
2	ئىسىمداش	پېئىلغا ھەم ئىسىم. غا ئوخشاش خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئويناپ كېلىدىغان شەخسسىز پېئىل	- ش، - ئىش، - ئۇش، - ئۇش، - ماق، - مەك، - غۇ، - قۇ، - گۇ، - كۇ	ئىشلە + ش = ئىشلەش، ياز + ئىش = يېزىش، قۇر + ۇش = قۇرۇش، كۆر + ۇش= كۆرۈش، ياز + ماق = يازماق، كۆر + مەك = كۆرمەك، ياز + غۇ = يازغۇ، يات + قۇ = ياتقۇ

3	رەۋىشداش	پېئىلغا ھەم رە-ۋىشكە ئوخشاش خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان، جۈملە-دە رەۋىشكە ئوخشاش رول ئويناپ كېلەلەي-دىغان شەخسسىز پې-ئىل	- پ، - پ، - پ، - پ - غىچە، - قىچە، - گە-چە، - كىچە - غىلى، - گىلى، - كىلى - غاچقا، - قاچقا، - گەچكە، - كەچكە - غاچ، - قاچ، - گەچ، - كەچ - غانسې-رى، - گەنسېرى، - قاز-سېرى، - كەنسېرى	ئىشلە + پ = ئىشلەپ، كۆر + ۋپ = كۆرۈپ، ياز + غىچە = يازغىچە، كۆر + گىچە = كۆرگە-چە، ياز + غىلى = يا-غىلى، يات + قىلى = ياتقىلى، ياز + غاچقا = يازغاچقا، يات + قاچقا = ياتقاچقا

3. پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكىل-لىرى

پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى — پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقى، بولۇۋاتقانلىقى، بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل.

بۇ كاتېگورىيە پېئىل ئۆزىكىگە «- ما // - مە» قو-شۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇش - قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىپادە-لىنىدۇ.

«- ما // - مە» قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان پېئىللار پې-ئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مە-سىلەن:

«ماڭ، ياز، كۆر، ئوخلا، كەل» دېگەنگە ئوخشاش؛

پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى - پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقى، بولمايۋاتقانلىقى، بولمايدىغانلە-

قىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل.

«ـ ما // ـ مە» قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىل ـ نىڭ بولۇشسىز شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «ماڭما، يازما، كۆرمە، ئوخلىما، كەلمە» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان سۈپەتداش شەكـ لىنى بولۇشسىز ھۆكۈم «ئەمەس» بىلەن بىرىكتۈرۈش ياكى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ئىسىملاشقان سۈپەتداش شەكلىنى «يوق» سۆزى بىلەن ئىگە ـ خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكتـ ۈرۈش يولى بىلەنمۇ ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەش مۇمكىن. مەسىلەن: «بارغان ئەمەس»، «كۆرگەن ئەمەسمەن»، «بارغىنىم يوق»، «كۆرگىنىم يوق» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىر خىل سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، پەقەت بەلگـ لىك شارائىتتىلا قوللىنىلىدۇ.

4. پېئىلنىڭ زامان شەكىللىرى

ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇ ـ ناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پې ـ ئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت ھەر دائىم ئۆچ لوگىكـ لىق زاماننىڭ بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ۋە ئۇنىڭ بىرىدە ئـ ەلگە ئاشىدۇ. پېئىللارنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى ئۇلارنى باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ھەلگىلىرـ ـ نىڭ بىرى.

ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇ ـ

ناسۇبتى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل بولىدۇ:

1) ھازىرقى زامان

ھەربىر تىلنىڭ سۆزلىنىۋاتقان ۋاقىتتا بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان زامان شەكلى ھازىرقى زامان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەۋاتىمەن، يېزىۋاتىسەن، كۆرۈۋاتىدۇ.

ئىشلىمەيۋاتىمەن، يازمايۋاتىمەن، كۆرمەيۋاتىدۇ.

2) ئۆتكەن زامان

ھەرقايسى تىلنىڭ سۆزلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن ئىلگىرى بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان زامان شەكلى ئۆتكەن زامان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

يازدىم، يازدىڭ، كۆرگەن، ئىشلىدىم، يازمىدىم، يازمىدىڭ، ئىشلىمىدىم، كۆرمىگەن.

3) كېلىدىغان زامان

ھەربىر تىلنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان زامان شەكلى كېلىدىغان زامان دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەيمەن، يازىسەن، كۆرىدۇ، ئىشلىمەيمەن، يازمايسەن، كۆرمەيدۇ...

پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيەسى چوڭ جەھەتتىن يۇقىرىقىدەك ئۈچ لوگىكىلىق زامان بويىچە ئىپادىلەنسىمۇ يەنە ھەربىر زامانىنىڭ كونكرېت زامان شەكىللىرى بار، پېئىلنىڭ بۇ خىل زامان شەكىللىرى ئەمەلىيەتتە پېئىلنىڭ خەۋەر رايى بىلەن مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ بولۇپ، كونكرېت ئىپادىلىنىش شەكلىنى خەۋەر رايى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ با-

يان قىلىمىز.

5. پېئىلنىڭ راي شەكىللىرى

1) ئېنىقلىمىسى

پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتكە نىسبەتەن سۆزلىگۈچىنىڭ قانداق پوزىتسىيەدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئەخمەت كىتاب ئوقۇدى» دېگەن جۈملىدە، ھەرىكەتنىڭ سۆزلىگۈچى سۆزى بىۋاستە بىلگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

«تىرىشىپ ئۆگەنمىسەك، ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيمىز» دېگەن جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر ھەرىكەتكە شەرت قىلىپ ئېيتىلغانلىقى ئىپادىلەنگەن.

«ئورنۇڭلاردىن تۇرۇڭلار» دېگەن جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ بۇيرۇق تەرىقىسىدە ئېيتىلغانلىقى ئىپادىلەنگەن.

2) ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىلنىڭ راي شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) خەۋەر رايى

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت توغرىسىدىكى بايانىنى بىلدۈرىدىغان راي شەكلى پېئىلنىڭ رايى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىل دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندى.

ئالىي مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشى باشلاندى.

بۈگۈن كەچ سىنىپ يىغىنى ئېچىلىدۇ.

(2) شەرت رايى

مەلۇم بىر ھەرىكەتكە قارىتا ئىككىنچى بىر ھەرىكەتنىڭ شەرت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان راي شەكلى پېئىلنىڭ شەرت رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىلنىڭ شەرت رايى شەكىللىرى مۇرەككەپ جۈملە-لەردە (بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردە) قوللىنىلىدۇ. پې-ئىلنىڭ شەرت رايى شەكىللىرى پېئىل ئۆزىكىگە «ـ سا، ـ سە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

سەن ھېيتلاپ كەلمىسەڭ، مەنمۇ بارمايمەن.

يامغۇر ياغمىسا، سۇغا چۆمۈلگىلى بارىمىز.

تىرىشىپ ئۆگەنمىسەڭ، ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيسەن.

(3) بۇيرۇق راي

ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىش ياكى ئورۇندالماسلىقىغا نىس-بەتەن سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇقنى، خاھىشىنى، تەلىپىنى، ئىلتىماسىنى، ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل رايى پې-ئىلنىڭ بۇيرۇق رايى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

رۇخسەت قىلىڭ، مەن باراي.

ماقۇل، سىز بېرىڭ.

كەلسىلە، يۇقىرى چىقسىلا، چاپانلىرىنى سېلىۋەتسىلە.

ياشىسۇن كوممۇنىستىك پارتىيە!

كىيىملىرىڭىزگە مۇبارەك بولسۇن.

پېئىلنىڭ بۇيرۇق رايى شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك ئىپا-دىلىنىدۇ:

1) بۇيرۇق رايىنىڭ I شەخس بىرلىكى پېئىل ئۆزىكى-

گە «ـ ىاي، ـ ىەي، ـ ي» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىللەر سۆزلىگۈچىنىڭ خاھىشىنى ئىپادىلەيدۇ. I شەخس كۆپلۈك شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «ـ ىايلى، ـ ىەيلى، ـ يىلى» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىللەر دەۋەت، چاقىرىق مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قارا ـ قارايلى، قارا ـ قاراي، تۇر ـ تۇراي، كۆر ـ كۆرەي، بار ـ بارايلى، كۆر ـ كۆرەيلى، يىغلا ـ يىغلايلى، تۇر ـ تۇرايلى، ئىشلە ـ ئىشلەيلى....

2) بۇيرۇق رايىنىڭ II شەخس شەكلى پېئىلىنىڭ تومۇرىنى، مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا يەنە «ـ غىن، ـ قىن، ـ گىن، ـ كىن، ـ ڭ، ـ ىڭ، ـ ۇڭ، ـ ۇڭ، ـ ۇڭ، ـ ڭلار، ـ ىڭلار، ـ ۇڭلار، ـ ۇڭلار؛ ر، ـ سىلا، ـ سىلە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قارا، تۇر، سۆزلە، ئىشلە، قارات، تۇرغۇز، سۆزلەت، كىرگۈز، ساتقۇز، قاراڭ، قاراڭلار، قارىغىن، تۇرغىن، سۆزلىگىن، ئىشلىگىن، كىرگۈزگىن، ساتقىن، سۆزلەڭ، سۆزلەڭلار، ئىشلەڭ، ئىشلەڭلار، تۇرۇڭ، تۇرۇڭلار، كىرگۈزۈڭ، كىرگۈزۈڭلار، سېتىڭ، سېتىڭلار

3) بۇيرۇق رايىنىڭ III شەخس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «ـ سۇن، ـ غاي، ـ قاي، ـ گەي، ـ كەي» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يازسۇن، بارسۇن، ئىشلىسۇن.

يازغاي، بارغاي، ئىشلىگەي، كەتكەي، ياتقاي

6. پېئىللارنىڭ دەرىجە شەكىللىرى

1) ئېنىقلىمىسى

پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ گىراماتىكىلىق ئىگە بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) گۈلگە سۇ يۇدى.

(2) گۈلگە سۇ يۇيۇندى.

(3) قاچا ـ قۇچىلار يۇيۇلدى.

(4) ئەخمەت گۈلگە سۇ يۇغۇزدى.

(5) ئۇلار سۇ يۇيۇشتى.

2) ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئەسلىي دەرىجە

پېئىلنىڭ باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايلا تۇرغاندىكى شەكلى ئارقىلىق ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق سۇبېيېكتىنىڭ ئەمەلىيەتتە جۇملىنىڭ گىراماتىكىلىق ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە ئەسلىي دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئايشەم سۇ يۇيدى.

مەن خەت يازدىم.

بىز كىنو كۆردۇق.

پېئىلنىڭ ئەسلىي دەرىجە شەكلى باشقا دەرىجە شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

(2) ئۆزلۈك دەرىجە

ھەربىرىنىڭ جۈملە ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقىنى ۋە ھەربىرىنىڭ شۇ ئىگە تەرىپىدىن قوبۇل قىلغانلىقىنى ياكى شۇ ھەربىرىنىڭ ئورۇندىغۇچىغا ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئۆزلۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىسى پېئىل ئۆزىگە (ئەسلىي دەرىجىدىكى پېئىللارغا) «- ن، - ىن، - ۇن، - ۈن، - ل، - ىل، - ۇل، - ۈل» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يۇ + يۇن = يۇيۇن
ماختا + ن = ماختان
كۆر + ۈن = كۆرۈن
قوش + ۇل = قوشۇل
بەر + ىل = بېرىل

ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللار بەزىدە مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار بىلەن شەكىلداش بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

گۈللەر ئېچىلدى. (ئۆزلۈك دەرىجە)
يىغىن بۈگۈن رەسمىي ئېچىلدى. (مەجھۇل)
بىلىق قارماققا ئىلىنىدى. (ئۆزلۈك)
كىيىم ئىلغۇچقا ئىلىنىدى. (مەجھۇل)

تىلىمىزدىكى «شادلاندى، ئىككىلەندى، خۇشاللاندى» پېئىللىرى ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللارغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ ھەم ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن

ئۇلار ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان بول-ماستىن، بەلكى سۈپەت ياكى سانغا بىۋاستە «-لان، -لەن» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىدىكى پېئىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

(3) مەجھۇل دەرىجە

پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ جۈملە ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇندالماي، نامەلۇم شەيئى ياكى شەخس تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجە مەجھۇل دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى ئاخىرقى بوغۇمدا «-ل» تاۋۇشى بولغان پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-ىن - / - ن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، باشقا پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-ل، - ىل، - ۇل، - ۈل» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بەلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئون پارچە ماقالە يېزىلدى. (ياز + ىل + دى)

بۇ ماقالە ئىككى قېتىم كۆرۈلدى. (كۆر + ۈل + دى)

ئويۇن باشلاندى. (باشلا + ن + دى)

ئەخمەت سىنىپ باشلىقلىقىغا سايلاندى. (سايلا +ن + دى)

(4) مەجبۇرىي دەرىجە

ھەرىكەتنى جۈملىنىڭ ئىرادىماتىكىلىق ئىگىسى ئورۇندىمای باشقا بىر شەخسنى مەجبۇرلاش ئاساسىدا ئورۇنداتقۇزغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجبۇرىي دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بوۋامغا ھېكايە ئېيتقۇزدۇم.

ئەخمەت ئاچىسىغا كىر يۇغۇزدى.
ئۇلار مېنى كىرگۈزمىدى.
سائىتىمنى سائەتچىگە ياساتقۇزدۇم.
ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ھەمـ
مىسى مەجبۇرىي دەرىجە شەكىلگە كىرەلەيدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلانغانلىقى بولۇپ، بۇ چاغدا ھەرىكەتـ
نىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى (ئىجراچىسى) گىراماتىكىلىق تولدۇرغۇچى بولۇپ چۈشۈم كېلىشتە كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئانا بالىنى يۇيۇندۇردى.
شوپۇر ماشىنىنى كەينىگە ياندۇردى.
ئۇلار چىراغنى ئۆچۈردى.
پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى تۆۋەندىكىدەك ياسـ
لىدۇ:
① ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلـ
رىگە ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملـ
ۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە «ـ دۇر، ـ دۈر، ـ تۇر، ـ تۈر» ياكى «ـ غۇز، ـ دۈز، گۇز، ـ گۈز» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
يازدۇر، ماڭدۇر، ئەمدۇر، تاپتۇر، كەتتۇر، يازغۇر، ماڭـ
غۇز، ئەمگۈز، تاپقۇز، كەتكۈز، يېدۈر، يۈدۈر
② «ئار»، «ئەر»، «ئاي»، «ئەي» بىلەن ئاخىرلاشقان پېـ
ئىل ئۆزەكلىرىگە «ـ ت» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسـ
لەن:
ئاقار + ت = ئاقارت

كۆتەر + ت = كۆتەرت
ئازاي + ت = ئازايت
③ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە «- ت» ياكى «- تقۇز، - تكۇز» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
ئوينا + ت = ئوينات
سەكرە + ت = سەكرەت
ئوينا + تقۇز
سۆزلە + تكۇز
④ «چ» ياكى «ش» بىلەن ئاخىرلاشقان ئايرىم بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە «- ار، ەر» ياكى «- ۇر، - ۇر» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
ئۇچى + ار = ئۇچار، ئۇچى + ۇر = ئۇچۇر
چۇشى + ەر = چۇشەر، چۇشى + ۇر - چۇشۇر
ئىچى + ەر = ئىچەر، ئىچى + ۇر = ئىچۇر
(5) ئۆملۈك دەرىجە
ئىككىدىن ئارتۇق گىرامماتىكىلىق ئىگىنىڭ ئەسلى ھەرىكەتنى بىر - بىرىنى ئوبيېكت قىلغان ھالدا، بىرلا ۋاقىتتا تەڭ ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئۆملۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:
ئۇلار قىزغىن كۆرۈشتى.
مەن ئەخمەت بىلەن يۈگۈرۈشتۈم.
پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە «- ش، - ىش، ۇش، ۈش» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوينا + ش = ئويناش، ئۇر + ۇش = ئۇرۇش،
كۆر + ۇش = كۆرۇش، كىر + ش = كىرىش

7. مۇستەقىل پېئىل ۋە يارىدەمچى پېئىللار

پېئىللار ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىش - كېلەلمەسلىكىگە قاراپ مۇستەقىل پېئىل ۋە يارىدەمچى پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) مۇستەقىل پېئىل

ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىل دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

گۈللەر ئېچىلدى. تىرىشىپ ئۆگىنىش كېرەك.

گۈللەنگەن شىنجاڭ.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «ئېچىلدى» دېگەن پېئىل جۈملىنىڭ خەۋىرى، «تىرىشىپ» دېگەن پېئىل جۈملىنىڭ ھالىتى، «گۈللەن» دېگەن پېئىل شۇ بىرىكمىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

2) يارىدەمچى پېئىل

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گىراممااتىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار يارىدەمچى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «مەن ئۆتكەن يىلى ئۇ يەرگە بارغانىدىم» دېگەن جۈملىدە «ئىدىم» پېئىلى «بارغان» دېگەن سۆيەتداشقا قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ئۆتكەن زامان، 1 شەخس بىرلىك قاتارلىق گىراممااتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

«ھاۋا ئىسسىپ كەتتى»، «سائەت توشۇپ قالدى»، «بالىلار ئوينىاپ يۈرىدۇ» دېگەن جۈملىلەردە «كەت»، «قال»، «يۈر»

پېئىللىرى پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، كۆچەيگەنلىك، تۈيۈقسىزلىق، ئىزچىللىق قاتارلىق تۈس مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ «ئەدىم»، «كەت»، «قال»، «يۈر» پېئىللىرى يارىدەمچى پېئىل هېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارىدەمچى پېئىللار تۆۋەندىكىچە:

(1) «ئىدى، ئىكەن، ئىمىش» قاتارلىق پېئىللار ئايرىم قوللىنىلمايدۇ هەم مۇستەقىل مەنە ئاڭلاتمايدۇ. پەقەت جۈملىدە باشقا پېئىللار بىلەن يانداشىپ كېلىپ، قوشۇمچە رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

زەمىرە يېزىغا بارغانىدى. (بارغان ئىدى) ئۇ يەردە سىزنى كۆرگەنىكەن. (كۆرگەن ئىكەن) ئۇلارمۇ يازدا كېلەرئىمىش. (كېلەر ئىمىش) ئۇ باغقا بارغانىكەن. (بارغان ئىكەن) ساۋاقداشلار بىزنى ساقلاپ تۇرماقچىدى. (تۇرماقچى ئىدى) سەبىرە تېزرەك كەلسىكەن (كەلسە ئىكەن) ئۇ ناخشىغا ئۇستىمىش. (ئۇستا ئىمىش)

(2) «بول، ئەت، كەت، قىل، تۇر، ئال، بەر» قاتارلىق پېئىللار ئايرىم قوللىنىلغاندا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مەنە ئاڭلىتىپ جۈملە بۆلىكى بولۇپ كەلسىمۇ، لېكىن رەۋىشداشلار بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەندە ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەنىلىرىنى تامامەن ياكى قىسمەن يوقىتىپ، يانداشىپ كەلگەن هەر خىل تۈس مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

هاۋا ئىسسىپ كەتتى. سائەت توشۇپ قالدى. بالىلار ئويناپ يۈرىدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈپ تاشلىدىم. تۇرسۇن ئاغرىپ قالدى. تاپشۇرۇقنى يېزىپ بولدۇق.

8. پېئىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1) پېئىللار ئۆزىگە خاس شەخس - سان، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق، زامان، راي ۋە دەرىجە شەكىللىرىگە ئىگە ۋە سۈپەتداش، ئىسىمداش، رەۋىشداش قاتارلىق شەخسسىز شەكىللىرىگە ئىگە.

2) ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىدە ئۆزئارا ئۆتۈشۈش ئەھۋالى كۆرۈلسىمۇ، پېئىللار بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ئۆتۈشمەيدۇ، يەنى بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق ئۇقۇمى، زامان ئۇقۇمى ۋە راي ئۇقۇمى پېئىلنىڭ ئۆزىگىلا خاس ئۇقۇم ھېسابلىنىدۇ.

3) پېئىللار باشقا سۆزلەرنى تەشكىللەپ، خەۋەر ۋەزىپەسىنى ئۆتەپ، جۇملىنى جۇملىلىك سالاھىيەتكە ئىگە قىلىدۇ.

4) ئۇيغۇر تىلىدىكى يارىمچى پېئىللار ئىسىم خاراكتېرىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى پېئىللاشتۇرىدۇ. ئۇ خىل قۇرۇلمىلار جۇملىدە پېئىل ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ياۋاش ئادەم ئىكەن. سادىر ياخشى ئادەم بولدى.

5) پېئىللار ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە.

تەقلىد سۆزلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. تەقلىد سۆز دېگەن نېمە؟

كىشىلەرنىڭ ئاڭلاش سېزىمى، كۆرۈش سېزىمى ۋە ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر تەقلىد سۆز

دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: تاراق ـ تۇرۇق ئەمدى بېسىلدى.

بۇ ئىمىر ـ چىمىر خەتلەرنى ھەرگىز ئوقۇغىلى بولمايدۇ.

بېشىم زىلك ـ زىلك قىلىپ ئاغرىۋاتىدۇ.

2. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى

تۈرى	ئېنىقلىمىسى	مىسالى
ئاۋاز تەقلىدلىرى	كىشىلەرنىڭ ئاڭلاش سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان تەقلىد سۆزلەرنى ئاۋاز تەقلىدلىرى دەپ ئاتايمىز	تاك ـ تاك، جاراك ـ جۇ ـ رۇك، جىرىك ـ جىرىك، ۋاراك ـ چۇرۇك، تاراق ـ تۇرۇق، شار ـ شار، شىلدىر ـ شىلدىر
ھالەت تەقلىدلىرى	شەكىل تەقلىدلىرى كىشىلەرنىڭ كۆرۈش ئورگانلىرىنىڭ سېزىمى ئارقىلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدە پەيدا بولغان ئىنكاسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردۇر	ۋال ـ ۋۇل، پار ـ پۇر، پىل ـ پىل، غال ـ غال، لىك ـ لىك، لىك ـ لىك، ئىمىر ـ چىمىر، پار ـ پار، لەپ ـ لەپ، لۇم ـ لۇم، غىپ ـ غىپ
ھېسسىيات تەقلىدلىرى	كىشىلەرنىڭ ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان تەقلىد سۆزلەرنى ھېسسىيات تەقلىدلىرى دەپ ئاتايمىز. ھېسسىيات تەقلىدلىرى كىشىلەرنىڭ سېزىش ئورگانلىرىنىڭ سېزىمى ئارقىلىق كىشىلەر مېڭىسىدە پەيدا بولغان ئىنكاسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردۇر	لوق ـ لوق، زىلك ـ زىلك، چىم ـ چىم، جىغ ـ جىغ

3. تەقلىد سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

(1) تەقلىد سۆزلەر ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەگە ئىگە ئەمەس، لېكىن بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، رەۋىشلەرنىڭ رولىدا كېلىپ، ئىسىمنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ ۋە جۈملىدە شۇ خىل سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشاش ۋەزىپە ئارتقۇزىدۇ. مەسىلەن:

ۋاراڭ - چۈرۈڭ ئەمدى بېسىلدى. (ئىگە)

ۋاراڭ - چۈرۈڭنى توختىتىڭلار. (تولدۇرغۇچى)

ۋاراڭ - چۈرۈڭدا ھېچنېمىنى ئاڭلىغىلى بولمايدۇ. (ھالەت)

تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال. (خەۋەر)

شىلدىر - شىلدىر قىلغان سۇنىڭ ئاۋازى. (ئېنىقلىغۇچى)

(2) تەقلىد سۆزلەر «قىل» پېئىلى بىلەن بىرىكىپ قوشما پېئىل ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

تارس قىلغان، شىر - شىر قىلىپ، غىچ قىلىپ.

(3) تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى بولمايدۇ. بىراق بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە «- سىلدا، - سىلدە، - ۇلدا، - ۇلدە» ۋە «- لا، - لە، - قىرا، - كىرە» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن پېئىللار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

چىك + تىلدا = چېكىلدا، دىر + تىلدە = دىرىلدە، پۇش + ۇلدا = پۇشۇلدا، گۈر + ۇلدە = گۈرۈلدە، جاراڭ + لا = جاراڭلا، شىلدىر + لا = شىلدىرلا، جار + قىرا = جارقىرا، گۈر + كىرە = گۈركىرە

(4) بىر قىسىم تاق تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇ-زۇك تاۋۇش تەكرارلىنىپ «ـ دە» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇ-لۇشى بىلەن رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

پاق + قى + دە = پاققىدە، پوك + كى + دە پوككىدە، شار + ر + دە = شاررىدە، غاچ + چى + دە = غاچچىدە

(5) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قو-شومچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئىسىم ۋە سۈپەت ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

تاك + تاك + چى = تاكتاكچى،

جاراڭ + لىق = جاراڭلىق.

ئىملىق سۆزلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈ-شەنچە

1. ئىملىق سۆزلەر دېگەن نېمە؟

ھېس ـ تۇيغۇ، خاھىش، بۇيرۇق، چاقىرىق قاتارلىقلارغا ئىما بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىملىق سۆزلەر دەپ ئاتا-لىدۇ. مەسىلەن: ئۇھ، بەللى ـ بەللى، ھەي، ئەستا.

2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى

تۈرلىرى	ئېنىقلىمىسى	مىسالى
ھېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى	كىشىلەرنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلار	ئاپىلا، خەپ، پاھ، ئوخشاي، بەللى - بەللى، ئىسىت، ئوشتە، ۋىيەي
قاراتما ئىملىقلىرى	كىشىلەرنى قارىتىش، دىققىتىنى جەلپ قىلىش مەقسىتىدە قوللىنىلغان ئىملىقلار	ھاي، ھەي، ھوي، ئەي، ھۇي
بۇيرۇق - چاقىرىق ئىملىقلىرى	ئادەملەرنىڭ ئادەملەرگە ياكى ھايۋانلارغا قىلغان تۇرلۈك خىتابلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىملىقلار	تىنچ، بەس، جىم، تاخ، چۇھ

3. ئىملىق سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

(1) ئىملىق سۆزلەر جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولمايدۇ، ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، قىسمەن ئىملىقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا جۈملە بۆلىكى بولالمايدۇ. مەسىلەن:

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،

ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى. (ئىگە)

(2) ئىملىق سۆزلەر ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بەزى ئىملىق سۆزلەر ئوخشىمىغان تىل شارائىتىدا ئوخشىمىغان ئىنتوناتسىيە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

(3) بەزى ئىملىق سۆزلەرنى يېزىق بىلەن ئىپادىلەپ يازغىلى بولمايدۇ.

(4) ئىملىق سۆزلەر ئاساسەن تۇرلەنمەيدۇ.

يارەمچى سۆزلەر ھەققىدە چۈشەنچە

1. يارەمچى سۆزلەر دېگەن نېمە؟

تىلىمىزدا ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ يارەمچى سۆزلەر دېيىلىدۇ.

يارەمچى سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ، شۇڭلاشقا ئۇلارنى باشقا سۆزلەردىن ئايرىپ ئالاھىدە قوللانغىلى بولمايدۇ. لېكىن ئۇلار لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ۋە جۈملىلەر بىلەن بىللە كېلىپ، شۇ سۆزلەرنىڭ ياكى جۈملىلەرنىڭ مەنىلىرىنى تولۇقلاش، روشەنلەشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. سۆزلەرنى ۋە جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئادەم تۇغۇلىدۇ ھەم ئۆلىدۇ، بىراق ئۇنىڭ سۆزى قالىدۇ.

بىز ئۇنىڭ بىلەن سىز توغرۇلۇق سۆزلەشتۇق.

كىشى ھامان ئۆلىدۇ، لېكىن ئۆلۈمنىڭ ئەھمىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ.

2. يارەمچى سۆزلەرنىڭ تۈرى

تۈرى	رولى	مىسالى
تىركەل ـ مىلەر	ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ	ھەققىدە، ئائىت، قارىتا، توغرۇلۇق، ئىبارەت، قاتارلىق، كۆرە، ئېتىبارەن، ئۈچۈن، قارىغاندا، قەدەر، كەبى، ئوخشاش
باغلىغۇچىلار	سۆزلەرنى، سۆز بىرىكمىلىرىنى ۋە مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى باغلاش رولىنى ئويناپدۇ	بىرىكتۈركۈچى باغلىغۇچىلار ــ ۋە، ھەم، بىلەن، ھەمدە، يەنە
		قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار ــ ئەما، لېكىن، بىراق، ئەكسىچە، دېگەن بىلەن، ۋاھالەنكى، ئەپسۇسكى، ئۇ، يۇ
		كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچى ــ ھەتتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بالكى، بولۇپمۇ، خۇسۇسەن
		تاللا ـ ئايرىش باغلىغۇچى ــ يا، يا ـ كى، گاھى
		سەۋەب ـ نەتىجە باغلىغۇچىلىرى ــ چۈنكى، شۈكا، سەۋەبى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۈكىلاشقا
يۈكلىمە ـ لەر	سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ۋە جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ، قوشۇمچە مەنە ئاكىلىتىدىغان يارەمچى سۆزلەر	سوراق مەنىسى ــ دۇ، غۇ، چۇ، ما، مە
		كۆچەيتىش، تەكىتلەش مەنىسى ــ غۇ، قۇ، لا
		تەنە، نارازىلىق مەنىسى ــ زە
		ئۆتۈنۈش مەنىسى ــ ئا، ئە، چۇ
		ئەجەبلىنىش مەنىسى ــ دە، تە

3. يارەمچى سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

(1) يارەمچى سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتمايدۇ، گىرامماتىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدۇ، جۈملە بۆلىكى بولمايدۇ، يارەمچى سۆزلەرنىڭ مەنىسى كونكرېت تىل شارائىتىدا روشەنلىشىدۇ.

(2) يارەمچى سۆزلەر تۇرلەنمەيدۇ.

(3) بىر قىسىم يارەمچى سۆزلەر شەكىل جەھەتتىن قوشۇمچىغا ئوخشايدۇ، ئەمما تەلەپپۇزدا ئۇرغۇ ئارقىلىق، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق قوشۇمچىلاردىن پەرقلىنىدۇ.

(4) «دە، تە، ھە» يۆكلىمىلىرى ئالدىدىكى سۆزدىن سەزىلىپ ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلمايدۇ.

سىنتاكسىس ھەققىدە چۈشەنچە

1. سىنتاكسىس دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى نېمە؟

سىنتاكسىس تىلىمىزغا گىرېك تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇ بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھەققىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر دېگەندىن ئىبارەت.

سىنتاكسىس ــ تىل ئىلمىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇ سۆزلەرنى تەشكىللەپ، تۇراقسىز سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرىنى، جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى ۋە مۇناسىۋەتلىرى، ئاددىي جۈملىنىڭ

مەنىسى ۋە تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن تۈرگە بۆلۈنۈشى، جۈملە-نىڭ بۆلەكلىرى، مۇرەككەپ جۈملە ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى ھەمدە تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

2. جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق ئالاھىدە-لىكى بار

جۈملە — سۆزلىگۈچىنىڭ تولۇق ئىيالغلاشقان بىر ئوي - پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان تىل بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) جۈملە ئىيالغلاشقان مەلۇم ئوي - پىكرىنى ئىپادىلەي-دۇ، جۈملە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆزئارا سىنتاك-سىسلىق مۇناسىۋىتىدىن تۈزۈلگەن، جۈملە ئوي - پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ مۇھىم تىل بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ.

(2) جۈملە خەۋەر بىلەن ئىگىنىڭ سىنتاكسىسلىق باغ-لىنىشىدىن ھاسىل بولغان بايانىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەي-دۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت بولمىغان شارائىتتا جۈملىمۇ بول-مايدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بەزىدە ئاشكارا ئىپادىلەنمەسلىكى مۇمكىن، لېكىن ئۇلارنىڭ مەنىسىدىن بۇنداق بايانىي مۇنا-سىۋەت يوشۇرۇن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ سەھەر، قاتتىق سوغۇق، ئەھمەت تېخىچە يولدا ئاس-تا كېتىپ باراتتى.

يۇقىرىقى مىسالدا ئۇچ جۈملە بار دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، بۇلارنىڭ تەركىبىدىكى 1، 2 - جۈملىنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ كونتېكىستىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى «ۋاقىت تاڭ سەھەر ئىدى»، «ھاۋا قاتتىق سوغۇق ئىدى» دەپ چۈشىنىمىز. شۇڭا بۇلاردىمۇ بايانىي مۇناسىۋەت بار دەپ قاراپ، ئۇلارنىمۇ جۈملە ھېسابلاشقا بولىدۇ.

(3) ھەرقانداق جۈملە ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىدۇ. جۈملە مەيلى بىر سۆزدىن ياكى بىرقانچە سۆزدىن ۋە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان بولسۇن، تاۋۇش رېتىمى جەھەتتىن پۈتۈن بىر بىرلىك ھاسىل قىلىپ، ئەتراپتىكى باشقا جۈملىلەردىن پائۇزا ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. يېزىقتا ھەر خىل تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

جۈملىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

جۈملىلەر مەزمۇنى ۋە ئېيتىلىش ئاھاڭىغا قاراپ بايان جۈملە، سوئال جۈملە، ئۈندەش جۈملە ۋە بۇيرۇق جۈملە دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. بايان جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكى بار؟

بايان جۈملە — مەلۇم شەيئى، ئىش - ھەرىكەت ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئوي - پىكىرنى خەۋەر تەرىقىسىدە ئىپا-

دىلەيدىغان جۈملە بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بايان جۈملىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) بايان جۈملىلەر ئېغىزدا خەۋەر ئاھاڭى (ئىنتوناتسىيە) بىلەن ئېيتىلىدۇ، يەنى بايان جۈملە ئادەتتىكى ئاھاڭدا ئېيتىلىپ، ئاخىرى پەسىيىپ توختايدۇ. يېزىقتا بايان جۈملىدىن كېيىن ئاددىي جۈملە بولسا چېكىت، مۇرەككەپ جۈملە بولسا ئەھۋالغا قاراپ ئاخىرىغا پەش ياكى چېكىتلىك پەش، ئاخىرقى جۈملىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ پەش بەلگىسى ياكى سوئال بەلگىسى قويۇلىدىغان بايان جۈملە مەۋجۇت ئەمەس. مەسىلەن:

مەن خەت يازدىم. ئۇ بىر تەرەپتىن ناخشا ئېيتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويناندى.

(2) بايان جۈملە سۆزلىگۈچىنىڭ تىڭشىغۇچىغا بايان قىلماقچى بولغان ئوي - پىكرىنى ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش مەزمۇنى قىلىدۇ.

(3) بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى كۆپرەك پېئىللارنىڭ خەۋەر رايىدىن تەركىب تاپىدۇ.

2. سوئال جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكى بار؟

سوئال جۈملە — بىرەر نەرسە، ۋەقە، ھادىسە ياكى بىرەر ئىش - ھەرىكەت توغرىسىدىكى ئوي - پىكرىنى سوئال تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملە سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

دۇ. سوئال جۈملىلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى كېلىدۇ.

سوئال جۈملىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) سوئال جۈملىلەر ئادەتتە سوئال ئالماشلىرى (كىم، نېمە، قانداق، قانچە، نەچچە، قانچىنچى، نەچچىنچى، قايسى، قەيەردە، نەدە، قاچان، قېنى، نەگە) بىلەن سوئال مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇلانمىلار (ـ مۇ، ـ ما، ـ چۇ، ھە...) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

مېنى چاقىرغان كىم؟ سىزنىڭ ئۆيىڭىز قەيەردە؟ (سوئال ئالماشلىرى)؛ بۇ سىزنىڭ كىتابىڭىزمۇ؟ مەن بارمەن، سىزچۇ؟ (سوئال ئۇلانمىلىرى)

(2) بەزىدە ئۇلارنىڭ ياردىمىسىزمۇ ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق سوئال مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بەزى ھاللاردا شەكىل جەھەتتىن سوئال جۈملە، ئەمما مەنە جەھەتتىن سوئال ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەيدىغان، يەنى جاۋاب تەلەپ قىلمايدىغان جۈملىلەرمۇ بار، بۇنداق جۈملىلەر بەزىدە مەزمۇنىغا ھېسسىي تۇس قوشۇلۇپ، قەتئىي رەۋىشتە ئىپادىلەنگەن ھۆكۈمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت ئوقۇتقۇچى. ئەھمەت ئوقۇتقۇچى؟ (ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق سوئال مەنىسىنى بىلدۈردى)

بۇ ئىشقا بۇنچىۋالا كايىپ كېتىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ (جاۋاب كۈتمەيدۇ). بۇ ئىشقا بۇنچىۋالا كايىپ كېتىشنىڭ ھاجىتى يوق.

3. ئۇندەش جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكى بار؟

ئۇندەش جۈملە ـــ سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېس ـ ھاياجىنىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان جۈملىلەر ئۇندەش جۈملىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇندەش جۈملىلەردىن كېيىن چوقۇم ئۇندەش بەلگىسى كېلىشى لازىم.

ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) كىشىلەرنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەزمۇندىكى ئۇندەش جۈملىلەر. بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ خەۋەرلىرى ئادەتتە شەرت رايى ۋە خەۋەر رايىدىكى پېئىللاردىن تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن: ئىسھاق، سەنمۇ شۇ يەردە بولغان بولساڭ بەك ياخشى بولاتتى!

(2) كىشىلەرنىڭ خۇشال ـ خۇراملىق ۋە قانائەتلەنگەنلىك ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇندەش جۈملىلەر. بۇنداق ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە كۆپىنچە ئۇندەش سۆزلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ـ ۋۇي، ئەجەب چىرايلىق ساندۇق ئىكەنغۇ بۇ!

پاھ ـ پاھ، بۇ گەپ ئەجەب جايىدا بولدى!

بۇ تازىمۇ ئوبدان بالا ئىكەن ـ ھە!

(3) كىشىلەرنىڭ غەزەپلىنىش، خاپا بولۇش، پۇشايمان قىلىشتەك ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇندەش جۈملىلەر. بۇنداق ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىي تۇزۇلۇشى ھەر خىل بولىدۇ، بەزىلىرىدە ئۇلانمىلار بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاپلا، مەن بۇ گەپنى ئاڭلىمىغان بولسام بوپتىكەن!
خەپ توختاپتۇر، يەنە بىر قېتىم كەلگەندە تازا ئەدىپىڭىنى بەرمىسەم!
(4) بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر كىشىلەرنىڭ بىرەر ۋەقە، ھادىسە ياكى ئىشقا ئەجەبلىنىش، زوقلىنىش ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
ۋاي - ۋۇي، ئەجەب چىرايلىق قىزكىنابۇ!
ئېخ، ئانا، سەن نېمىدېگەن سۆيۈملۈك، نېمىدېگەن مېھرىبان - ھە!
بۇ يەر ئەسلىدە ئەجەب ياخشى يەركىنا!

4. بۇيرۇق جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكى بار؟

بۇيرۇق جۈملە — كىشىلەرنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ، ئىلتىماس - ئۆتۈنۈش، شوئار - چاقىرىق ۋە ئۈمىد - ئارزۇ مەزمۇنىدىكى ئوي - پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.
بۇيرۇق، شوئار، چاقىرىقنى ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملىلەر كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
بالىلىرىم، غەيرەت قىلىپ ئىشلەڭلار! ئانا يۇرتىمىز شىنجاڭنى تېزىشىپ گۈللەندۈرەيلى!
جەمئىيەت ئامانلىقىنى ئاڭلىق ھالدا قوغدايلى!
تىلەك، مەسلىھەت، ئۈمىد مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان

بۇيرۇق جۈملىلەر پەسرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

سىز ھازىرلا چىقىپ مۇئەللىمدىن سوراپ بېقىڭ.

ئۇنىڭ ئۆيىگە بىر بېرىپ باقسىڭىز.

5. جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى

باغلىنىش تۈرى	ئىپادىسى	ئىنقىلمىسى	مىسالى
تەڭداش باغلىنىش	جۈملە تەركىبىدە تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى رولى تەڭ بولىدۇ، بىر سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ، جۈملىدىكى بىر قانچە سۆزنىڭ تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كېلىشتىن ھاسىل بولىدۇ	جۈملىدىكى ئوخشاش ۋەزىپىدە كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ياكى باغلىغۇچىلارسىز باغلىنىپ كېلىشى	بىز قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرگە بارغان مەن خەنزۇچە يېزىشنى، ئوقۇشنى، سۆزلەشنى بىلىمەن
ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋىتى	ئىگە - خەۋەرلىك قۇرۇلمىلاردا خەۋەر بېقىندۇر. غۇچى ئورۇندا، ئىگە بېقىنغۇچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئىگە خەۋەرگە بېقىنىدۇ، ئىگە بىلەن خەۋەر شەخس ھەم سان جەھەتتىن بىر-بىرىگە ماسلىشىدۇ	جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت	مەن يازدىم بىز يازدۇق سىلەر يازدىڭلار ئۇلار يازدى

	چىر- مشش مۇ- ناسۇنتى	جۈملىنىڭ ئىگىلىك كېلىشتىكى ئېنىقلى- غۇچىسى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت	ئىككى سۆز ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ	رابىيەنىڭ ئۆيى خوتەن گىلىمى بېزا بالىلىرى
بېقىندى باغلى- نىش	باشقۇ- رۇش مۇنا- سىۋتى	چۈشۈم كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن - پەيت كېلىشلىكلەرنىڭ بىرىدە كەلگەن ياكى تىركەلمە- لەر بىلەن كەلگەن سۆز- لەرنىڭ جۈملىدىكى خە- ۋەر بۆلىكى بىلەن بولغان باغلىنىشى	بۇ قۇرۇل- مىلاردىكى خەۋەر بۆلەك بېقىندۇر- غۇچى ھېسابلى- نىدۇ	ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولدۇق ئۆيگە قايتىمىز قەشقەردىن كەلدۇق ئىمتىھان توغرۇ- لۇق سۆزلەشتۇق
	ياناش باغلىنىش	بېقىنغۇچى سۆز بىلەن بېقىندۇرغۇچى سۆزنىڭ باغلىغۇچى ئار- قىلىق ئەمەس، ئۆزلىرى- نىڭ ئورۇن - تەرتىپى ئارقىلىق ئۆزئارا يانداش يولى بىلەن بىر - بىرىگە باغلىنىپ كېلىشى	مەلۇم ئىككى سۆزنىڭ شۇ جۈملىدىكى ئور- نىنى ئالماشتۇر- غىلى بولمايدىغان- لىقى ئۆلچەم قى- لىنىدۇ	قىزىل ئالما، لاي سۇ، تاراققىدە قىلغان ئاۋاز، ئىككى پارچە سۇ- رەت، ياقۇت مونچاق

جۈملە بۆلەكلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە

1. جۈملە بۆلىكى دېگەن نېمە؟

جۈملە بۆلىكى — جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە كېلىپ، بەلگىلىك سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدىغان ۋە ئاددىي جۈملىنى شەكىللەندۈرىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدۇر.

2. جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ تۈرى

1) باش بۆلەك ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى:

باش بۆلەك — جۈملە تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولىدىغان، پىكىرنى ئىپادىلەشتە باش رول ئوينايدىغان بۆلەك.

باش بۆلەكنىڭ تۈرى:

(1) ئىگە

ئىگە — جۈملىنىڭ كىم ياكى نېمە توغرىسىدا ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان باش بۆلەك. ئىگە جۈملىدىكى بايان قىلىنغۇچىدىن ئىبارەت، ئىگە جۈملىدە باش كېلىشتە كېلىپ جۈملىنىڭ خەۋىرى بىلەن تەۋەلىك ۋە سان جەھەتتە ماسلىشىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئالىم كەلدى (ئىسىم)

مائارىپ خىزمەتچىلىرى مۇكاپاتلاندى. (ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆز)

ياخشى ئىشى بىلەن ياخشى. (سۈپەت)

ئىككىسى ئايال ئىكەن. (سان)

مەن كەلدىم. (ئالماش)
ۋاراڭ ـ چۈرۈڭ كۆچەيدى. (تەقلىد سۆزلەر)
بىر جىگى ئون يۆەن. (سان ـ مىقدار بىرىكمىسى)
ئىشلىگەن چىشلەيدۇ. (سۈپەتداش)
ھۆرۈننىڭ ئەتىسى تۇغمەيدۇ. (رەۋىش)
كەلگىنى كەتكىنىدىن كۆپ. (پىئىل)
(2) خەۋەر
خەۋەر ــ جۈملىدە ئىگىنىڭ ھەرىكىتىنى بايان قىلىش رولىدا كېلىدىغان باش بۆلەك.
خەۋەر بىر پۈتۈن جۈملىنى تەشكىللەش رولىنى ئوينايدۇ ۋە جۈملىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى بولمىسىمۇ، جۈملىگە زور تەسىر كۆرسەتمەيدۇ، لېكىن خەۋەر بولمىسا، جۈملە تەشكىللەنمەيدۇ، يەنى خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ.
ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. پېئىللىدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرى خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، بەزى ئەھۋال ئاستىدا يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرى جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:
مېنى ماختىغىنى ئالىم. (ئىسىم)
ئولتۇرۇپ سۆزلىگەن ياخشى. (سۈپەت)
بۈگۈن يېغىنغا قاتناشقان ئادەم ئون. (سان)
بۇ ئىشنى قىلغان مەن ئىدىم. (ئالماش)
بۇ ئىشنى قىلىدىغان كۈن بۈگۈن ئىدى. (رەۋىش)
ئۇ يەردە قالغان ئادەم سانى بىر نەپەر. (سان ـ مىقدار)

ئۇ سۆزلىدى. (پېئىل)

ئۇنىڭ بېشىنى ئاغرىتقان ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ. (تەقلىد سۆزلەر)

ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى:

ئادەتتە كۆپىنچە هاللاردا ئىگە خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ، لېكىن قىسمەن ئەھۋاللاردا يەنى شېئىرىي ئەسەرلەردە، شوئار، چاقىرىق، خىتاب، ئۇندەش مەنىسىدە ئېيتىلغان جۈملىلەردە، ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋە ياكى ئاخىرىسىدا كېلىدىغان ئەھۋاللاردا ئىگە خەۋەردىن بۇرۇن كېلىدىغان ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

مەرد يىگىتكە ياغىدۇ ئالقىش،

نامەردلەرنى كۆمىدۇ قارغىش.

ياشىسۇن جۇڭخۇا خەلق جۈمھۇرىيىتى! «بىلمىگەننى پەقەت بىلدىم دېمەڭلار، بىلمىسەڭلارمۇ مەن بىلىمەن دەپ ئۆزۈڭلارنى چوڭ تۇتماڭلار، هەردائىم كەمتەر بولۇڭلار» دەپ تەلىم بېرىدۇ مۇئەللىم.

يۇقىرىقى مىسالدىكى ئاستى سىزىلغان سۆزلەر جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ، بۇ ئىگە خەۋەردىن كېيىن كەلگەن.

2) ئەگەشمە بۆلەك ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

ئەگەشمە بۆلەك ــ باش بۆلەكلەرگە ئەگىشىپ، باش بۆلەكلەرنى ياكى بىر ـ بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كېلىدىغان جۈملە بۆلەكلىرىدۇر.

ئەگەشمە بۆلەكنىڭ تۈرى:

(1) ئېنىقلىغۇچى

ئېنىقلىغۇچى ــ جۈملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە ئىسىم

ۋە ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئەگەشمە بۆلەك.

ئېنىقلىغۇچىنىڭ گىرامماتىكىلىق بەلگىسى — «نىڭ»، بۇنىڭدىن باشقا يەنە تىلىمىزدىكى «دىكى، تىكى، دەك، تەك» قوشۇلغان قۇرۇلمىلارمۇ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ.

جۈملىدە ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەر باش كېلىش ۋە ياكى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كېلىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

پاتىگۈلنىڭ خېتى چىرايلىق.

ياغاچ قوشۇق بىلەن ئاش ئىچتىم.

تۇنۇگۈنكىدەك ئىشنى ھەرگىز قىلما.

مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى رېمونت قىلىندى. (ئىسىم)

ياخشى سۆز كىشىنى قايىل قىلىدۇ. (سۈپەت)

بەش ئادەم كەلدى. (سان)

مېنىڭ ئىسمىم ئالىم. (ئالماش)

بۇگۈننىڭ ئۆزىدە قىلىشىمىز لازىم. (رەۋىش)

بىر نەپەر ئوقۇغۇچى كەلدى. (سان ـ مىقدار)

سۆزلەشنىڭ ئۆزى بىلگەنلىك ئەمەس. (پېئىل)

تاراق ـ تۈرۈقنىڭ دەستىدە ئۇخلىيالمىدىم. (تەقلىد سۆزلەر)

(2) تولدۇرغۇچى

تولدۇرغۇچى — جۈملىدە ئۆتۈملۈك پېئىل ياكى ئۆتۈملۈك پېئىل بىرىكمىسىگە بېقىنىپ، ھەرىكەتنى قوبۇل

قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە بۆلەك.
تولدۇرغۇچىنىڭ گىرامماتىكىلىق بەلگىسى «نى».
مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسى جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:
كىتابنى ماڭا بەرگىن. (ئىسىم)
چوڭلارنى ھۆرمەتلەيمىز. (سۈپەت)
بەشەيلەننى بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتتى. (سان)
سىزنى كۆپ ئىزدەپ كەتتىم. (ئالماش)
بۈگۈننى چاڭ تۇتۇش لازىم. (رەۋىش)
كۆمۈرنىڭ ئىككى تونىنىسىنى مەن ئالاي. (سان - مىقدار)
يېڭى كەلگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇردۇق. (پېئىل)
تاراق - تۇرۇقلارنى توختاتساڭلارچۇ؟ (تەقلىد سۆزلەر)
(3) ھالەت

ھالەت — جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ قانداق ھالدا بولغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئورۇندىلىشى بىلەن باغلىق بولغان ئورۇننى، نىشاننى، ۋاقىتنى، مەقسەت ۋە سەۋەبنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە بۆلەك.

جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سۆز تۈركۈمى رەۋىش ۋە رەۋىشداشلاردۇر. بۇنىڭدىن باشقا يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش شەكلىدە كەلگەن ۋە تىركەلمىلەر بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر، بەزى پېئىل ۋە پېئىل بىرىكمىسىگە بېقىنىپ كەلگەن سۈپەت ۋە سان - مىقدار بىرىكمىلىرىمۇ جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

هالەتنىڭ تۈرى:

هالەت جۈملىدە هەر خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا بىلدۈرىدىغان مەنىسىگە قاراپ، سۈپەت ـ هەرىكەت هالىتى، ئورۇن ـ نىشان هالىتى، سەۋەب هالىتى، مەقسەت هالىتى ۋە ۋاقىت هالىتى دېگەن بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

① سۈپەت ـ هەرىكەت هالىتى

ئىش ـ هەرىكەتنىڭ سۈپىتىنى، قانداق يول ۋە ئۇسۇل بىلەن ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان هالەت سۈپەت ـ هەرىكەت هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەت ـ هەرىكەت هالىتى «قانداق؟ نېمە قىلىپ» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. سۈپەت ـ هەرىكەت هالىتى ئاساسەن هالەت رەۋىشلىرى، مىقدار رەۋىشلىرى، رەۋىشداشلار، سان ـ مىقدار ۋە بەزى سۈپەتلەردىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەۋا ئۇزۇل ـ كېسىل هەل بولدى.

دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۇشمەن كۈلدۈرۈپ (ئېيتار.)

مۇدىر مەمنۇن بولغان هالدا كۈلۈپ قويدى.

بۇ كىتاب ناهايىتى ياخشى ئىكەن، مەن يەنە بىر قېتىم كۆرمەكچى.

② ئورۇن هالىتى

ئىش ـ هەرىكەتنىڭ ئورنىنى ۋە نىشانى (يۆنىلىشى) نى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان هالەت ئورۇن هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن هالىتى «قەيەرگە؟ نەگە؟ كىمگە؟ نېمىگە؟ قەيەر ـ

دە؟ نەدە؟ كىمدە؟ نېمىدە؟ قەيەردىن؟ نەدىن؟ كىمدىن؟ نېمىدىن؟ قەيەرگىچە؟ نەگىچە؟ قاياقتا؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

ئورۇن ھالىتى ئاساسەن ئورۇن رەۋىشلىرى ۋە ئورۇن كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چىقىش كېلىش شەكلىدە كەلگەن ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئالدىم.

ئۇ مۇشۇ بىنادا ئولتۇرىدۇ.

ئۆيدىن مەكتەپكىچە بىر چاقىرىم كېلىدۇ.

③ ۋاقىت ھالىتى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت ۋاقىت ھالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋاقىت ھالىتى «قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟ قاچانغىچە؟ قانچىلىك؟ قانچىدە؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

ۋاقىت ھالىتى ۋاقىت رەۋىشلىرى، ئىسىم ۋە ئىسىم رولىدا كەلگەن سۆزلەر ھەم بەزى سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۈگۈن كەلدى.

ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن بەدەن چىنىقتۇرىدۇ.

ئۇلار بۈگۈن كەچكىچە ئىشلەيدۇ.

پادا باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق.

④ سەۋەب ھالىتى

ئىش ـ ھەربىرىنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت سەۋەب ھالىتى دېيىلىدۇ.

سەۋەب ھالىتى «نېمە ئۈچۈن؟ نېمە سەۋەبتىن؟ نېمىشقا؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

سەۋەب ھالىتى ئاساسەن چىقىش كېلىش شەكلىدىكى بىر قىسىم ئىسىم ۋە ئىسىمداشلار، «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىمداشلار ۋە بەزى رەۋىشداشلاردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن تەقدىرلەندى.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ دەرسكە كېلەلمىدى.

⑤ مەقسەت ھالىتى

ئىش ـ ھەربىرىنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت مەقسەت ھالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەقسەت ھالىتى «نېمە ئۈچۈن؟ نېمىشقا؟ نېمە مەقسەت بىلەن؟ نېمە قىلغىلى؟» دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

مەقسەت ھالىتى بىر قىسىم رەۋىشداشلاردىن، «ئۈچۈن» تىركەلمىسى ۋە يۆنىلىش كېلىشتە تۇرلەنگەن ھەربىرىنى مىلەردىن ۋە بىر قىسىم مەقسەت رەۋىشلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار قەشقەرنى كۆرگىلى كەپتۇ.

بىز ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق.

جۇملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى

جۇملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى — جۇملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە ۋە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشتە كەلگەن بۆلەكلەر.

جۇملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى ئۆزئارا بىر - بىرىگە بېقىنمايدۇ. ئۇلار ئۆزئارا بىرىكتۈرگۈچى، قارىمۇقارشى، ئايرىغۇچى باغلىغۇچىلار، ئۇلانمىلار ئارقىلىق باغلىنىشى مۇمكىن. جۇملىنىڭ تەڭداش (بىر خىل) بۆلەكلىرى ساناش ئىنتوناتسىيەسى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئالما، يالار، بالىلار، ياشلار، قېرىلار چەكسىز خۇشاللىققا چۆمدى. ئۇلار چىرايلىق ۋە ساغلام بالىلاردۇر.

جۇملىنىڭ ھەرقايسى بۆلىكى تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىتە كېلىپ تەڭداش بۆلەكنى ھاسىل قىلىدۇ.

1. تەڭداش ئىگە

ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋىتىتە كېلىپ، بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان، ئەكسىچە بىر خەۋەرگە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان بىرقانچە ئىگە تەڭداش ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ. تەڭداش ئىگە شەخس ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، ھەرقايسىسى ئايرىم - ئايرىم تۈرلىنىشىمۇ ياكى ھەممىگە ئورتاق ھالدا ئاخىرقى بىرى تۈرلىنىشىمۇ مۇمكىن. بۇ ئاساسەن، شۇ تەڭداش ئىگىنىڭ تەكتىلىنىشى ياكى تەكتىلەنمەسلىكىگە، سۆزلىگۈچى ياكى يازغۇچىنىڭ سۆزلەش ھەم يېزىش ئۇسلۇبىغا باغلىق. مەسىلەن: ئادەم بەدىنىدىكى

ئۆپكە، يۇرەك، جىگەر، بۆرەك، ئاشقازان ئىچكى ئەزا دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ كىيىنىشى، چىرايى، تەلەپپۇزى جۇڭگولۇقنىڭ ئۆزى.

2. تەڭداش خەۋەر

ئۇلار كۆپىنچە پېئىل بىلەن ئىپادىلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ كەينى - كەينىدىن ياكى مەلۇم بىر ۋاقىتتىنىڭ ئىچىدە ئورۇندىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆيدە ئاش ئېتىدۇ، نان ياقىدۇ، بالا باقىدۇ.

مەن ئۇنى ئاڭلاپ كۈلدۈم، ھاياجانلاندىم، سەكرىدىم.

يۇقىرىدىكى پېئىللار بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر بىر - دەك زامان فورمىسىدا كەلگەن، بۇلاردىن سىرت يەنە ھەر خىل زامان فورمىسىدىكى پېئىللار بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. بەزىدە بىر خىل خەۋەرلەرنىڭ بىرى ھال پېئىلىنىڭ «- ىپ، - پ» فورمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، ئىكىنچىسى پېئىلنىڭ شەخس شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ يەرگە تېخى بارمىدىم، لېكىن چوقۇم بارىمەن.

ئەكبەر بىلەن خەلچەم بۇگۈن كۆرۈشۈپ، يىغلىشىپ كەتتى.

بۇنداق تەڭداش بۆلەكلەر بەزىدە جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن ئومۇمىي يارەمچى پېئىلغا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: ھەممىنى ئاڭلاپ، كۆرۈپ ياتىمەن. بۇ جۈملىدىكى، «ياتىمەن» يارەمچى پېئىلى «ئاڭلاپ، كۆرۈپ» شەكلىدىكى تەڭداش بۆلەكلەرگە ئورتاق (يەنى ئاڭلاپ ياتىمەن، كۆرۈپ

ياتىمەن).

بىر خىل خەۋەرلەر پېئىللار بىلەنلا ئىپادىلەنمەي، بەلكى باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەر بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇنى قانداق خاراكتېرداكى سۆزلەردىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ، پېئىل خاراكتېرلىك تەڭداش خەۋەرلەر ۋە ئەسىم خاراكتېرلىك تەڭداش خەۋەرلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلىمىز.

خەۋەر جۈملىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى ۋە ئىگە خەۋەرلىك بايانىي مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن، تەڭداش خەۋەرلەرنىڭ ھەربىرى جۈملە خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ.

3. تەڭداش تولدۇرغۇچى

جۈملىدە ئۆزئارا بېقىنمايدىغان، بىر تولدۇرغۇچىغا ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان بىرقانچە تولدۇرغۇچى تەڭداش تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. تەڭداش تولدۇرغۇچىلارغا ئۇلىنىدىغان كېلىش قوشۇمچىلىرى جۈملىدىكى ھەربىر تولدۇرغۇچىغا ئايرىم - ئايرىم ئۇلىنىدىغان ياكى ئاخىرقى بىرىگە ئۇلىنىدىغان ئەھۋال بار. بۇلارنىڭ قانداق ئۇلىنىشى تەڭداش تولدۇرغۇچىنىڭ تەكتلىنىش - تەكتىلەنمەسلىكىگە، سۆزلىگۈچى ۋە يازغۇچىنىڭ سۆزلەش ۋە يېزىش ئۇسلۇبىغا باغلىق. مەسىلەن: بىز ۋەتەننى، خەلقنى، پەننى ۋە ئەمگەكنى قىزغىن سۆيىمىز.

4. تەڭداش ھالەت

جۈملىدە ئۆزئارا بېقىنمايدىغان، ئورتاق ھالدا بىر بېقىندۇر-

غۇچىغا ياندىشىش يولى بىلەن بېقىنىپ كېلىدىغان بىرقانچە ھالەت تەڭداش ھالەت دەپ ئاتىلىدۇ. تەڭداش ھالەتلەر پېئىل ۋە پېئىل خاراكتېرلىك بۆلەكلەرگە باغلىنىپ كېلىپ، شۇ بۆلەكتىن ئاڭلىتىلغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئالا - ھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: بىز مەكتەپتە، كوچىدا ۋە جامائەت سورۇنلىرىدا ئەدەپلىك بولۇشىمىز كېرەك.

5. تەڭداش ئېنىقلىغۇچى

جۈملىدە ئۆزئارا بېقىنمايدىغان بىر ئېنىقلانغۇچىنى تەڭدەرىجىدە ئېنىقلاپ كېلىدىغان بىرقانچە ئېنىقلىغۇچى تەڭداش ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. تەڭداش ئېنىقلىغۇچىلار ئېنىقلانغۇچىغا ئورتاق ھالدا بېقىنىپ، ياندىشىش ياكى كېلىشىش يولى بىلەن باغلىنىدۇ. ئۆزى باغلانغان بۆلەك ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە ھادىسىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئېنىقلايدۇ. ئېنىقلانغۇچىغا كېلىشىش يولى بىلەن باغلىنىدىغان تەڭداش ئېنىقلانغۇچىلارغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئايرىم - ئايرىم ئۇلىنىشىمۇ ياكى ئاخىرقى بىرىگىلا ئۇلىنىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق بولۇشى شۇ تەڭداش ئېنىقلىغۇچىنىڭ ھەربىرىنىڭ تەكتىلىنىش - تەكتىلەنمەسلىكىگە باغلىق. مەسىلەن: ئانامنىڭ، دادامنىڭ گېپىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن. شىمال، شەرق، غەربىلەرنىڭ ھاۋا كىلىماتىدا چوڭ پەرقلەر بار.

جۈملە بىلەن گىرامماتىكىلىق باغلىنىشى

يوق سۆز ۋە بىرىكمىلەر

تۈرى	ئېنىقلىمىسى	ئىپادىسى	مىسالى
قارائما سۆز	جۈملىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار قارائما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. قارائما سۆزلەر كۆپ هاللاردا جۈملىنىڭ باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى	بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار قارائما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. قارائما سۆزلەر كۆپ هاللاردا جۈملىنىڭ باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. قارائما سۆزلەر جۈملىنىڭ باشقا بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە قارائما سۆزلەرنى كېيىن پەش قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە قارائما سۆزلەر جۈملىنىڭ ئالدىغا كەلسە قارائما سۆزنىڭ تەرىپىگە پەش قويۇلىدۇ، قارائما سۆزلەر جۈملىنىڭ ئاخىرىغا كەلسە قارائما سۆزنى بۇرۇن پەش قويۇلىدۇ	ئالىم، قەيەرگە ماڭدىڭ؟ نەگە ماڭدىڭ؟ كۆز، ئالىم؟ خانىم، بۇ ئاق بولۇڭ، دادا، مەن چوقۇم يېگۈمەن
قىسقا سۆز	سۆزلىگۈچىنىڭ ئېيتىلمۇاتقان پىكىر-گە بولغان پوزىتسىيە-سىنى ئىپادىلەيدىغان، جۈملە بىلەن گىرامما-تىكىلىق جەھەتتىن باغلانمىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدۇر	بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە، يەنە بەزىدە بولسا جۈملە شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. قىسقا سۆزلەر جۈملىنىڭ باشقا، ئاخىرىدا كېلىدۇ. قىسقا سۆزلەر جۈملىنىڭ باشقا كەلسە قىسقا سۆزلەرنى كېيىن پەش قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە قىسقا سۆزنىڭ تەرىپىگە پەش قويۇلىدۇ، قىسقا سۆزلەر جۈملىنىڭ ئاخىرىغا كەلسە قىسقا سۆزنى بۇرۇن پەش قويۇلىدۇ	راست، ئۇ بەكلا ھۇرۇن. ئۇ ئەتە كېلىمەن قالارمىكىن، ئەتىمالىم مەن سېنى ئالاھازەل، بىر سائەت ساقلىدىم

ئىملىق سۆز	جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي - پىكىرگە قارىتا سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۈك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز	بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكىلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىملىق سۆزلەر جۈملىگە خۇشاللىق، ئەجەبلىنىش، زوقلىنىش، ماختاش تۇيغۇلىرىنى قوشۇپ پىكىرنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ. ئىملىق سۆزلەر جۈملىنىڭ بېشىدا كەلسە ئىملىق سۆزلەردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا كەلسە ئىملىق سۆزنىڭ ئىككى تەرىپىگە پەش قويۇلىدۇ، ئىملىق سۆزلەر ھاياجانلىق ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلسا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىدەش بەلگىسى قويۇلىدۇ	پاھ - پاھ، ئاجايىپ گۈزەل جايكىنا - يۇ؟! ۋاي - ۋۇي، نېمانچە كايىمىسىز؟ ئېھ، گۈزەل ۋەتىنىم، سەن نەمىدىگەن گۈزەل - ھە؟!
ئىزاھلىغۇچى سۆز	جۈملىدىكى مەلۇم بىر بۆلەكنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش، روشەنلەشتۇرۇش رولىدا كېلىدىغان، جۈملە بىلەن گىرامماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىغان سۆز	بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىزاھلىغۇچى سۆز جۈملىدە ئىزاھلانغۇچى سۆزدىن كېيىن كېلىشى لازىم. ئىزاھلىغۇچى سۆز تىرناق ياكى سىزىق ئارقىلىق ئىزاھلانغۇچىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ	ۋەتىنىمىز پايتەختى (بېيجىڭ) ئىنتايىن گۈزەل شەھەر پۇرقەت قوشۇنىمىزنىڭ ئوغلى رەسىم سىزىشقا ئامراق

ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن بۆلۈنۈشى

1. ئاددىي جۈملە دېگەن نېمە؟

بىرلا مۇستەقىل ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈمە-

لىلەر ئاددىي جۈملىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

زەمىرە تۇنۇگۈن ئۇرۇمچىدىن كەلدى. سەبىرە مەكتەپتە تىرىشىپ ئوقۇشنىش قىلىۋاتىدۇ.

2. ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تۈرلىرى

شەرتى	تۈرى	ئېنىقلىمىسى	مىسالى
باش بۆلەك يا- كى ئەگىشىمە بۆلەك- لەردىن تۇزۇلگەنلە- كىگە ئاساسەن	يىغىق ئاددىي جۈملە	باش بۆلەكلەردىنلا تۇزۇلگەن جۈملە	بۇران كۈچەيدى. مەن كەلدىم
	يېيىق ئاددىي جۈملە	تەركىبىدە باش بۆلەكمۇ، ئەگىشىمە بۆلەكلەرمۇ بولغان ئاد- دىي جۈملە	بۇران بۇگۈن كۈچەي- دى، مەن تېز كەلدىم
ئىگىسى بار ياكى يوقلۇقىغا ئا- ساسەن	ئىگىلىك ئاد- دىي جۈملە	ئىگىسى بار ياكى ئىگىسى ئېنىق ئېيتىلمىسمۇ، خۇددى- دىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئاد- دىي جۈملە	كىتاب بىلىم بۇلىقى تىرىشىپ ئوقۇنىڭلار
	ئىگىسىز ئاد- دىي جۈملە	گىرامماتىكىلىق ئىگىسى يوق ئاددىي جۈملە	سىزگە ئارىيەت بې- رىشكە بولىدۇ
شۇ جۈملىگە مۇناسىۋەتلىك بۆ- لەكلەرنىڭ تولۇق ئېيتىلمىغانلىقىغا ئاساسەن	تولۇق ئاددىي جۈملە	شۇ جۈملىگە مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر تولۇق ئېيتىلغان ئاد- دىي جۈملە	قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر
	تولۇقسىز ئاددىي جۈملە	شۇ جۈملىگە مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر تولۇق ئېيتىلمىغان ئاددىي جۈملە. بۇ جۈملىلەر بەدە- ئىي ئەسىرلەردە، دىيالوگلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ	كېچە، ئەتراپ جىمجىت - قاچان كەلدىڭىز؟ - تۇنۇگۈن

مۇرەككەپ جۈملە ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. مۇرەككەپ جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

مۇرەككەپ جۈملە ــ مەنە جەھەتتىن باغلىنىشلىق بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن تۇزۇلۇپ، مۇرەككەپ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە.

1) مۇرەككەپ جۈملە تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەلۇم گىرامماتىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن بولۇشى، مەزمۇن جەھەتتىن يەككە ئۇي ـ پىكىرنى ئەمەس، قوشما ئۇي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار مەنە جەھەتتىن ئۆزئارا مەنتىقىي باغلىنىشقا ئىگە بولغان بولۇشى لازىم.

2) مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ھەربىر ئاددىي جۈملە جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا ئۆزىگە خاس تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق پەرقلەنگەن بولۇشى كېرەك.

3) بەزى مۇرەككەپ جۈملىلەر ئاددىي جۈملىلەرنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىشى ئارقىلىق تۇزۇلىدۇ، بەزى مۇرەككەپ جۈملىلەر ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۇزۇلىدۇ.

4) قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم ئىگىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ياكى بىر ئىگە بىر قانچە ئاددىي جۈملىگە ئورتاق بولۇشىمۇ مۇمكىن.

2. مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدا مۇرەككەپ جۈملىلەرنى تۈرگە بۆلۈشتە مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان ياكى قالمىغانلىقىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ قانداق يول بىلەن باغلانغانلىقىنى پىرىنسىپ قىلىپ، شۇ ئۆلچەم بويىچە تۈرگە بۆلۈش كېرەك. مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ جۈملىلەرنى تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە، بېقىندىلىق مۇرەككەپ ۋە ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكمىسى تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. تەڭداش باغلانغان مۇرەككەپ جۈملىلەر مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) بۇ خىل جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر مەزمۇن ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن تەڭ ھوقۇقلۇق. ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى ئايرىم - ئايرىم قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ.

(2) بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئېغىزدا بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيە، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ياكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ.

2) تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ تۈرى

تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەنلىكىگە قاراپ باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە ۋە باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە

مەلۇم باغلىغۇچى ئارقىلىق ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كەلگەن ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ ئىشنى قوللايمەن، شۇنىڭدەك ئۆزۈممۇ بۇ ئىشقا قاتنىشىمەن. ئۇ كېلىدۇ، بىراق ئۇزۇن تۇرمايدۇ.

ۋەتەن ئۈچۈن تىرىشىپ ئۆگىنىش كىرەك، لېكىن سالامەتلىكنى ئاسرىمىسا بولمايدۇ. بۇ دورا بەك ياخشى، چۈنكى ئۇ نۇرغۇن كېسەللەرنى يېلتىزىدىن ساقايتتى.

(2) باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە

ھېچقانداق باغلىغۇچىنىڭ ياردىمىسىز ئۆزئارا تەڭ دەرىجە باغلىنىپ كەلگەن ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ جۈملىلەر باغلىغۇچىسىز باغلانغان

تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل جۈملىلەر تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر مەزمۇن جەھەتتىن ئىنتايىن زىچ باغلىنىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر پەيزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق، تەلەپپۇزدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت پەنىلا تەڭداش مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت. مەسىلەن:

ئەلاچى ئوقۇغۇچى تىرىشىپ ئوقۇيدۇ، ۋاقىتنى بىكارغا ئۆتكۈزمەيدۇ.

ئەمگەكچان ئادەم جاپاغا چىدايدۇ، ھامان تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئەمگەك قىلىدۇ.

3) بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە - ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلانغان بىر نەچچە ئاددىي جۈملىلىدىن تۈزۈلگەن ۋە قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان مۇرەككەپ جۈملە بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بىرى باش جۈملە، يەنە بىرى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

باش جۈملە: بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئىككىنچى بىر ئاددىي جۈملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن جۈملە باش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى باش جۈملىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ بىرەر بۆلىكىنى ياكى پۈتۈن جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاپ، ئېنىقلاپ كەلگەن ئاددىي جۈملە بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر «كى، سەۋەب، چۈنكى» قاتارلىق باغلىغۇچىلار بىلەن باغلىنىپ كەلگەندە، باش جۈملە ئاۋۇال، بېقىندى جۈملە كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر ياغقاندا (بېقىندى جۈملىسى)، بۇ كىيىم ئەسقاتىدۇ. (باش جۈملىسى)

شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى (باش جۈملىسى)، مەن سېنى ئۇزۇن كۈتەلمەيمەن. (بېقىندى جۈملىسى)

ئۇ ئەمگەككە قاتنىشالمىدى (باش جۈملىسى)، سەۋەبى ئۇ ئاغرىپ قالغان. (بېقىندى جۈملىسى)

ئۇ ئىنتايىن خۇشال (باش جۈملىسى)، چۈنكى ئۇ ئالىي مەكتەپكە ئۆتكەنىدى. (بېقىندى جۈملىسى)

4) بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تۈرى:

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇشتىن ئىبارەت سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرگەن ياكى شەكىللەندۈرمىگەنلىكىگە، شۇنىڭدەك بېقىنغۇچى تارماق جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىنى قانداق سىنتاكسىسلىق ۋاستە ئارقىلىق باغلىغانلىقىغا قاراپ، ئۇلارنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە

بۇ خىل جۈملىنىڭ باش جۈملىسى ئالدىدا «كى» باغلىغۇچىسى بىلەن كېلىدۇ. بېقىندى جۈملە تۈزۈلۈش جەھەتتىن تولۇق ئاياغلاشقان شەكىلدە كېلىدۇ.

ھەممىزگە روشەنكى، بىزنىڭ نىشانىمىز ئىمتىھاندىن تولۇق ئۆتۈش.

ئۇنىڭ ئەقىللىكلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ بىر قېتىم ئوقۇغان ھەرقانداق تېكىستنى ئۆز پېتىچە ئېسىگە ئېلىۋالىدۇ.

(2) قوشۇمچىلار، باغلىغۇچىلار ۋە ئولانمىلار بىلەن باغلانغان بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە

بۇ گەپنى سىزدىن ئاڭلىمىغان بولسامۇ، بۇگۈن ئۇنىڭ ئالدىدا تەمتىرەپ قالىدىكەنمەن. مېنىڭ مۇشۇ يەردە ئۆيۈم بولسا ئىدى، قانچە خۇشال بولغان بولاتتىم - ھە!

گەرچە ئۇ مېنىڭ بالام بولمىسىمۇ، لېكىن ئۆز بالامدەك كۆرىمەن. بالا دېگەن ھەرقانچە چوڭ بولۇپ كەتكەندىمۇ، يەنىلا ئاتا - ئانىغا تايىنىۋالىدىكەن.

تىرىشىپ ئوقۇمىغاندا، ياخشى نەتىجىمۇ بولمايدۇ.

ئۇ ئۇخلاپ قېلىپ، بۇ يەرگە كېچىكىپ قالدىم.

5) ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە، بەزىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن مۇرەككەپ جۈملە ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە دېيىلىدۇ. ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملىلەر ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

مەقسەت ئېنىق بولسا، ئەستايىدىل ئىزدىنىش روھى بولسا، كۆزلىگەن نىشانغا ھامان يەتكىلى بولىدۇ.

تۇمان تارقالسا، ھاۋا ئېچىلىدۇ؛ ھەممە بىر نىيەتكە كەلسە، يىمىرىلمەس كۈچ ھاسىل بولىدۇ.

كۆچۈرمە جۈملە ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈملە

1. كۆچۈرمە جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ شەكىللىرى قانداق؟

كۆچۈرمە جۈملە: ئاپتور ئۆز گېپى ئىچىدە ئەينەن ئىشلەتكەن باشقا كىشىلەرنىڭ گەپلىرى كۆچۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆچۈرمە جۈملىنىڭ شەكلى ۋە ئىشلىتىلىشى تۆۋەندىكىدەك:

1) بەزىدە كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىدىن كېيىن كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ، كۆچۈرمە جۈملە قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

تەۋايى مۇنداق دېگەنىدى: «ئىنسانىنىڭ ئەڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىنىڭ بىرى ئاتا ـ ئانىنى ھۆرمەت قىلىش.»

2) بەزىدە كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىدىن بۇرۇن كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، «كېلىپ، دەپ، دېدى، دېگەن» قاتارلىق تەركىبلەر قوش تىرناق ياپىلغاندىن كېيىن كەلسە، بۇ تەركىبلەردىن كېيىن ھېچقانداق تىنىش بەلگىسى قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

«ئۇستازلارنى ۋە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش كېرەك» دەيدۇ

بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىمىز.

3) بەزىدە كۆچۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئالدىغا قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

گورکىي: «تىل — ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى» دېگەنىدى.

4) قىسمەن ئەھۋالدا ئاپتور سۆزى كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا كۆچۈرمە جۈملىنىڭ ئۇزۇلگەن جايىدا تىنىش بەلگىلىرى كەلسە، كۆچۈرمە جۈملىدىن كېيىن شۇ خىل بەلگە قويۇلۇپ، ئاندىن كېيىن سىزىق قويۇلىدۇ، ئاپتور سۆزىدىن كېيىن پەش، سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

«سىز ئۆمۈرنى قەدىرلەمسىز؟ — دېگەنىدى فىرانكلىن، — ئۇنداقتا ۋاقىتنى ئىسراپ قىلماڭ.»

2. ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ شەكىللىرى قانداق؟

ئۆزلەشتۈرمە جۈملە: شەكلىنى ئۆزگەرتىپ مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغان باشقىلارنىڭ گەپ - سۆزلىرى ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەردە ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى ئۆز گېپى ئىچىگە سىڭدۈرۈپ ئىشلىتىدۇ، يېزىقتا ئۆزلەشتۈرمە جۈملە ئاپتور سۆزىدىن مەلۇم بەلگە ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. نۆۋەتتا ئاپتور سۆزى بىلەن بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

پىلاتون: «ئۆزىنىڭ بىلمەيدىغانلىقىنى بىلمەسلىك قوش

بىلىمسىزلىكتۇر» دېگەنىدى. بۇ كۆچۈرمە جۈملىنى ئۆزگەرتىشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرساق مۇنداق بولىدۇ:

پىلاتون ئۆزىنىڭ بىلمەيدىغانلىقىنى بىلمەسلىكىنىڭ قوش بىلىمسىزلىك بولىدىغانلىقىنى ئېيتقانىكەن. (ئۆزگەرتىشتۈرمە جۈملە)

تىنىش بەلگىلىرى ھەققىدە چۈشەنچە

1. تىنىش بەلگىلىرىنىڭ تۈرى

(1) چېكىت (.) (2) سوئال بەلگىسى (؟) (3) ئۈندەش بەلگىسى (!) (4) پەش (،) (5) چېكىتلىك پەش (؛) (6) قوش چېكىت (:) (7) قوش تىرناق (« ») (8) يالاڭ تىرناق (‘ ’) (9) تىرناق (( )) (10) سىزىقچە (–) (11) سىزىق (—) (12) كۆپ چېكىت (...)

2. ھەرقايسى تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرى

1) چېكىت (.)

(1) ئاددىي ۋە مۇرەككەپ شەكىلدىكى بايان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ سۈزۈلدى. ھاۋا گۈلدۈرلىدى، يامغۇر يېغىشقا باشلىدى.

(2) ئۆتۈنۈش، تىلەك، مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

دوستۇم، ماڭا قارىغىنا. دوختۇرغا كۆرۈنۈپ بېقىڭ.

(3) قىسقارتىپ يېزىلغان خاس ئىسىملاردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ز. قادىر (زۇنۇن قادىر) ئا. ئۇيغۇر (ئابدۇخالىق ئۇيغۇر)

(4) پىكىرنىڭ رەت ـ تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان قاتار سانلاردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

1. سوئال سوراش 2. جاۋاب بېرىش

2) سوئال بەلگىسى (؟)

سوئال مەنىسىدىكى ئاددىي ۋە مۇرەككەپ جۈملىلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تىل دېگەن نېمە؟ ئەدەبىيات قانداق پەن؟ ئۇ قانداق قىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

3) ئۈندەش جۈملە (!)

(1) ئۈندەش جۈملىلەرنىڭ ۋە شۇئار، چاقىرىق مەنىسىدىكى بۈيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي ئانا يۇرتۇم! سېنى چىن دىلىمدىن سۆيىمەن! ياشىسۇن خەلق قەھرىمانلىرى!

(2) كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلغان ئىملىق سۆز ۋە قاراتما سۆزلەردىن كېيىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجان ! ئادەم بارمۇ؟! ھەي ئاكا ! توختاپ تۇرۇڭ !

(3) بەزى جۈملىلەردە ئۈندەش ھەم سوئال مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ، بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ھەر ئىككى بەلگە قاتار قويۇلىدۇ، قايسى مەزمۇن كۈچلۈك بولسا، شۇ خاراكتېرنى ئىپادىلىگۈچى بەلگە بۇرۇن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

نېمىدېگەن مەنزىرىلىك جاي بۇ !؟ (ئۈندەش جۈملە)

ئادەم بارمۇ؟! (سوئال جۈملە)

4) پەش (،)

(1) مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى بىر - بىرىدىن ئاجرىتىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

پەن - تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ.

(2) جۈملىدىكى تەڭداش بۆلەكلەرنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

شائىر شېئىردا سېلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش، سۈپەتلەش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ.

(3) جۈملە بىلەن گىرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى باشقا بۆلەكلەردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەھمەت، قەيەرگە ماڭدىڭىز؟

(4) تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار، سەۋەب باغلىغۇچىلىرى، كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار بىلەن باغلانغان ھەمدە «ھەم» باغلىغۇچىسى تەكرارلانغاندا، ئالدىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيىمىز شەھەرگە يىراق، ئەمما قاتناش شارائىتىمىز ياخشى.

5) چېكىتلىك پەش (؛)

ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە تەركىبىدىكى مۇرەككەپ جۈم-

لە بىلەن ئاددىي جۈملىنى ياكى مۇرەككەپ جۈملىلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن چېكىتلىك پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

هاياتلىق بولمىسا، ئۆلۈم بولمايدۇ؛ ئۆلۈم بولمىسا، هاياتلىق بولمايدۇ.

6) قوش چېكىت (:)

(1) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ بېشىدا كەلگەن ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

مۇئەللىم بىزگە: «ئۆزۈڭلاردىن چوڭلارغا سالام قىلىشنى ئۇنتۇماڭلار» دېگەنىدى.

(2) ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز ۋە جۈملىلەردىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تەببىي ئىلىم ئىككى نەرسىنى مەقسەت قىلىدۇ: بىرى، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ يەنە بىرى، كېسەللىكنى داۋالاش.

(3) ئەدەبىي ئەسەرلەردە دىيالوگدىن بۇرۇن كەلگەن ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مەمەتكە قاراپ:

— ساناپ كۆردىڭمۇ، قانچە ئىكەن؟ — دېدى.

7) قوش تىرناق (« »)

(1) ماقالە ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە سۆز ۋە كۆچۈرمە جۈملىلەر ھەمدە كىتاب، گېزىت، ژۇرنال، ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ ناملىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئىنتايىن بىئارام بولغان ھالدا: «مېنىڭ كۆڭلۈم بىر-ئاز ئىلىشىۋاتىدۇ» دېدى.

(2) ئەسلىي مەنىسىنىڭ ئەكسىچە مەنىدە ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەر قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ئەقىللىك» بايىنىڭ ئېسىگە «ئەخمەقلەر» نىڭ يەنە قانداق كارامەتلىرىنىڭ بارلىقى كەلمەپتۇ.

8) يالاڭ تىرناق (‹ ›)

قوش تىرناق ئىچىدە كەلگەن كىتاب، گېزىت، ژۇرنال ۋە ئەسەرلەرنىڭ نامىلىرى ھەمدە كۆچۈرمە جۈملە ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە سۆز ۋە جۈملىلەر يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

گېزىتكە «لۇشۈننىڭ ‹تېڭىرقاش› نامىلىق ئەسىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىنكى تەسىراتىم» دېگەن ماقالە بېسىلدى.

9) تىرناق (( ))

(1) جۈملىدىكى ئىزاھلانغۇچى ۋە ئىزاھلىغۇچى خاراكتېرىدىكى قىستۇرما سۆز، جۈملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ مەكتەپ (شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ) قەشقەرنىڭ غەربىگە (شامالباغ يېزىسىغا) جايلاشقان.

(2) كۆچۈرۈلگەن ياكى نەقىل ئېلىنىغان جۈملىلەرنىڭ ئورنى ياكى ئاپتورنىڭ ئىزاھلاش ئۇچۇن تىرناق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆزدىن ئايرىلغان، ھاسىسىدىن ئايرىلماپتۇ. (ماقال)

(3) دىراما ئەسەرلىرىدە پېرسوناژلارنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرى، يۈرۈش - تۇرۇشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز - جۈملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

زورىخان (ئاڭلىماسقا سېلىپ) نۇرۇم، چاي قايىنىدىمە-

كىن، چىقىپ باققىنا. (نۇرۇم باغقا چىقىدۇ)

10) سىزىق (ــ)

(1) جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەردىن بولسا، بۇنداق ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىلىم ــ ئەقىل چىرىغى.

(2) دىيالوگلاردا ھەربىر سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزى يېڭى قۇردىن باشلانغاندا، ئۇنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن،

ــ ئوغلۇم، بۇياققا قارا،

ــ نېمە، دادا

(3) تەڭداش بۆلەكلەردىن كېيىن كەلگەن ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزلەرنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە يەر، سۇ، ئورمان، كان بايلىقلىرى ــ ھەممىسى خەلققە مەنسۇپ.

(4) جۈملە تەركىبىدىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك تىرناق ئىچىگە ئېلىنمىسا، ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنىڭ سىنىپى ــ 3 - يىللىق 2 - سىنىپ ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

(5) ئاپتور سۆزى بىلەن پېرسوناژ سۆزى ئارىلاش كەلگەندە، ئۇلارنى ئايرىپ ئىپادىلەش ئۈچۈن سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ــ ئەي قەدىردان ئانا تەڭرىتاغ! ــ دېدى ئۇ ھاياجان بىلەن

لەن، ــ سەن مېنى خۇددى مېھرىبان ئانا سۆيۈملۈك بالـ-
سىنى ئەزىزلىگەندەك ئىللىق قوينۇڭدا ئاسراپ كېلىۋاتـ-
سەن.

(6) جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ تەۋەلىك قوشۇمـ-
چىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرـ-
لىكى سۆزلەردىن بولسا ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قو-
يۇلىدۇ. مەسىلەن:

زىددىيەتلەرنىڭ كۈرىشى ــ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتـ-
نىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى.

11) سىزىقچە (ــ)

(1) جۈپ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ.
مەسىلەن:

مال ــ مۈلۈك، ھەق ــ ناھەق.

(2) دەرىجە سانلاردىن كېيىن سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسـ-
لەن:

1949 ــ يىلى 10 ــ ئاينىڭ 1 ــ كۈنى جۇڭخۇا خەلـق
جۈمھۇرىيىتى قۇرۇلغان.

(3) جۈملە ئاخىرىغا كەلگەن «ھە، دە، يۇ، يە، يا» يۈكلـ-
مىلىرىنىڭ ئالدىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئادىل نېمىدېگەن قەيسەر ــ ھە؟!

(4) سۆزلەرنى بوغۇم بويىچە قۇردىن قۇرغا كۆچۈرگەنـدە
سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

شامال ــ ئۇزۇم ــ

باغ چى

12) كۆپ چېكىت (...)

(1) پىكىرنىڭ تولۇق ئايانلاشمىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ھەققىدە گەپ قىلىدىغان ۋاقىت كېلىدۇ...

(2) سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىدىكى قورقۇش، جىددىيلىشىش، دۇدۇقلاش سەۋەبىدىن بولىدىغان ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

مەن... مەن... ئەسلىي ئۇنداق ...

(3) كۆچۈرمە جۈملىلەردە مەلۇم بۆلەكلەرنىڭ تولۇق ئېلىنمايا قالدۇرۇپ قويۇلغانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

«كۆرەش قىلىدىكەنمىز قۇربان بېرىشلەر بولىدۇ... شۇنداقتىمۇ تېگىشلىك بولمىغان قۇربان بېرىشلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئازايتىشىمىز لازىم.»

(4) دىيالوگلاردا جاۋابسىز قالدۇرۇلغان ئورۇنلارنى كۆرسىتىش ئۈچۈن كۆپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئېتىڭ نېمە؟

- ...

بۇ يەرگە نېمە مەقسەت بىلەن كەلدىڭ؟

ئىككىنچى باب ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر توغرىسىدا چۈشەنچە

1. ئىستىلىستىكا قانداق پەن؟

ئىستىلىستىكا تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تىلدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، پىكىر ۋە ھېسسىياتنى ياخشى ئىپادىلەشنىڭ ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىستىلىستىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى، ئۇسۇللارنى، تىل ۋاستىلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدىغان پەن.

2. ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر دېگەن نېمە؟

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر دېگىنىمىز، ئومۇمەن تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان، تىلنى ئوبرازلىق، جانلىق، كونكرېت قىلىپ بېرىدىغان ۋاستىلەردىن ئىبارەت.

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر تىل ماھارىتى مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ تىلغا كونكرېت، جانلىق، ئوبرازلىق تۇس بېرىدۇ. ئىستىلىستىكىلىق ئۇسۇل ۋە ۋاستىلەر يازما ئەدەبىيات، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئېغىز نۇتۇقلىرىمىزدا

دائىم دېگۈدەك قوللىنىلىدۇ.

3. ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ رولى نېمە؟

يازغان ماقالە، سۆزلىگەن سۆزلىرىمىزنى مول مەزمۇنغا، مۇكەممەل بەدىئىي قۇرۇلمىغا ئىگە قىلىش بىلەن بىللە يەنە جانلىق، ئوبرازلىق، گۈزەل بەدىئىي قۇرۇلمىغا ۋە جاڭلىق، ئوبرازلىق، ئەدەبىي تىلغىمۇ ئىگە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، چوڭقۇر مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك تىل ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. شۇڭا تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش لازىم. تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمى ئاساسلىق ھەر خىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، تىلنىڭ ئۇنۇمدارلىقى، ئوبرازلىقلىقى ھەم جانلىقلىقىنى ئاشۇرۇش مەسلىسىدىن ئىبارەت.

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ تۈرلىرى

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر قايسى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

(1) سۈپەتلەش (2) ئوخشىتىش (3) جانلاندۇرۇش (4) مۇبالىغە (5) سىمۋول (6) كىنايە (7) تەكرارلاش (8) سېلىشتۇرۇش (9) رېتورىكىلىق خىتاب (10) رېتورىكىلىق سوئال (11) ئېۋفېمىزم

1. سۈپەتلەش دېگەن نېمە؟

ئادەم ۋە نەرسىلەرنى، ۋەقە - ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەشتە ئۇلارنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىنى، تۈرلۈك خۇسۇسىيەت، سۈپەتلىرىنى، ھالەت، ھەرىكەت، پائالىيەتلىرىنى ئېنىق، روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ، سۈرەتلەپ بېرىشكە يارىدىم بېرىدىغان

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە سۆيەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ.

2. سۆيەتلەشنىڭ رولى

سۆيەتلەش تەسۆرلىنىۋاتقان ۆەقە، ھادىسىلەر ھەققىدە كىشىلەرنى ئېنىق، روشەن ۆە كونكرېت چۈشەنچىگە ئىگە قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان ئەدەبىي ئېنىقلىغۇچىدۇر. سۆيەتلەش تەسۆرلىنىۋاتقان شەيئىنى ئېنىق، روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ، ئېنىق بولمىغان شەيئى ۆە ئۇقۇملار ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى روشەن ۆە چۈشىنىشلىك قىلىپ، كىشىدە روشەن، يېقىملىق تەسىرات ۆە كۈچلۈك، تەسىرلىك ھېس - تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سۆيەت، سۆيەتداشلار، دەرىجە رەۋىشلىرى ماقالە - ئەسەرلەردە سۆيەتلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئۇنىڭ يوغان گەۋدىسىدىكى كىنچىككىنە بېشى سېرىكۈلىنىڭ قىياپىتىنى ئەسلىتەتتى. (جۈملىدە سۆيەت ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن سۆيەتلەش رولىنى ئويىنىغان)

(2) ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق، مۇلايىم، ئاق كۆڭۈل بالا بولۇپ چوڭ بولۇپتۇ. (دەرىجە رەۋىشى بىلەن سۆيەتلەر ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن سۆيەتلەش رولىنى ئويىنىغان)

(3) بىز رەقەملەشكەن دۇنيادا ياشاۋاتىمىز. (سۆيەتداش ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن سۆيەتلەش رولىنى ئويىنىغان)

3. ئوخشىتىش دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشى قانداق؟

چۈشەندۈرمەكچى بولغان مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ خاراكتېرى ياكى ھالىتىنى ئازدۇر - كۆپتۇر ئوخشاشلىقى

بولغان يەنە بىر شەيئىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇنى تېخىمۇ ئوبرازلىق، جانلىق ۋە تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەش رولىنى ئوينايدىغان ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەربىر ئوخشىتىش تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئوخشالغۇچى، ئوخشىغۇچى ۋە ئوخشىتىش قوشۇمچىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ئېلېمېنتتىن تەركىب تاپقان. مەسىلەن: «يولبويىدىكى دەرەخلەر مومامنىڭ چېچىدەك ئاپپاق ئىدى.» دېگەن جۈملىدە «يولبويىدىكى دەرەخلەر» ئوخشالغۇچى، «مومامنىڭ چېچى» ئوخشىغۇچى، «دەك» ئوخشىتىش قوشۇمچىسى.

4. ئوخشىتىشلارنىڭ ياسىلىشى ۋە رولىغا قاراپ بۆلۈنۈشى

ئوخشىتىشلار ياسىلىشى ۋە رولىغا قاراپ ئېنىق ئوخشىتىش، يوشۇرۇن ئوخشىتىش، ۋەكىللىك ئوخشىتىش دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلار:

(1) ئېنىق ئوخشىتىش ــ ئوخشالغۇچى، ئوخشىغۇچى، ئوخشىتىش قوشۇمچىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ئېلېمېنت تولۇق بولغان ئوخشىتىش، بۇ خىل ئوخشىتىش ناھايىتى ئېنىق ۋە روشەنلىككە ئىگە بولىدۇ.

(2) يوشۇرۇن ئوخشىتىش ــ ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى يوشۇرۇن، ئىككى شەيئىنى ئوتتۇرىسىدا ماسلىشىش باغلىنىشى بولغان ئوخشىتىش. ئۇ ئېنىق ئوخشىتىشقا قارىغاندا بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەن ۋە چوڭقۇرلىغان ئوخشىتىش. مەسىلەن:

«ئەڭ يۇكسەك سەنئەت ــ ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق

سەنئەت بولۇپ، ئۇ ھەرگىز مەلۇم دەۋرنىڭ قائىدە - يو-سۇن چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇ چەكسىز كەڭ بوشلۇق-تا ئۇچۇپ يۈرگەن قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزدۇر.»

(3) ۋەكىللىك ئوخشىتىش — بۇ خىل ئوخشىتىشتا ئوخشالغۇچى شەيئى كۆرۈنمەيدۇ. ئوخشىغۇچى شەيئى ئوخ-شالغۇچى شەيئى ئورنىدا كېلىدۇ.

مەسىلەن: داۋاملىق تىرىشىپ نەتىجە قازانماقچى بولغان كىشى بېشىغا چۈشۈپ كېتىۋاتقان ئۇششاق تاش پارچىلە-رىغا، ئالدىدىكى لاي - پاتقاقلارغا ئېرەن قىلماي ئالغا ئىل-تىلىشى كېرەك.

5. ئوخشىتىشلارنىڭ رولى

(1) ئوخشىتىش تىلنىڭ ئوبرازلىقلىقىنى ۋە جانلىقلە-قىنى ئاشۇرىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ تۇرقى، ھالىتىنى ئېنىق سۈرەتلەشكە ياردەم بېرىدۇ.

(2) ئوخشىتىشلار مۇۋاپىق قوللىنىلسا ئابستراكت، مۇ-رەككەپ، چۈشىنىشلىك، ئاددىي، ئاممىباب قىلىپ چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئوخشىتىشلارنى ئىشلەتكەندە قايسى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك؟

(1) ئوخشىتىشلار ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك.

(2) ئوخشىتىشنى ئىشلىتىش مەسىلىسى تىل ماھارىتى مەسىلىسىلا بولۇپ قالماستىن، ئالدى بىلەن مەزمۇن مە-سىلىسى، شۇڭا ئوخشىتىشنى قوللانغاندا ئىدىيەۋى مەز-مۇنغا، مۇھەببەت ـ نەپرەتنىڭ ئېنىق بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

(3) ئىشلىتىلگەن ئوخشىتىش قىلىۋاتقان گەپ - سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي روھىغا، ماقالە - ئەسەرلىرىنىڭ ئەدىبىەۋى مەزمۇنىغا ماس كەلگەن بولۇشى لازىم.

(4) كىتاب ئوقۇش ۋە تىل ئالاقە مۇناسىۋىتى جەريانىدا جانلىق، مۇۋاپىق بولغان ئوخشىتىشلارنى تىرىشىپ ئۆگىنىشىنىڭ سىرت، تېخنىمۇ مۇھىمى ئوخشىتىشلارنى يېڭىدىن بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئوي - پىكىرلىرىمىزنى جانلىق، تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەشكە ئەھمىيەت بېرىشىمىز زۆرۈر.

6. جانلاندۇرۇش دېگەن نېمە؟

ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرگە خاس خۇسۇسىيەت ۋە ھەرىكەتلەرنى جانسىز نەرسىلەرگە ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە كۆچۈرۈپ تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە جانلاندۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

7. جانلاندۇرۇشنىڭ تۈرى

جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئادەملەشتۈرۈش ۋە نەرسىلەشتۈرۈش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئادەملەردە بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەت، ھېسسىيات، ھەرىكەت ۋە ھالەتلەرنى جانسىز نەرسىلەرگە كۆچۈرۈپ تەسۋىرلەش ئادەملەشتۈرۈش دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: بۇلبۇل شوخ ئاۋازى بىلەن باھارنى كۈيلىمەكتە.

(2) نەرسىلەرنىڭ ھالەت، ھەرىكەتلىرىنى ئادەملەرگە كۆچۈرۈپ تەسۋىرلەش نەرسىلەشتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا ئاساسەن ئادەم نەرسە قىلىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ قۇيرۇقىنى خادا قىلىپ تىكىۋەتتى. مەن ئۇنىڭ بۇ ھالىنى كۆرۈپ قېتىپ قالدىم.

نەرسىلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ھەجۋىي خاراكتېرلىك ئەسەر - لەردە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ.

جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى قالايمىقان قوللىنىشقا بولمايدۇ. پەقەت كۆچلۈك ھېسسىياتنى ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندىلا، ئاندىن بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىش كېرەك. شۇنداقلا بۇ ئۇسۇل يەنە نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىشى ۋە جايىدا مۇۋاپىق قوللىنىلىشى كېرەك.

8. مۇبالىغە دېگەن نېمە؟

شەيئى ياكى ھادىسىلەرنى، ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتى ھەم ھالەتلىرىنى ئەسلىي ھالىتىدىن ناھايىتى ئاشۇرۇپ ياكى بەك كىچىكلىتىپ ئەكس ئەتتۈرۈپ كۆرسىتىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە مۇبالىغە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ما - ناۋ ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە ئون يىل ئۆتۈپ كەتتى.

قاراپ باق، ئاخشامقى بوۋاق كىچىككىنە تۇرسۇن، تۇنۇ - گۈن ئۆمىلەپ، ھە... بۈگۈن مېڭىپ يۈرىدۇ.

مۇبالىغە گەرچە پاكىت كۆرۈنۈشىدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پاكىت كۆرۈنۈشى بىلەن قويۇق ئىچكى باغلىنىشتا بولغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا، بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىدا ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى مۇبالىغە كەڭ قوللىنىلىپ كېلىنگەن.

9. مۇبالىغىنى قوللىنىشنىڭ رولى

مۇبالىغە شەيئىلەرنى، ھادىسىلەرنى چوڭايتىپ ياكى كىـ -

چىكلىتىپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرگە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىش رولىنى ئويناپدۇ. مۇبالىغىنى قوللىنىشتىكى مەقسەت، ياخشى نەرسىلەرنى مۇبالىغە قىلىپ، ئۇنىڭ ياخشىلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈش، كىشىلەرگە ئىلھام بېرىش، زىيانلىق نەرسىلەرنى مۇبالىغە قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭدىن يىرگىنىدۈرگەنلىكتىن قىلىش.

مۇبالىغە ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت بىلەن ئاپتورنىڭ كۆچلۈك تەسەۋۋۇر ۋە تەسىراتلىرىنىڭ زىچ بىرلىكىگە تايىنىدۇ. بۇ، مۇبالىغىنى قوللىنىشنىڭ پىرىنسىپى، پەقەت مۇشۇ پىرىنسىپقا ئەمەل قىلىپ تۇزۇلگەن مۇبالىغە كىشىلەرنى ئەجەبلەندۈرمەيلا قالماستىن، بەلكى كىشىلەرگە مول بەدئىي زوق بېغىشلايدۇ. ئەكسىچە مۇبالىغە ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئاساس قىلماي، مۇۋاپىق چەك دائىرىسىدە بولماي، قانداقتۇر پو ئېتىش خاراكتېرىدە بولسا، ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى تېخىمۇ ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈش، كۆچلۈك بەدئىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا مۇبالىغىنى قوللىنىشتا ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئاساس قىلىش، مۇۋاپىق چېكى بولۇش پىرىنسىپىغا قاتتىق ئەمەل قىلىش كېرەك.

مۇبالىغىنى قوللىنىش ماقالە، ئەسەرلەرنىڭ ژانىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مۇبالىغىنى ئەدەبىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ شېئىر - قوشاقلاردا كۆپ قوللىنىپ، ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش كېرەك. ئەمما، ئۇنى گېزىت خەۋەرلىرى، تەكشۈرۈش دوكلاتى،

خۇلاسە، ئىلمىي ماقالە قاتارلىق ژانىرلاردا قوللىنىشقا بولمايدۇ.

10. سىمۋول دېگەن نېمە؟

مەلۇم شەيئى، ھادىسىنى تونۇرىدىن - تونۇرا ئۆز نامى بىلەن ئاتىماستىن، ئۇنىڭغا يېقىنلىق ۋە ئوخشاشلىقى بولغان ئىككىنچى بىر شەيئى ياكى ھادىسە ۋاستىسى بىلەن تەسۋىرلەش ئۇسۇلى سىمۋول دېيىلىدۇ.

بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغاندا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېڭىدا ئۇقۇشماسلىق پەيدا قىلىپ قويماسلىقتا دىققەت قىلىش لازىم. سىمۋول قىلىنغان شەيئىنىڭ ئالاھىدىلىكى، بەلگىسى ئەسلىدىكى شەيئىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە بەلگىسىگە ماس كېلىشى لازىم.

سىمۋول كونكرېت شەيئى ئارقىلىق مەلۇم بىر ئابستراكت چۈشەنچىنى ياكى ئىدىيەۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە يارىمىم بېرىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئىپادە قىلىش ئۇسۇلىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئوي - پىكىرنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق بولۇشىغا يارىمىم بېرىدۇ.

مەسىلەن: گۈلنى گۈلگە بەرمىدىلە،
گۈلنى تىكەنگە بەردىلە.
گۈل خىلىنى تاپقۇچە،
قېرى بىغەمگە بەردىلە.

سىمۋول ئادەتتە شەيئى ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇئەييەن باغلىنىشقا ئاساسەن، مەلۇم شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا سىمۋول قىلىنغان شەيئى ياكى ھادىسە بىۋاستە ئېيتىلـ

مايدۇ. ئۇنى ئوقۇغۇچىلار تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ھېس قىلالايدۇ. سىمۋول ئۇسۇلى مۇۋاپىق قوللىنىلسا، شەيئىنىڭ ئوبرازى روشەن گەۋدىلىنىدۇ ۋە ئوقۇغۇچىدا كۆچلۈك تەسىرات پەيدا قىلىدۇ.

11. كىنايە دېگەن نېمە؟

ماقالە، نۇتۇق ۋە ئەسەرلەردە ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇننىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، بەزى سۆز ۋە جۈملىلەرنى ئۆز مەنىسىدە قوللانماي، ئەكسى (تەنە) مەنىدە قوللىنىش ئىستىلىستىكىدا كىنايە (تەنە) دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: قارا مانا، سېنىڭ «ياخشىلىق» نىڭ مۇشۇنداق پاجىئەگە سەۋەپ بولدى.

بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا: (1) كىنايە كىشىلەرنىڭ ئۇنى تۇرمۇشتا ئىشلىتىش ئادىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك.

(2) كىنايە ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، مۇئەييەن مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇش لازىم.

(3) كىنايە ئۇسۇلىدىن پايدىلانغاندا، ئوبېيېكتنى ئوبدان پەرقلەندۈرۈش لازىم.

12. تەكرارلاش دېگەن نېمە؟

ئوخشاش بىر سۆز، ئوخشاش بىر جۈملە ياكى ئوخشاش بىر ئابزاسنى تەكرارلاش ئارقىلىق ھېسسىياتنى ئىپادىلەش، گىلى بولىدىغان ۋە مەلۇم بىر نۇقتىنى تەكىتلەپ كىتابخانلارنىڭ تەسىراتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ياردەمدە بولىدىغان ۋاستە تەكرارلاش دېيىلىدۇ.

تەكرارلاش ئۇلاپ تەكرارلاش ۋە ئارىلىق قالدۇرۇپ تەكرارلاشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ.

ل. مۇتەللىپ ئۆزىنىڭ «بۇ مېنىڭ ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى» دېگەن شېئىرىدا ئارلىق قالدۇرۇپ تەكرارلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلانغان.

13. سېلىشتۇرۇش دېگەن نېمە؟

بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى نەرسە ياكى ئىككى خىل چۈشەنچىنى ۋە ياكى بىر نەرسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى تەرىپىنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، ئوي - پىكىرنى ئېنىق، گەۋدىلىك ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئۇسۇل سېلىشتۇرۇش دېيىلىدۇ. نۇقۇق ياكى ماقالە - ئەسەرلەردە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلسا، دېمەكچى بولغان ئوي - پىكىرنى گەۋدىلىك ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ شۇ نەرسىگە نىسبەتەن چۈشەنچىسى ۋە تەسىراتىنى چوڭقۇرلاشتۇرغىلى بولىدۇ. ئومۇمەن سېلىشتۇرۇش ئەسەر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتا زور رول ئوينايدۇ. مەسىلەن: تەرىشقان ئوزار، تەرىشمىغان توزار.

بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا سېلىشتۇرىدىغان نەرسىلەرنىڭ ماھىيەت جەھەتتە بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولىدىغانلىقىنى ئەستىن چىقارماسلىقىمىز لازىم. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن، سېلىشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ئۇسۇلنى زورمۇزور قوللانماسلىقىمىز لازىم. زورمۇزور قوللانغاندا ھېچقانداق ئۇنۇمى بولمايلا قالماستىن، ئەسەر چۈۋالچاق بولۇپ قالىدۇ.

14. رېتورىكىلىق خىتاب دېگەن نېمە؟

ئاپتور ياكى ناتىق قاتتىق ھاياجانلانغاندا، بەزى ھاللاردا

ئاڭلىغۇچى ياكى كىتابخاندىن ئىبارەت ئوبيېكت بىلەن گە ـ مەس، بەلكى بىۋاستە ئۆز ئەسىرىدىكى پېرسوناژ ياكى نەرسىلەرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىدۇ ياكى ئۇنىڭغا خىتاب قىلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل ئىستىلىس ـ تىكىدا رېتورىكىلىق خىتاب دەپ ئاتىلىدۇ.

رېتورىكىلىق خىتاب ئادەمگە خىتاب ۋە نەرسىگە خىتاب دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

سۆزلىگەنده ياكى ئەسەر يازغاندا مەلۇم بىر نۇقتىنى تە ـ كىتلەش ئۈچۈن ئەسلىي دېمەكچى بولغان پىكىرنى دېيىش ـ تىن ئاۋۇال، ئالدى بىلەن سوئال قويۇپ كىتابخان بىلەن تەڭشىۋېچىنى ئويغا سېلىپ، ئۇلارنىڭ دىققىتىنى قوزغـ ـ تىدىغان ئۇسۇل رېتورىكىلىق سوئال دېيىلىدۇ.

رېتورىكىلىق سوئال ــ سوئال قويۇش ۋە سوراقتىن ئىبارەت ئىككى تۈر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ.

سوئال قويۇشتا ئاپتور مەسىلىنى بايان قىلغاندا، كىتاب ـ خان ياكى تەڭشىۋېچىنىڭ شۇ مەسىلىنى خاتا ياكى مۇجمەل چۈشىنىپ قالماسلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزى سوئال قو ـ يۇپ، ئۆزى جاۋاب بېرىپ، كىتابخاننى قانائەتلەندۈرىدۇ.

مەسىلەن: «بۇ قانداق روھ؟ بۇ ئىنتېرناتسيونالىزملىق روھ» ــ ماۋ زېدۇڭ.

رېتورىكىلىق سوئالدىكى سوراقتا ئەسلىي دېمەكچى بول ـ غان ئوي ـ پىكىر لوگىكىلىق جەھەتتىن تېخىمۇ كۈچەي ـ تىلىپ، ئىنكار قىلىش ئارقىلىق يەنە بىر خىل كۆزقاراش قەتئىي مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. بۇ ئىپادىلەش شەكلىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ شېئىر ۋە نەسرىدە كۆپ قول ـ

لىنىلىپ، ئىدىيە، ھېسسىياتنى چوڭقۇر ئىپادىلەشكە خىز-مەت قىلىدۇرۇلىدۇ. مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ئەسەرلەردە، سوراق ئارقىلىق قارىمۇقارشى تەرەپ بەرپا قىلىنىپ، زىد-دىيەتنىڭ ماھىيىتى پاش قىلىنىدۇ، بۇ ئارقىلىق خاتا كۆز-قاراشلارغا رەددىيە بېرىلىپ، توغرا كۆزقاراش شەرھلىنىدۇ.

بۇ ئۇسۇلنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش كېرەك. ئادەتتىن تاش-قىرى كۆپ ئىشلىتىلسە، تىلنى تەمسىز، تېتىقسىز قىلىپ قويىدۇ ـ دە، تەكىتلىمەكچى بولغان مۇھىم نۇقتا گەۋدە-لەنمەي قالىدۇ.

15. ئېۋفېمىزم (سىلىقلاش) دېگەن نېمە؟

توغرىدىن ـ توغرا ئېيتىشقا بولمايدىغان ياكى بۇاستە ئېيتىش ئەپ، قولايسىز بولغان سۆزلەرنى سىلىقلاشتۇ-رۇپ ئېيتىش ياكى دېمەكچى بولغان سۆزنى ئەينەن ئېيت-ماي، شۇ سۆزگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىش ـ ھەرىكەت ئارقىلىق مەقسەتنى ئىپادىلەش ئېۋفېمىزم دېيىلىدۇ. مە-سىلەن: ئىنقىلابى قەھرىمانلار شەرەپلىك قۇربان بولدى. (ئۆلدى ئەمەس)

ئېۋفېمىزم چۈشەنچىلەرنى بېيىتىشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ يېزىقچىلىقتا كەڭ قوللىنىلىدۇ ۋە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. لېكىن ئۇنى ھەرقانداق ئەھۋالدا قوللىنىشقا بولۇ-ۋەرمەيدۇ. بەزى سۆزلەرنى پەقەت توغرىدىن ـ توغرا ئېيـ-تىشقا بولمايدىغان ياكى بۇاستە ئېيتىش ئەپ بولغان شارائىتتا قوللىنىشقا بولىدۇ. مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ما-قالىلەردە ئاپتورنىڭ مەيدانى قەتئىي، كۆز قارىشى ئېنىق بولۇش تەلەپ قىلىنمىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئېۋفېمىزمنى قول-

لىنىشقا توغرا كەلگەندە ئالاھىدە دىققەت قىلىش، ئەك ياخ- شىسى قوللىنىشقا توغرا كەلگەندە ئالاھىدە دىققەت قىلىش، ئەك ئاز قوللىنىش ياكى قوللانماسلىق لازىم.

ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە

ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ تۈرى

ئەك كۆپ قوللىنىلىدىغان ۋە ئاساسلىق بولغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بايان، تەسۋىر، لىرىكا، چۈشەندۈرۈش ۋە مۇھاكىمىدىن ئىبارەت.

1. بايان

بايان — پىرسوناژلارنىڭ كەچۈرمىشلىرى ۋە شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشتىن ئىبارەت.

بايانىنىڭ رولى — بىرىنچىدىن، ۋەقەنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى تونۇشتۇرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، پىرسوناژلارنىڭ كەچۈرمىشلىرى ۋە ئىش - پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، مۇھاكىمە خاراكتىرلىك ئەسەرلەرنى دەلىل (ئاساس) بىلەن تەمىنلەيدۇ. بايان كۆپىنچە بىرىنچى شەخس («مەن» ياكى «بىز») ياكى ئۈچىنچى شەخس («ئۇ» ياكى «ئۇلار») تىلىدا ئىپادە قىلىنىدۇ.

2. بايان شەكلى

بايان شەكلى ئۈچ خىل بولىدۇ. ئۇلار تەرتىپلىك بايان (ئوك بايان)، چېكىنمە (تەتۈر) بايان، قىستۇرما بايانلىرىن ئىبارەت.

تەرتىپلىك بايان ← شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققي قىلىشى ۋە ئاخىرلىشىشىنى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بايان قىلىدىغان شەكىلدۇر.

چېكىنمە بايان ← بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ۋەقەلىكنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك بولغان قىسمى ياكى بىرەر ئىشنىڭ نەتىجىسى بېرىلىپ، ئاندىن ۋەقەنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ھەم جەريانلىرى بېرىلىدۇ. بۇنداق ئەسەر قىزىقارلىق بولىدۇ. تېما چوڭقۇرلىشىدۇ.

قىستۇرما بايان ← بۇ مەركىزىي ۋەقەنى بايان قىلىش جەريانىدا تېما ۋە پېرسوناژلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا بىر ۋەقە ياكى پارچىلارنى ئارىسىغا قىستۇرۇپ بايان قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تەرتىپلىك بايان ۋە چېكىنمە بايانغا ئوخشىمايدۇ. چۈنكى ئۇ پەقەت تولۇقلاپ كۆرسىتىش يۈزىسىدىن مەلۇم پارچىلارنى كىرگۈزۈپ بايان قىلىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

3. بايان قىلىشتىكى تەلەپلەر

بىرىنچىدىن، بايانىنىڭ باش ـ ئاخىرى ئېنىق بولۇش لازىم. بايان تەرتىپلىك، رەتلىك، قاتلاملىرى ئېنىق، باش ـ ئاخىرى ماسلاشقان بولغاندىلا ئېنىق بولغان بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، تاپشۇرۇش، يەنى بايانىنىڭ ئاملى ئېنىق بولۇشى لازىم. ھەرقانداق ۋەقەلىك ھامان ۋاقىت، ئورۇن، پېرسوناژ (شەخس)، ۋەقە، سەۋەب، نەتىجە قاتارلىق ئالتە ئاملىدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، تەپسىلاتلار مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى لازىم. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن مۇھىملىرى بىلەن ئانچە مۇھىم

ئەمەسلىرى، نۇقتىلىق بولغانلىرى بىلەن نۇقتىلىق بولمىغانلىرىنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

4. تەسۋىر، تەسۋىرنىڭ ئەدەبىي ئەسەردىكى رولى

تەسۋىر — پېرسوناژ ياكى شەخسلەرنىڭ ھالىتىنى جانلىق ۋە ئوبرازلىق تىل بىلەن كونكرېت ئىپادىلەپ بېرىشتىن ئىبارەت.

رولى — بىرىنچىدىن، تەبىئىي قىياپىتىنى، يەنى مۇھىتنى ئەكس ئەتتۈرۈش. ئاپتور گۈزەل تەبىئىي مەنزىرىنى ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق تەسۋىرلەپ كىتابخانلارنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلەندۈرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، پېرسوناژلارنىڭ قىياپىتى (پورتىرېتى) ۋە ئىچكى دۇنياسى (پىسخىكىسى) نى سۈرەتلەپ بېرىش. پېرسوناژلارنىڭ كەچۈرمىشىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلىگەندە كونكرېت ئوبراز يارىتىلىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشى ئابستراكتراق بولغاچقا، ئوبرازلىق تەسۋىر ئارقىلىق كونكرېتلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، پېرسوناژلار پائالىيىتىنىڭ كونكرېت مۇھىتىنى تاپشۇرۇش. پېرسوناژلار پائالىيىتى ھامان كونكرېت ۋاقىت ۋە ئورۇندىن ئايرىلالمايدۇ، بۇلار گەرچە بايان ئارقىلىق تاپشۇرۇلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كونكرېت جانلىق ئىپادىلىنىشى ئۈچۈن يەنىلا تەسۋىرگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

5. تەسۋىرنىڭ ئوبىېكتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

تەسۋىر، ئۆزى تەسۋىرلەيدىغان ئوبىېكتنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن پېرسوناژلار تەسۋىرى ۋە مۇھىت

تەسۋىرىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈركە بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پېرسوناژلار تەسۋىرى ئەڭ مۇھىم بولۇپ، مۇھىت تەسۋىرى پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى ۋە باش تېما ئىدىيەنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

1) پېرسوناژلار تەسۋىرى

پېرسوناژلار تەسۋىرى — پېرسوناژلارنىڭ قىياپىتى، ئىچكى كەچۈرمىشلىرى، روھىي ھالىتى، ھەرىكەت ۋە تىلى (سۆزى) قاتارلىقلارنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆزىگە خاس خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان پېرسوناژلار ئوبرازىنى سىزىپ بېرىش، يارىتىش دېمەكتۇر.

پېرسوناژلار تەسۋىرى — قىياپەت (پورترېت) تەسۋىرى، پىسخىكا تەسۋىرى (ئىچكى كەچۈرمىش تەسۋىرى) ھەرىكەت تەسۋىرى ۋە تىل تەسۋىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قىياپەت تەسۋىرى — پېرسوناژلارنىڭ چىرايى، كىيىنىشى، تەق - تۇرقى ۋە جىسمانىي قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى تەسۋىرلەشنى كۆرسىتىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ قىياپىتىدىكى بەلگىلەرنى تەسۋىرلەش ئۇلارنىڭ ئىدىيە خاراكتېرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە يارىدەم بېرىدۇ. پېرسوناژلار تەسۋىرى ئارقىلىق پېرسوناژلارنى، بىرىنچىدىن، تېخىمۇ جانلىق ۋە كونكرېتلىققا ئىگە قىلغىلى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى تېخىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىپادىلەش مەقسىتىگە يېتكىلى بولىدۇ.

پىسخىك تەسۋىرى — پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى كەچۈرمىشلىرىنى سۈرەتلەپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. يالغۇز پېر-

سوناۋلارنىڭ تاشقى قىياپىتىنى تەسۋىرلەش بىلەنلا ئۇلار-نىڭ خاراكتېرىنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. تو-لۇق ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ پىسخىكا ھالىتىنىمۇ تەسۋىرلەشكە توغرا كېلىدۇ. پىسخىكا تەسۋىرى تېپىك ئوبراز يارىتىشتا ئىنتايىن مۇھىم.

ھەربىر تەسۋىرى — پېرسوناژلار مىجەزى ۋە خاراكتې-رىنى ھەربىرىتە كونكرېت ئىپادىلەشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ پېرسوناژلار ھەربىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە ۋە روشەن خاراكتېرىگە ئىگە پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىشتا ئىنتا-يىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

تىل تەسۋىرى — پېرسوناژ خاراكتېرىنى تىل ئارقىلىق سۈرەتلەپ ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلىدۇر. ئۇ پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ بىۋاستە ئاشكارىلىنىشىنى كۆرسىتە-دۇ. تىل تەسۋىرى بەزى ھاللاردا ھەربىرىدە تەسۋىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇنداق بېزىلغاندا قايىل قە-لىش كۈچى تېخىمۇ زور بولىدۇ.

2) مۇھىت تەسۋىرى

مۇھىت تەسۋىرى — ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى پېرسوناژلار پائالىيىتى ئېلىپ بارىدىغان ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي شارا-ئىت تەسۋىرىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇھىت تەسۋىرى بەزى ۋاقىتلاردا ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى-دىن ئالدىن بېشارەت بېرىش رولىنى ئويناىدۇ. شۇنداقلا ئەسەرلەرنى دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن تەمىنلەيدۇ ھەمدە ئەسەرنىڭ سۈژىتىنى راۋانلاشتۇرۇش، ئاپتورنىڭ قاراق

ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مۇھىت تەسۋىرى — ئومۇمەن تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرى، ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرى — ئاساسەن ئەتراپتىكى تەبىئىي مەنزىرىلەر تەسۋىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرى — ئاساسەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرنى، ئومۇمەن جەمئىيەتنىڭ شۇ چاغدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي كەيپىياتىنى تەسۋىرلەشنى كۆرسىتىدۇ.

مۇھىت تەسۋىرى ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا ئوبېيېكتىپ مۇھىتتەكى بارلىق شەيئى ۋە كۆرۈنۈشلەرنىڭ ھەممىسىنى قارىقويۇق كۆچۈرۈپ كېلىپ تەسۋىرلەشكە بولمايدۇ. شۇنداقلا مۇھىت تەسۋىرىنى ئۆز ئالدىغا يەككە - يېگانە قوللىنىش قىممۇ بولمايدۇ. ئۇ پېرسونا ژلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى، پېرسونا ژ تەسۋىرى بىلەن مۇھىت تەسۋىرى بىر - بىرىنى تولۇقلىشى ۋە بىر - بىرىگە يار - يۆلەك بولۇشى لازىم. مۇھىت تەسۋىرىدە ماھىيەت ئىگىلىنىشى، ئالاھىدىلىك چىڭ تۇتۇلۇشى لازىم.

6. لىرىكا

لىرىكا — ئاپتورنىڭ ماقالە - ئەسەرلەردە ئىزھار قىلغان سۇبېيېكتىپ تەسىراتى ۋە كۆچلۈك ئىدىيەۋى ھېسسە-

ياتىدىن ئىبارەت.

لىرىكا شەكىل جەھەتتىن، بىۋاستە لىرىكا ۋە ۋاستىلىك لىرىكا دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

لىرىكىنى ئىپادىلىگەندە بىرىنچىدىن، ھەقىقىي ۋە تەبئىي بولۇشىغا؛ ئىككىنچىدىن، ساغلام ۋە قىزىقارلىق بولۇشىغا؛ ئۈچىنچىدىن، جانلىق ۋە كونكرېت بولۇشقا دىققەت قىلىش لازىم.

ئۇچىنچى باب شېئىرىي ئەسەرلەر

شېئىر توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە

1. شېئىر

شېئىر ئەدەبىي ژانىرلار ئىچىدە ئەڭ بالدۇر بارلىققا كەلگەن بىر خىل ژانىر بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ تۈپكى شەكلى.

ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى كۆچلۈك ھېسسىيات، مول تەسەۋۋۇر ياردىمى بىلەن ئەڭ ئىخچام، ئەڭ جانلىق ۋە ئەڭ مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، چوڭقۇر شېئىرىي پىكىر، ئوبرازلىق تىل، يېقىملىق ئاھاڭ ۋە مۇئەييەن رېتىمغا ئىگە ئەدەبىي شەكىل شېئىر دېيىلىدۇ.

2. شېئىرنىڭ خۇسۇسىيىتى

(1) شېئىر ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ئىخچام شەكلى بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش بارلىق ئەدەبىي ژانىرلارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى بولسىمۇ، لېكىن شېئىرلاردىكى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش تېخىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ. چۈنكى شېئىرلاردا مەزمۇن ئېپىك ۋە نەسرىي ئەسەرلەردىكىدەك تەپسىلىي ئېچىپ بېرىلمەيدۇ.

(2) شېئىرلار كۆچلۈك ھېسسىياتقا ۋە مول تەسەۋۋۇرغا ئىگە.

(3) شېئىر تىل جەھەتتە ئىخچام، ئوبرازلىق ۋە ئاھاڭدار بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

3. شېئىرنىڭ تۈرى

1. شېئىرلار مەزمۇنى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلىغا قاراپ: لىرىك شېئىر ۋە ئېپىك شېئىر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

2. شېئىرلار قۇرۇلمىسى ۋە شەكلىگە قاراپ: ۋەزىنلىك شېئىر، ئەركىن شېئىر، نەسرىي شېئىرغا بۆلۈنىدۇ.

شېئىرلارنىڭ شەكىل جەھەتتىن بۆلۈنۈشى

1. ۋەزىن

شېئىردىكى سۆزلەرنى مۇنتىزىم ئاھاڭغا سالىدىغان ئۆلچەم ياكى قېلىپ ۋەزىن دېيىلىدۇ.

2. ۋەزىنلىك شېئىرلار

مەلۇم تەرتىپ ۋە قائىدىگە ئاساسەن يېزىلغان شېئىرلار ۋەزىنلىك شېئىرلار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا بوغۇم، مىسرا، كۆپلىتىلارنىڭ مەلۇم ئۆلچەمگە ئۇيغۇن بولۇشى، مىسرالار - دىكى سۆز - تۇراقلارنىڭ رەتلىك، ئىنىق بولۇشى، قاپىيە - لىرىنىڭ ياخشى بولۇشى، رېتىملىرىنىڭ ئاھاڭدار، كۆچ - لۈك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

3. ۋەزىنلىك شېئىرلارنىڭ تۈرى

ۋەزىنلىك شېئىرلار ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بارماق ۋە -

زىنىلىك شېئىرلار ۋە ئاروز ۋەزىنىلىك شېئىرلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

4. بارماق ۋەزىنىلىك شېئىرلار ۋە بارماق ۋەزىنىلىك تۈپ خۇسۇسىيىتى

شېئىر مىسرالىرىدىكى سۆز ۋە بوغۇملارنىڭ مۇئەييەن تەرتىپته گۇرۇپپىلىنىشىدىن هاسىل بولغان شېئىر بارماق ۋەزىنىلىك شېئىر دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا بىر خىل مىقداردىكى بوغۇملارنىڭ بىر قاتار تەكرارلىنىشى نەتىجىسىده رىتىم هاسىل قىلىنىدۇ. بوغۇملار سانى ئاساسەن باراۋەر بولىدۇ. مىسرالاردىكى بوغۇملار بارماق بىلەن سانالغانلىقى ئۈچۈن بۇ خىل شېئىرلار بارماق ۋەزىندىكى شېئىرلار دەپ ئاتالغان.

بارماق ۋەزىننىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى مىسرالارنىڭ تۇراقلارغا بۆلۈنۈشىدىن ئىبارەت.

5. ئاروز ۋەزىنىلىك شېئىر

ئاروز ۋەزىنىلىك شېئىر دېگىنىمىز، شېئىر مىسرالىرىدىكى ئۇزۇن ۋە قىسقا بوغۇملارنىڭ قانۇنىيەتلىك تەرتىپته تەكرارلىنىشى ئارقىلىق شېئىردىكى رىتىم ۋە ئاهاڭدارلىقنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان شېئىرىي سىستېما.

شېئىرىي ۋەزىن جەهەتتىن ئاروز ۋەزىننىڭ بارماق ۋەزىنى بىلەن بىرقاتاردا چوڭ سالماقنى ئىگىلىگەنلىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى.

6.«ئاروز» سۆزىنىڭ مەنىسى

ئاروز سۆزى
(1) «ئاروز» دېگەن ئاتالغۇ ← ئەرەبچە ئاتالغۇ
(2) لۇغەت مەنىسى ← «ئەن»، «كەڭلىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
(3) ئىستېمال مەنىسى ← «ئۆلچەم»، «قېلىپ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

7. ئاروز ۋەزىنلىك شېئىر بىلەن بارماق ۋەزىنلىك شېئىرنىڭ پەرقى

(1) ئاروز ۋەزىنلىك شېئىر ۋەزىنلىرىنىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە بۇ ئاھاڭدارلىقلىقنىڭ پۈتۈن شېئىرىي مىسرالىرىدا بىردەكلىككە ئىگە بولۇشى بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلاردىن پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم بەلگىسى.

(2) ئاروز ۋەزىندە رېتمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بارماق ۋەزىندىكىگە ئوخشاش مىسرالاردىكى بوغۇملارنىڭ سانىغا ۋە بوغۇملارنىڭ مەلۇم تەرتىپتە گۇرۇپپىلىنىپ كېلىشىگە باغلىق بولماستىن، بەلكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ مەلۇم تەرتىپتە ئالمىشىپ ۋە تەكرارلىنىشىغا باغلىق بولىدۇ.

(3) ئاروز ۋەزىنلىك شېئىرلاردا ۋەزىن ئېھتىياجى بىلەن مىسرالاردىكى سۆزلەرنى تۇراقلا ئاجرىتىشتا سۆزلەرنى پارچىلاپ بوغۇملارغا ئايرىش ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلاردا بولسا ئۇنىڭ ئەكسىچە مىسرالاردىكى سۆزلەرنى تۇراقلا ئايرىشتا سۆزلەرنىڭ مەنە پۈتۈنلۈكى

ئۆلچەم قىلىنىدۇ.

(4) ئاروز ۋەزىنلىك شېئىرلارنى ئوقۇشقا ئەپلىك، مۇزىكىلىقى قويۇق، ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا بىرقەدەر قولايلىق بولىدۇ، شۇڭا ئون ئىككى مۇقام تېكىستلىرى ئاساسەن ئاروز ۋەزىندە يېزىلغان.

(5) ئاروز ۋەزىنلىك شېئىرلار باشتىن - ئاخىر بىر خىل رېتىمدا يېزىلغان بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. يەنى شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسى قايسى رېتىم ئىسخېمىسى بىلەن يېزىلغان بولسا، پۈتۈن شېئىر ئاشۇ خىل ۋەزىن ئىسخېمىسىدا يېزىلغان بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

8. ئاروز ۋەزىنىنىڭ ئاساسىي ۋەزىن تۈرلىرى

ئاروز ۋەزىندە ۋەزىن قاتتىق ئۆلچەم قىلىنىدىغان بولۇپ، ۋەزىن مىسرا ۋە بەھرنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي بىرلىك.

ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسىدىكى ئاخىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم بولۇپ، ئۇ ئاروز ۋەزىنىدە قىسقا بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

گىرامماتىكىدا ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملار يېپىق بوغۇم بولۇپ، ئۇ ئاروز ۋەزىندە ئۇزۇن بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئادەتتە ئۇزۇن بوغۇم تۈز سىزىق (ـ) ياكى A بىلەن قىسقا بوغۇم ئاچا سىزىق (∨) ياكى B بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئاروز ۋەزىندە كۆپ ئۇچرايدىغان ۋەزىن تۈرلىرى:

(1) پائىلاتون ۋەزنى (ـ ∨ ـ ـ) ئىنتىزارلىق،

ئىپتىخارلىق

(2) پەئۇل: (V ـ) ۋەتەن. سىنىپ

(3) مۇستەپئىلۇن: (ـ ـ V ـ) ئايلار ئۆتۈپ، كۈنلەر كېلىپ

(4) مەپائىيلۇن (V ـ ـ ـ) قىزىل قانلار، ئېدىرلىقلار

(5) پائىلۇن (ـ V ـ) ئىنتىزار، ئىپتىخار

9. ئارۇز ۋەزنىنىڭ ئاساسىي بەھرلىرى

بەھر ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «دەريا، غول» دېگەن مەنىدە، ئارۇزنى دېڭىزغا ئوخشاتساق، بەھر ئۇنىڭ دەريا، غوللىرىغا ئوخشايدۇ.

1) رەمەل بەھرى

رەمەلنىڭ لۇغەت مەنىسى «كۆپ، تولا» دېگەنلىك بولۇپ، پائىلاتون ۋەزنى (ـ V ـ ـ) رەمەل بەھرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي پەلەك بۇ دەھشىتىڭدىن ئىنتىھا بىزارىمەن،

ـ V ـ ـ ، ـ V ـ ـ، ـ V ـ ـ، ـ V

ئىستىدىم كۆپ، تاپمىدىم بۇ دەردىمە ھېچ دارىمەن.

ـ V ـ ـ ، ـ V ـ ـ، ـ V ـ ـ، ـ V

(2) رەجەز بەھرى

رەجەزنىڭ لۇغەت مەنىسى «شېئىر ئېيتىشىش، كۈيلەش» بولۇپ، مۇستەپئىلۇن (ـ ـ V ـ) رەجەز بەھرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

ئاتقاندا تاڭ چىقتى قۇياش كەلدى باھار كۆكلەم مانا،

ـ ـ V ـ، ـ V ـ ـ، ـ V ـ، ـ V

نۇر ئىلكىدە كۆلدى زېمىن، نۇر ئىلكىدە كۆلدى ساما.
- V - -،- V - -،- V - -،- V - -

(3) ھەزەج بەھرى

ھەزەجنىڭ لۇغەت مەنىسى «نەغمە، كۈي» بولۇپ، مەپا-ئىيلۇن (V - - -) ھەزج بەھرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلمەمەك بىر گۈزەل يار يوق،
V - - -، V - - -، V - - -، V - - -

بىلمىدىن ئۆزگە تۇتقان يار بولۇر ئۇ گاھىدا بار - يوق.
V - - -، V - - -، V - - -، V - - -

شېئىرلارنىڭ تۈزۈلۈشى

1. شېئىرىي نۇتۇقنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ۋاستىلەر

شېئىرىي نۇتۇقنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ھەم تەرتىپكە سالىدىغان ۋاستىلەر رېتىم، تۇراق، قافىيەدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلارسىز شېئىرىي خۇسۇسىيەت بولمايدۇ.

2. رېتىم

بىر خىل مىقداردىكى بوغۇملارنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە قاتار تەكرارلىنىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئاھاڭدار-لىق رېتىم دەپ ئاتىلىدۇ.

3. تۇراق ۋە ئۇنىڭ رولى

ئوخشاش ساندىكى بوغۇملارنىڭ شېئىر مىسرالىرىدا بەلگىلىك تەرتىپتە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ كېلىشى تۇراق دېيىلىدۇ.

تۇراق شېئىرغا تولۇق ئىنتوناتسىيە كىرگۈزۈپ، شېئىرنىڭ رېتىم ۋە ئاھاڭدارلىقىنى مەيدانغا كەلتۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ. چۈنكى، مىسرالارنى ئوقۇغاندا ھەر بىر مىسرادىكى بارلىق سۆزلەرنى بىراقلا، توختىماي ئوقۇپ كېتىۋەرمەيمىز. بەلكى، ھەربىر مىسرانىڭ مەلۇم ئورۇنلىرىدا تەبىئىي ھالدا سەل - پەل توختاپ ئوقۇيمىز. شېئىرىدىكى تۇراقلار شېئىردىكى رېتىمغا ئاساسەن گۈرۈپپىلارغا ئاجرىتىلىدۇ.

4. قاپىيە ۋە ئۇنىڭ رولى

شېئىر مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى سۆز ياكى بوغۇملارنىڭ ئاھاڭداش بولۇپ كېلىشى قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

قاپىيە شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇچ خىل رولى بار.

(1) سۆزلەردە مۇناسىپ ئاھاڭداشلىق پەيدا قىلىپ، شېئىرىي تىلنى تەسىرلىك، جاراڭلىق ۋە مۇزىكىلىق گۈزەللىككە ئىگە قىلىدۇ. شېئىرنىڭ رېتىملىق ھېسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ.

(2) كۆيلەشكە، دېكلاماتسىيە قىلىشقا، يادلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ.

(3) شېئىرىي تىلنى، شېئىردىكى ھېس - تۇيغۇنى تەسىرلەندۇرەرلىك ئىپادىلەپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

قاپىيىلىك سۆزلەرنى ئەستە قالدۇرۇش ئوڭاي بولغانلىقتىن، ھېكمەتلىك سۆزلەرنى، تېپىشماقلارنى خەلق قاپىيىلىك قىلىپ تۇزىدۇ.

5. شېئىرىي قاپىيىلەر

شېئىرىي قاپىيىلەر بوغۇملار تەركىبىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىش خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە توق قاپىيە ۋە ئاچ قاپىيە دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) توق قاپىيە: ئاھاڭداشلىقى تولۇق بولغان سۆز ياكى بوغۇملارنىڭ قاپىيىلىنىشى توق قاپىيە دېيىلىدۇ. يەنى بىر خىل سوزۇق تاۋۇشتىن تەركىب تاپقان ۋە ئاخىرىدا بىر خىل ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن كەلگەن بولسا بۇ توق قاپىيە دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: جاپانى كىم تولا تارتسا،
گۆھەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن.
گۆھەرنى ئالغىچە تاشتىن،
نى سەۋدا ئۆتىدۇ باشتىن.

(2) ئاچ قاپىيە: ئاھاڭداشلىقى تولۇق بولمىغان سۆز ياكى بوغۇملارنىڭ قاپىيىلىنىشى ئاچ قاپىيە دېيىلىدۇ. يەنى تەركىبىدە سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولمىسا ياكى تۇر-كۇمداش (جۈپلۇك) تاۋۇش بولمىسا، ئۇ ئاچ قاپىيە بولىدۇ.

مەسىلەن: «ئۆز ۋۇجۇدۇڭنى تەپەككۇر ئىيلەگىل.
ھەرنە ئىستەرسەن ئۆزۈڭدىن ئىستەگىل»
— نەۋائىي

بۇ شېئىرىي مىسرادىكى «ئىيلەگىل»، «ئىستەگىل» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىنقى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئوخشاش ئەمەس، ئاچ قاپىيىدە كەلگەن.

6. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان قاپىيە شەكىللىرى

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە قاپىيە شەكىللىرى كۆپ خىل بولۇپ، كۆپ قوللىنىدىغانلىرى جۈپ قاپىيە، ئەركىن قاپىيە، ئالماش قاپىيە، يانداش قاپىيە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

(1) جۈپ قاپىيە: شېئىردىكى مىسرالار سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىدىن قەتئىينەزەر ھەربىر جۈپ مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىكى سۆز ياكى بوغۇملارنىڭ بىر - بىرى بىلەن مۇستەقىل ھەم ئەركىن ھالدا قاپىيەداش بولۇپ كېلىشى جۈپ قاپىيە دېيىلىدۇ.

(2) ئەركىن قاپىيە: تۆت مىسرالىق شېئىرلارنىڭ 2 - ، 4 - مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەر ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن قاپىيە شەكلى ئەركىن قاپىيە دېيىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قاپىيە شەكلى بولۇپ، ھازىرقى شېئىرىيىتىمىزدىمۇ ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدۇ.

(3) ئالماش قاپىيە: تۆت مىسرالىق شېئىرلارنىڭ 1 - ، 3 - مىسرالىرىنىڭ ۋە 2 - ، 4 - مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەر ئاھاڭداش بولۇپ كەلسە، بۇ ئالماش قاپىيە دېيىلىدۇ.

(4) يانداش قاپىيە: تۆت مىسرالىق شېئىرلاردا 1 - مىسرا بىلەن 4 - مىسرا، 2 - مىسرا بىلەن 3 - مىسرا ئاخىرىدىكى سۆزلەر ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن قاپىيە شەكلى يانداش قاپىيە دېيىلىدۇ.

7. رادىف

شېئىر مىسرالىرىدىكى قاپىيەدىن كېيىن تەكرارلىنىپ

كەلگەن سۆز رادىف دەپ ئاتىلىدۇ. رادىف مىسرالارنىڭ ئا-
ھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە پىكىرنى كۈچەيتىش رولىنى
ئويناپدۇ.
مەسىلەن:
«يوغان هويلاڭنى ماختايسەن، كۆرۈنمەيدۇ ئاناڭ ئەمما،
ئاناڭ يوق هويلىغا ئەسلا ياراشماپتۇ باراڭ ئەمما».
بۇ بىر كۆپلەت شېئىردا «ئەمما» دېگەن سۆزلەر «ئاناڭ»،
«باراڭ» دېگەن ئىككى قاپىيەداش سۆزدىن كېيىن تەكرارلا-
نىپ، رادىف (قوش قاپىيە) شەكىللىدە كەلگەن.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسىي شەكىل-
لىرى

1. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىنلىك شېئىرلار (ئاروز
ۋەزىنلىك ۋە بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئا-
لىدۇ) مىسرا تۈزۈلۈشى، قاپىيەلىنىش تەرتىپىنىڭ بىر –
بىرىگە ئوخشاشمىغانلىقى تۈپەيلىدىن مەسنەۋى، غەزەل،
مۇسەللەس، مۇرەببە، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن،
مۇتەسسە، تەرجىبەند، مۇستەھزات، مۇۋەششەھ، مۇساۋىيات
تەرەپەين، مۇھتەمىلات، رۇبائىي، مۇئەمما، قىتئە... قاتار-
لىق خىلمۇ خىل شەكىللەرگە ئىگە.

2. مەسنەۋى

ھەربىر كۆپلىتى ئىككى مىسرادىن تۈزۈلگەن، قاپىيەلە-
نىش شەكلى cc, bb, aa بولغان شېئىرىي شەكىل مەسنەۋى
دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىي شەكلى بولۇپ،

ئادەتتە «بەيىت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا ھەربىر كۇپلېتى ئىككى مىسرادىن تەركىب تاپىدۇ، ئۇلار ئۆزئارا جۈپ ـ جۈپ بولۇپ قاپىيەلىشىدۇ، ئەمما بىرخىل قاپىيەلەنگۈچى جۈپ مىسرانىڭ كەينىكى مىسرالار بىلەن قاپىيەلىنىش باغلىنىشى بولمايدۇ.

3. غەزەل

ھەربىر كۇپلېتى ئىككى مىسرادىن تۈزۈلگەن، قاپىيەلىنىش شەكلى aa، ba، ca بولغان شېئىرىي شەكىل. ئادەتتە بەش بەيىتتىن 13 بەيىتقىچە يېزىلىدۇ. غەزەللەر ئاساسەن ئارۇز ۋەزىنىنىڭ رەمەل ۋە ھەزەج بەھرىدە يېزىلىدۇ. غەزەللەردىن تۈزۈلگەن توپلام «غەزەلىيات» دەپ ئاتىلىدۇ.

4. غەزەللەر بىلەن مەسنەۋىنىڭ پەرقى

تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ:

(1) غەزەل ئاساسەن لىرىكىلىق بولۇپ، قىزغىن ھېسسىيات ۋە ھاياجان بىلەن يېزىلىدۇ.

(2) شەكىل جەھەتتىن دەسلەپكى بەيىتنىڭ بىرىنچى مىسراسى ئۆزئارا قاپىيەداش بولىدۇ، ئۇنىڭدىن كەينىكى ھەربىر بەيىتنىڭ بىرىنچى مىسراسى ئوچۇق قالدۇرۇلۇپ، ئىككىنچى مىسراسى دەسلەپكى بەيىت بىلەن قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ. سانى تاق بولۇپ، ئادەتتە بەش بەيىتتىن 13 بەيىتقىچە يېزىلىدۇ.

5. مۇرەببە

ھەربىر كۇپلېتى تۆت مىسرادىن تۈزۈلگەن شېئىرىي شەكىل. قاپىيەلىنىش شەكلى ھەر خىل بولىدۇ، ئارۇز ۋەزىنىدىمۇ، بارماق ۋەزىنىدىمۇ يېزىلىدۇ.

6. مۇخەممەس

ھەربىر كۇپلېتى بەش مىسرادىن تۇزۇلگەن شېئىرىي شەكىل، قاپىيەلىنىش aaaaa ، bbbba ، cccca شەكلى بولىدۇ. ئادەتتە مۇخەممەس قانچە كۇپلېت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ بىرىنچى كۇپلېتىدىكى بارلىق مىسرالار بىر خىل قاپىيە شەكلىدە كېلىدۇ، كېيىنكى كۇپلېتلاردا بولسا ئالدىنقى تۆت مىسراسى ئۆزئارا قاپىيەداش، كېيىنكى بەشىنچى مىسراسى، ئالدىنقى بىرىنچى كۇپلېتتىكى مىسرالار بىلەن قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ.

7. رۇبائىي

ھەربىر كۇپلېتى تۆت مىسرادىن تۇزۇلگەن، مۇستەقىل پەلسەپىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان شەكىل. ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان قاپىيە شەكلى aaba. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قاپىيەلىنىش شەكىللىرىمۇ ئۇچراپ قالىدۇ.

8. رۇبائىي بىلەن مۇرەببەنىڭ پەرقى

رۇبائىي ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدە كەڭ قوللىنىلىدىغان شېئىرىي شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىدىمۇ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. رۇبائىيدا شائىر ئۆز پىكىر ۋە تەسىراتلىرىنىڭ خۇلاسىسىنى ياكى كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان بىرەر يېڭى پەلسەپىۋى پىكىرنى بايان قىلىدۇ.

مۇرەببەدە بولسا چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىر ئىپادىلەنمەيدۇ، پەقەت يازغۇچىنىڭ تۇرلۇك ھېس ـ تۇيغۇلىرى ئىپادىلىنىدۇ.

9. رۇبائىي بىلەن تۆيۇقنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى

ئوخشاشلىقى: ھەر ئىككىلىسىدە شائىر ئۆز پىكىر ۋە تەسىراتلىرىنىڭ خۇلاسىسىنى ياكى كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان بىرەر يېڭى پەلسەپىۋى پىكىرنى بايان قىلىدۇ.

پەرقى: تۆيۇقتا ئۆزئارا قاپىيەداش كەلگەن سۆزلەر چوقۇم شەكىلداش سۆزلەردىن بولۇشى كېرەك، ئەمما رۇبائىيدا قاپىيەداش كەلگەن سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەردىن تۇزۇلمىگەن بولىدۇ، مانا بۇ ئۇلارنىڭ پەرقى.

10. مۇئەممما ھەققىدە چۈشەنچە

شېئىرىي تېپىشماق بولۇپ، بۇنىڭ قاپىيەلىنىش شەكلى، شېئىردىكى مىسرالارنىڭ سانى جەھەتتە چەكلىمىلىك يوق. بۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ۋە يازما ئەدەبىياتتا داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئۇ كىشىلەرنىڭ پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنى ئاشۇرۇش، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى تونۇشىنى ئۆستۈرۈش ۋە كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلىپ مەيدانغا كەلگەن ۋە ئۆز تارىخىدا بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىر خىل شېئىرىي شەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى باب نەسرىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش ۋە چۈشىنىش

نەسر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. نەسر

نەسر مەزمۇنى، شەكلى، تىلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە ئەڭ جانلىق، ئەڭ ئەركىن، ئەڭ ئىخچام ۋە ئەڭ ئاز چەكلىمىگە ئۇچرايدىغان بىر خىل ئەدەبىي ژانىردۇر، ئۇ كەڭ ۋە تار مەنىگە ئىگە. كەڭ مەنىدىن ئېيتىلغاندا، نەسر — شېئىرىي يول بىلەن يېزىلمىغان، يەنى قاپىيە-سىز، كۈپلېت، مىسرالاشتۇرۇلماي يېزىلغان بارلىق ئەسەر-لەرنى، شۇنداقلا بەدىئىي ئەدەبىياتقا تەئەللۇق بولمىغان ھەر قانداق ماقالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىكى نەسر بولسا خەنزۇچە «سەنۇېن» دەپ ئاتىلىدىغان، شېئىرىي ئە-سەرلەر، ئېپىك ئەسەرلەر، سەھنە ئەسەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان ھەم لىرىك، ھەم ئېپىك ھەم دراماتىك ئەسەرلەرنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىدە ئومۇملاش-تۇرغان بىر خىل ئەدەبىي ژانىرنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ ئۆگەنمەكچى بولغىنىمىز دەل مۇشۇ تار مەنىدىكى نەسردۇر.

2. نەسرنىڭ ئالاھىدىلىكى

نەسرنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىنى «شەكلى تارقاق،

ئەمما مەزمۇنى يېغىنچاق بولۇش» دېگەن سۆزگە ئومۇملاش-تۇرۇشقا بولىدۇ. «شەكلى تارقاق» دېگەنلىك «قالايمىقان بو-لۇش» دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى شەكلى جانلىق ۋە ئەركىن، تېتىك بولۇش دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى تۆۋەن-دىكى جەھەتلەردىن ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، نەسرنىڭ ماتېرىيال تاللاش دائىرىسى كەڭ بو-لىدۇ.

ئىككىنچى، نەسر قويۇق لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ۋە كۆچلۈك ئوبرازچانلىققا ئىگە.

ئۈچىنچى، نەسرنىڭ كومپوزىتسىيەسى ئەركىن ۋە جاز-لىق بولىدۇ.

تۆتىنچى، ھەجمى ئىخچام، سەھىپىسى كىچىك بولىدۇ.

بەشىنچى، نەسرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىمۇ خىلمۇخىل بولىدۇ.

3. ئېپىك نەسر

ئېپىك نەسر ــ بۇ ئادەم ۋە ئىش ـ ۋەقەلەرنى تەسۋىر-لەش ئاساس قىلىنغان نەسرىي ئەسەر بولۇپ، ماھىيەتلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شەخس، ۋەقەلەرنىڭ ئۆزگىرىش، راۋاجلىنىش جەريانىنى نۇقتىلىق ھالدا ئىپادىلەيدىغان بىر خىل شەكىلدۇر، بۇنىڭدا مۇكەممەل سۈژېت بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ. مۇئەييەن پېرسوناژلار ئوبرازى ئارقىلىق ئۇل-گىلىك ئىجتىمائىي ئىدىيە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئېپىك نەسرده ئىش ۋە ئادەملەرنى تەسۋىرلەش جەريانىدا مۇئەييەن دەرىجىدە لىرىكا ۋە مۇھاكىمە تەركىبلىرىمۇ زىچ بىرلەش-تۇرۇلگەن.

ئېپىك نەسر ئەدەبىي ئاخبارات، تەزكىرە ئەدەبىياتى، ساياھەت خاتىرىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4. لىرىك نەسر

ئاپتورنىڭ تۇرمۇشتىن ئالغان تەسىراتىنى لىرىك ھېسسىيات بىلەن ئىپادە قىلىدىغان نەسر لىرىك نەسر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ مەلۇم بىر ۋەقەلىك، مەلۇم مەنزىرە كۆرۈنۈش ياكى پىرسوناژلارنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق شۇ ۋەقە، مەنزىرە، پىرسوناژلارغا بولغان سۈبيېكتىپ ھېسسىياتى بىۋاستە ئىزھار قىلىنىدۇ.

5. مۇھاكىمىلىك نەسر

مۇھاكىمىلىك نەسر مۇھاكىمە بىلەن بايانىنى ئاساسلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى قىلغان ھەم سىياسىي خاراكتېرلىك، ھەم ئەدەبىي خاراكتېرلىك ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئەسەرلەردە جانلىق ۋە ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق تۇرمۇشتىكى مەلۇم بىر تېمىك شەخس، ۋەقە ياكى كۆزقاراش ئۇستىدە مۇھاكىمە ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلۈپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئېنىق كۆرسىتىلىپ، ماھىيىتى ئېچىپ بېرىلىدۇ ۋە مەلۇم ئىدىيە ئالغا سۈرۈلىدۇ.

6. مۇھاكىمىلىك نەسرنىڭ تۈرلىرى

مۇھاكىمىلىك نەسر فېلىيەتون، ئەدەبىي ئاخبارات ۋە ئەدەبىي خاتىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

7. فېلىيەتون

فېلىيەتون ــ ھەم ئەدەبىي ھەم سىياسىي مۇھاكىمىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان بىر خىل ئەدەبىي شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ تۇرمۇشتىكى بەزى ھادىسىلەرگە نىسبەتەن كۆزقاراشلىرى بىۋاستە ئىپادىلىنىدۇ.

بەشىنچى باب سەھنە ئەسەرلىرىگە دائىر بىلىملەر

تىياتىر ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

1. تىياتىر

تىياتىر ئىجتىمائىي ھاياتتىكى رېئال زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلارنى سەھنىدە تىرىك پېرسوناژ (سەھنە ئارتىسى) لارنىڭ كونكرېت ھەرىكەتلىرى، دىيالوگلىرى ۋە مونولوگلىرى ئارقىلىق بىۋاستە ۋە جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان، ئەدەبىيات، گۈزەل ـ سەنئەت، ناخشا ـ مۇزىكا ۋە ئۇسسۇللار مۇناسىپ ھالدا بىرلەشتۈرۈلگەن سەھنە سەنئىتىدىن ئىبارەت. تېخنىمۇ ئاددىيراق قىلىپ ئېيتقاندا، تىياتىر تىرىك ئادەم (ئارتىس) تەرىپىدىن ئەسەردىكى پېرسوناژلارنىڭ روللىرى نەق مەيداندىكى جامائەتنىڭ كۆز ئالدىدا ئوينىلىدىغان، ئابستراكت پېرسوناژلار تىياتىر تاماشىبىنلىرى بىلەن بىۋاستە، ھەقىقىي ئۇچراشتۇرۇلىدىغان، قۇلاق بىلەن ئاڭلاش ۋە كۆز بىلەن كۆرۈش ئارقىلىق بەدىئىي زوق ھاسىل قىلىنىدىغان ھەرىكەت سەنئىتىدۇر. شۇڭلاشقا ئۇنى سەھنە ئوبرازى يارىتىش مەقسەت قىلىنغان بىۋاستىلىككە ئىگە ئۇنۇمۇپرسال سەنئەت دەپ ئاتايمىز. تىياتىر سەنئىتى ئاشۇ تۈپ ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەدەبىيات ـ

نىڭ باشقا تۈرلىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

2. تىياتىر سەنئىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى

(1) بىۋاستىلىكى. تىياتىر كىشىلىك ھايىاتنى، ئىنسانلارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى دۇنياسىنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ پەقەت سەھنىدە ئوينىلىدىغان بىر خىل سەنئەت بولۇپ، ئارتىس، تاماشىبىن ۋە سەھنىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلدىن تەركىب تاپىدۇ. شۇڭلاشقا، تىياتىر سەنئىتىنىڭ ئوبرازى بىۋاستىلىككە ئىگە بولۇپ، ئارتىسنىڭ سەھنىدىكى جانلىق ھەرىكىتى ۋە تىلى (سۆزى) ئارقىلىق سەھنە ئەسىرىنىڭ مەزمۇنى تاماشىبىنلارنىڭ كۆز ئالدىدا روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

تىياتىر سەنئىتى بىۋاستە ھالدا تاماشىبىنلارنىڭ ئاڭلاش سېزىمى ۋە كۆرۈش سېزىمىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، يازما ئەدەبىياتتىن بەھرىمەن بولالمايدىغان ساۋاتسىز كىشىلەرمۇ تىياتىر سەنئىتىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ ۋە زوقلىنالايدۇ.

(2) كونكرېتلىقى. تىياتىر سەنئىتىنىڭ بىۋاستىلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن كونكرېتلىقى چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، كونكرېتلىق پەقەت تىياتىرنىڭ بىۋاستىلىك خۇسۇسىيىتى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بىۋاستىلىك بىلەن كونكرېتلىق تىياتىرنى كۆچلۈك تەسىرلەندۈرۈش ۋە تەربىيەلەش رولىغا ئىگە قىلىدۇ.

(3) ئۇنىۋېرساللىقى. تىياتىر سەنئىتى خىلمۇخىل بەدىئىي ئامىللارنىڭ ئۆزئارا زىچ بىرلىشىشىدىن تۈزۈلگەن ئۇنىۋېرسال سەنئەت بولۇپ، ئەدەبىيات، ئارتىس، رەسساملىق،

بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى، مۇزىكا ۋە ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى قاتارلىق ھەر خىل سەنئەت ئامىللىرى بىرلەشكەندىلا، ئاندىن ئۇ تاماشىبىنلارنى زوقلاندۇرالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تىياتىر ئۇنۇۋېرسال سەنئەت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل سەنئەت ئامىللىرى تىياتىر سەنئىتى ئۈچۈن خىز ـ مەت قىلغاندا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل خاراكتېر ـ نى ئۆزگەرتىپ، تىياتىر سەنئىتىنىڭ خاسلىقى بويىچە سەھنە ئامىللىرى تىياتىر سەنئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىل ـ غاندا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل خاراكتېرىنى ئۆز ـ گەرتىپ، تىياتىر سەنئىتىنىڭ خاسلىقى بويىچە سەھنە ئوبرازىنى يارىتىش ئېھتىياجىغا بويسۇندۇرىدۇ ھەمدە ئۆز ـ نى تىياتىر گەۋدىسىنىڭ بىر ئورگانىك قىسمىغا ئايلاندۇ ـ رۇپ، تىياتىرنىڭ بىر پۈتۈن ئىدىيەۋى مەزمۇنىنى ئىپادە ـ لەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

(4) كوللېكتىپلىقى. ئۇنۇۋېرساللىق تىياتىرنىڭ كول ـ لېكتىپلىق ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: بىر تە ـ ياتىرنى سەھنىلەشتۈرۈش ئۈچۈن دىراماتورگ، رېژىسسور، كومپوزىتور، مۇزىكانت، رەسسام، گىرىمچى، سۈپىتچىك، سەھنە لايىھەلىگۈچى ۋە كىيىم لايىھەلىگۈچى قاتارلىق بىرمۇنچە سەنئەتكارلار قاتنىشىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق بىر تىياتىر يۇقىرىقىدەك سەنئەت كوللېكتىپىنىڭ ئۈيۇشۇش كۈچى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ.

3. تىياتىرنىڭ تۈرلىرى

تىياتىر مەزمۇنىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن تىراگېدىيە، كومېدىيە، تىراكومېدىيە دەپ ئۈچ تۈرگە؛ ئىپادىلەش ئۇسۇ ـ

لىنىك ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن دىراما، ئوپېرا، ناخشا - ئۇسسۇللۇق ئوپېرا، ئۇسسۇللۇق ئوپېرا دەپ تۆت تۈرگە؛ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بىر پەردىلىك دىراما ۋە كۆپ پەردىلىك دىراما دەپ ئىككى تۈرگە؛ تېمىسىغا ئاساسەن تارىخىي دىراما ۋە زامانىۋى دىراما دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

4. دىرامىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى

دىراما يۇنان تىياتىرلىرى (تىراگېدىيە ۋە كومېدىيە) ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يېڭىچە تىياتىر بولۇپ، ئۇ ئەينى زامانىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي تۈرمۇشىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان.

دىرامىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى دىيالوگ (سۆزلىشىش، گەپلىشىش) نى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. دراما پېرسوناژلار - نىڭ خاراكتېرى، ۋەقەلىك تەرەققىياتى پېرسوناژلارنىڭ ئۆزئارا دىيالوگى ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ.

ئالتىنچى باب پىروزا ئەسەرلىرىنىڭ ئوقۇش ۋە چۈشىنىش

پىروزا ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

1. ئېپىك ئەسەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

مۇكەممەل، سىستېمىلىق ۋەقەلىكنى بايان قىلىدىغان، كۆنكرېت مۇھىتنى تەسۋىرلەش ۋە تىپىك پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىشنى مەركەز قىلغان ھالدا ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل ئەدەبىي ژانىر ئېپىك ئەسەر دېيىلىدۇ.

ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىچە

(1) ئېپىك ئەسەرلەر خىلمۇخىل پېرسوناژلارنى ھەر تەرەپتىن ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ. ئېپىك ئەسەرلەر سەھنە ئەسەرلىرىگە ئوخشاش ۋاقىت، ئورۇن، مۇھىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇنىڭ پېرسوناژ تىلى ۋە بايان قىلغۇچى تىلىدىن ئوخشاش پايدىلىنىشقا، ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان پېرسوناژلارنىڭ تاشقى قىياپىتى، پىسخىك ھالىتى، دىيالوگ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە سەرگۈزەشتىلىرىنى شېئىر، دىرامىلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. ئېپىك ئەسەر ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ۋەقەلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغانلىقى

ئۇچۇن، ئاپتور تەسەۋۋۇر ۋە بەدىئىي توقۇلمىلاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، پىرسوناژلار خاراكتېرىنى ھەر جەھەتتىن ئېچىپ بېرىدۇ.

(2) ئېپىك ئەسەرلەردە تېخنىۋە مۇكەممەل، تېخنىۋە مۇرەككەپ بولغان سۇژىت بولىدۇ. لىرىك شېئىرلاردا سۇژىت بولمايدۇ. ئېپىك شېئىرلاردا سۇژىت بولسىمۇ، ئاددىي بولىدۇ. دىراما ئەسەرلەردە سۇژىت بولسىمۇ، ئۇنىڭغا قارىغاندا ئېپىك ئەسەرنىڭ سۇژىتى تېخنىۋە مۇرەككەپ، خىلمۇخىل، ئەگرى ـ توقاي، مۇكەممەل بولىدۇ.

2. ھېكايە

تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تۇرمۇش ھادىسىلىرى ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى بىرەر مەسىلە ياكى ئۆز ھەجمىگە قارىغاندا كەڭ ھەم مۇرەككەپ مەزمۇننى چۇشەندۇرۇپ بېرەلەيدىغان ئېپىك ئەسەرلەر ھېكايە دەپ ئاتىلىدۇ.

ھېكايە ھەجمى كىچىك، بىر خىل قىسقا، ئىخچام ئېپىك ئەسەر. ئۇنىڭ سەھنىسى چەكلىك، سۇژىتى بىرقەدەر ئاددىي، پىرسوناژ تىلى ئانچە كۆپ ئەمەس بولۇپ، ئۇنىڭ ئەكس ئەتتۇرىدىغىنى رېئال تۇرمۇشنىڭ ئېپىك بىر بۆلىكى ياكى بىر تەرىپى. مەزمۇن جەھەتتە ھېكايىدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى تەسۋىرلەنمەستىن، تۇرمۇشنىڭ مەلۇم بىر تەرىپى، جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل كارتىنىسى ئەمەس، بىرەر ۋەقە مەركەزلىك تەسۋىرلىنىدۇ. ھېكايىدە پىرسوناژلارنىڭ ئاساسىي پائالىيەتلىرى ئورۇندالسا ئەسەرمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلىشىدۇ.

ھېكايىنىڭ سۇژىتى ئىخچام، باش تېمىسى ئاددىي بولـ-

دۇ. ھېكايىدىكى ۋەقە پەقەت بىرەر سائەت، بىرنەچچە سائەت ياكى بىر كۈن، بىرنەچچە كۈن يۈز بەرگەن تېپىك ۋەقەلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (ئايرىم ھېكايىلەردە بىرئاز ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدىكى نۇقتىلىق ۋەقە، ھادىسىلەر ئىپادىلىنىپ مۇ قالىدۇ). مەسىلەن: «كىچىككىنە بىر ۋەقە»، «خامبلېغۇن»، «مۇمىنلىك مومىغا چىقىشى» ... قاتارلىقلاردا قىسقا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ سۈژېتى ئىخچام، تېمىسى ئاددىي ھېكايىلەردۇر. «دولان ياشلىرى»، «ماغدۇر كەتكەندە»، «ئاق چاچلىق قىز» قاتارلىقلار ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر، چوڭراق تېما، كەڭرەك سۈژېتتا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ھېكايىلەردۇر.

3. پوۋېست

پوۋېست — سەھنىسى ھېكايىدىن چوڭ، رومانىدىن كىچىك ئوتتۇرىچە ئېپىك ئەسەر. پوۋېستتا خېلى زور ھەجىم ۋە مۇرەككەپ سۈژېت بولىدۇ. پوۋېست رېئال تۇرمۇشنىڭ مۇھىم تەرەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ھېكايىگە سېلىشتۇرغاندا، پوۋېستتا تەسۋىرلەنگەن تۇرمۇش يەنىلا بىر قەدەر كۆپ، ۋەقەلەرمۇ بىرقەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. پوۋېست ئاساسەن يەككە سۈژېت لىنىيەسى بويىچە راۋاجلىنىدۇ.

پوۋېست گەرچە مەلۇم تارىخىي دەۋرنىڭ بىر پۈتۈن جەريانىنى تولۇق ئېچىپ بېرەلمىسىمۇ، ئۇنىڭدا تۇرمۇشنىڭ تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە مەلۇم بىر بۆلىكى ياكى تۇرمۇشتىكى ۋەقەلىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر قانچە ۋەقەلىك مەلۇم بىر ۋەقەنىڭ بىرقانچە مۇھىم كۆرۈنۈشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. ۋەقەلىك خاراكتېرىگە ئىگە بىرقانچە پېرسونا‌ژلار

ئوبرازى يارىتىلىپ، دەۋرنىڭ تۈپ ماھىيەتلىك ھادىسىلىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

پوۋېست ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ۋە ئۆزىگە خاس مۇ-كەممەللىككە ئىگە. ئۇ ھېكايىنىڭ ئۇزارتىلغىنى ياكى قىسقارتىلغىنى ئەمەس، شۇنداقلا رومانىنىڭ قىسقارتىلغىنى ئەمەس ياكى كېچىكلىتىلگىنىمۇ ئەمەس.

4. رومان

رومان بىر خىل چوڭ تېپتىكى ئېپىك ئەسەر، ھەجىم جەھەتتىن چوڭراق بولغان كەڭ ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئال-غان، بەلگىلىك تارىخىي دەۋرنىڭ بىر پۈتۈن ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەن، ئىج-تىمائىي تۇرمۇشنىڭ كەڭ كارتىنىسىنى سىزىپ تېپىك پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتالىغان چوڭ تېپتىكى ئەسەر رو-مان دېيىلىدۇ. رومانىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىچە:

(1) رومان ئەكس ئەتتۈرگەن ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىر-قەدەر باي، كەڭ بولغانلىقتىن رومانىنىڭ باش تېمىسى بىرلا بولماستىن، باش تېما ۋە قوشۇمچە باش تېما بولىدۇ. ئۇ ئاساسىي باش تېمىنى تېخىمۇ روشەن ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

(2) رومانىنىڭ سەھىپىسى ئۇزۇن، ھەجمى چوڭ بولغا-لىقتىن يازغۇچى ۋەقەنى ئىپادىلەشتە ھېچقانداق چەكلىمە-گە ئۇچرىمايدۇ، نۇرغۇن پېرسوناژلارنى سىغدۇرالايدۇ. شۇ-ڭا، رومان ھەجمى بىرقەدەر كەڭ، پېرسوناژلىرى بىرقەدەر كۆپ، ۋەقەلىكى بىرقەدەر مول بولغان يىرىك ئېپىك ئەسەر دەپ قارىلىدۇ.

(3) رومانىنىڭ سۈژىتىمۇ بىر لىنىيە بويىچە راۋاجلانماستىن، بىر نەچچە لىنىيە چىرمىشىپ كەتكەن ھالدا راۋاجلىنىپ ئاساسىي سۈژىتىغا ئورگانىك ھالدا باغلىنىدۇ.

(4) رومان پېرسوناژلىرى. ئاساسىي پېرسوناژلار ۋە ئاساسىي بولمىغان پېرسوناژلار، ئىجابىي پېرسوناژلار بىلەن سەلبىي پېرسوناژلارغا بۆلۈنۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ پائالىيەت مەيدانى، ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا رومانلار نۇرغۇن بەدىئىي تىپلارنى يارىتىپ، تىپىك پېرسوناژلار كوللېكتىپىنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ.

5. تارىخىي رومان

تارىخىي رومان تارىخىي تېمىدا يېزىلغان رومان بولۇپ، چىن مەنىسىدىن ئېيتقاندا ھەم ھەقىقىي تارىخىي ھەم بەدىئىي ئەسەر. يەنى تارىخشۇناسلىق بىلەن رومانچىلىق سەنئىتىنىڭ جانلىق بىرلىكمىسى، شۇڭا تارىخىي رومانلار ھەممىدىن ئاۋۋال تارىخىي چىنلىقنى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئاپتوردىن تارىخ ئىچىگە چوڭقۇرلاپ كىرىپ تارىخ ئىچىدىن ھالقىپ چىقىش ماھارىتىنى تەلەپ قىلىدۇ.

6. بىلەرمەنلەرچە كۆرۈش بۇلۇڭى ۋە چەكلىك كۆرۈش بۇلۇڭى

ھېكايىدە بىر بايانچى بولۇشى كېرەك. ئۇنى كىم، قايسى نۇقتىدىن بايان قىلىدۇ، بۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بىز بايان بۇلۇڭىنى «بىلەرمەنلەرچە كۆرۈش بۇلۇڭى» ۋە «چەكلىك كۆرۈش بۇلۇڭى» دەپ ئىككىگە ئايرىمىز.

بىلەرمەنلەرچە كۆرۈش بۇلۇڭى ئەنئەنىۋى پىروزىچىلىق-تا «بىلەرمەنلەرچە كۆرۈش بۇلۇڭى» دىن بايان قىلىش كۆپ-رەك قوللىنىلىدۇ، بۇ خىل بايانداپ بايانچى ھېكايىنىڭ يېپ ئۇچى، راۋاجى ۋە يەشمىلىرىنىڭ ھەممىنى بىلىپ تۇرىدۇ، پېرسوناژ ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولۇپلا قالماي، ئۇلارغا خالىغانچە باھا بېرەلەيدۇ. مەسىلەن: زۆرۈر دەرس-لىكتىكى «دولان ياشلىرى»، «شىراق»، «بىر ئادەمگە نۇرغۇن زېمىن لازىمۇ»، «ئاقچۇق سېيىدا»، «ئوۋچى ئەسلىمىلە-رى»، «ئالا ئىت قىياسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى بىلەرمەنلەرچە كۆرۈش بۇلۇڭى ئۇسۇلىدا يېزىلغان.

چەكلىك كۆرۈش بۇلۇڭىدا يازغۇچى ئۆز مەقسىتىنى يو-شۇرۇپ، بەزى تەپسىلاتلارنى قەستەن ئاشكارلىماي، ئوقۇر-مەنلىك ھۆكۈم چىقىرىشىغا قويىدۇ، ئەسەردىكى دۇنياغا پېرسوناژلارنىڭ كۆزىدە قاراپ، سۈژىتلارنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن: «ئوربىتا»، «ساداقەت» قاتارلىق ئەسەرلەر مۇشۇ خىل كۆرۈش بۇلۇڭىدا يېزىلغان.

7. يۇمىلاق پېرسوناژ ۋە چاسا پېرسوناژ

پىروزىدىكى پېرسوناژلارنىڭ مەجەزى ـ خاراكتېرى ھەر خىل بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ مۇرەككەپ، بەزىلىرىنىڭ ئاددىي بولىدۇ، كىتابتا پىروزىدىكى پېرسوناژلارنى «چاسا پېرسو-ناژ» ۋە «يۇمىلاق پېرسوناژ» دەپ ئىككىگە ئايرىغان، «چاسا پېرسوناژ» دېگىنى، تىپىك ياكى ھەجۋىي شەخسلەرنى كۆر-سىتىدۇ. ئۇلار ئاددىي ئىدىيە ياكى ئۆزگىچە خاراكتېرغا ئاساسەن يارىتىلىدۇ. «يۇمىلاق پېرسوناژ» لارنىڭ خاراكتې-رى مۇرەككەپرەك بولۇپ، كۆپىنچە ئىككى بىسلىق، ئۆز-گىرىشچان شەخسلەرنى كۆرسىتىدۇ.

يەتتىنچى باب سايا‌ھەت ئەدەبىياتى، تەرجىمھال ئەدەبىياتى، ئەدەبىي ئاخبارات ئەسەرلىرىنى ئوقۇش ۋە چۈشىنىش

سايا‌ھەت ئەدەبىياتى توغرىسىدا

1. سايا‌ھەت ئەدەبىياتى

سايا‌ھەت ئەدەبىياتى — ئاپتور تارىختىكى مەشھۇر شەھەر - قەلئەلەر، مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك ئالاھىدىلىكى ساقلىنىپ قالغان تارىخىي ئورۇنلار، ئالاھىدە تەرەققىيات پەللىسىنى يارىتقان سانائەت رايونلىرى ۋە مەنزىرىلىك جايلارنى سايا‌ھەت قىلىش پائالىيىتىنى ئاساسىي تېما قىلىپ، ئۆزىنىڭ باھاسى، كۆزقارىشى ۋە ھېس - تۇيغۇسىنى بىر-لەشتۈرۈپ مەلۇم ئىدىيەنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ھەمدە تەشەببۇس قىلىدىغان، ئەدەبىي ئۇسۇلدا يېزىلغان ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

2. سايا‌ھەت ئەدەبىياتىنىڭ يېزىلىشى

سايا‌ھەت ئەدەبىياتىنى يېزىش سايا‌ھەت جەريانىدىكى كۆرگەن - ئاڭلىغان مەنزىرە ھەم ئىشلارنى يېزىپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭغا ئاپتورنىڭ لىرىك ھېسسىياتى ۋە ئىدىيەسى

سىڭدۈرۈلگەن بولىدۇ، شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ساياھەت ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى بىرىنچى شەخسته، چەكلىك كۆرۈش بۇلۇڭىدا يېزىلىدۇ.

ساياھەت ئەسەرلىرى كىشىلەرگە بىلىم بېرىش، مەنىۋى دۇنياسىنى بېيىتىش، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش جەھەتته مۇھىم رول ئويناش بىلەن بىرگە، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى بېرىشنىڭمۇ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلىدۇر.

ئەدەبىي تەرجىمھال توغرىسىدا

1. تەرجىمھال ئەدەبىياتى

مەلۇم تارىخىي ۋەقەلىك شەخسلەرنىڭ ھاياتىدىكى تىپىك ئىش ـ پائالىيەتلىرىنى پاكىت ئاساسىدا جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرىدىغان، بەدىئىيلىك ئارقىلىق تەرجىمھال گەۋدىلەندۈرۈلىدىغان ئەسەر. ئەدەبىي تەرجىمھالدا گەرچە بەدىئىي ئۇسۇلدا يېزىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا مۇبالىغە قىلىشقا، توقۇلما قىلىشقا بولمايدۇ.

2. تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى

چىنلىق ــ تەرجىمھال ئەدەبىياتىنىڭ جېنى ھەم قېنى ھېسابلىنىدۇ.

3. تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ يېزىقچىلىق تەلىپى

تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ يېزىقچىلىقىغا تۆۋەندىكىدەك تەلەپلەر قويۇلىدۇ:

1) مەزمۇنى چوقۇم تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن، چىن ۋەقەلىي بولۇشى لازىم.

2) مەركىزىي ئىدىيە ئېنىق بولۇشى لازىم.
3) باھا بېرىش مۇۋاپىق بولۇشى كېرەك.
4) تىلى ئاددىي، چۈشىنىشلىك بولۇشى كېرەك.

4. تەزكىرە ئەدەبىياتىدا باھا بېرىشنىڭ ئۇسۇللىرى

ئادەتتە بېرىدىغان باھانى مۇھاكىمە ئۇسۇلى بىلەن بىۋاسىتە ئىپادىلەشكىمۇ، پېرسوناژ پائالىيىتىنىڭ بايانى جەريانىغا سىڭدۈرۈۋېتىشكىمۇ، ئەسەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا بېرىشكىمۇ، شۇنداقلا بايان جەريانىدا تارقاق ھالدا بېرىشكىمۇ بولىدۇ.

ئاخبارات ئەدەبىياتى توغرىسىدا

1. ئەدەبىي ئاخبارات

ئەدەبىي ئاخبارات ــ رېئال تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىشلارنى بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق جانلىق، تەسىرلىك ھەم تېز ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، ئەدەبىيلىككە، ئاخباراتچىلىققا، دەۋرچانلىققا ئىگە بىر خىل مۇستەقىل ژانىردۇر.

ئەدەبىي ئاخبارات ئەدەبىيات بىلەن ئاخباراتنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىشىدىن، ئاخباراتچىلىق بىلەن ئەدەبىيلىكنىڭ ۋە دەۋرچانلىقنىڭ مۇكەممەل بىرلىكى ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. بۇ ژانىر بىزدە «ئوچېرىك»، «دوكلات ئەدەبىياتى»، «ئاخبارات ئەدەبىياتى» دېگەنگە ئوخشاش خىلمۇ خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

2. ئەدەبىي ئاخباراتنى تەسۋىرلىنىدىغان ئوبيېكتنى ئاساس قىلىپ ئىككى خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ

بىرىنچى خىلى ــ شەخسلەر (ئادەملەر) نى تەسۋىرلەشنى ئاساسىي گەۋدە قىلىدىغان ئەدەبىي ئاخبارات. ئۇ شەخسلەر-نىڭ شانلىق ئۆمۈر تارىخىنى ياكى بىرسىپ ئۆتكەن ئەگەرى - توقاي يولىنى ياكى مەلۇم بىر شەخسنىڭ ھاياتىدىكى تىپىك بولغان كۆرۈنۈشنى يازىدۇ.

ئىككىنچى خىلى ــ ۋەقەنى تەسۋىرلەشنى ئاساسىي گەۋدە قىلىدىغان ئەدەبىي ئاخبارات، ئۇنىڭ كۆرۈنۈشلىرى دائىم دېگۈدەك رېئال تۇرمۇشتىكى تىپىك ۋەقەلەرگە مەركەزلەشكەن بولىدۇ.

3. ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى

1) چىنلىق ــ ئاخبارات ئەسەرلىرىنىڭ جېنى، شۇنداقلا ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئاساس. ئەدەبىي ئاخبارات ھەقىقىي بۇلەم، ھەقىقىي ئىشلارنى يازىدۇ. ئۇنىڭدا شەخسلەرنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى، خىزمەت ئورنى، ۋەقەلەرنىڭ ئېنىق ۋاقتى ۋە ئورنى ېېزىلغان بولىدۇ. باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇ ئەدەبىياتقا خاس جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە يەنە چىنلىققا تايىنىپ كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرىدۇ. چىنلىق بىلەن مۇۋاپىقىيەت قازىنىدۇ.

2) ئەدەبىي ئاخباراتتا مۇھاكىمە تۈسى بولغان بولىدۇ. ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ۋەزىپىسى «ئاخبارات» ېېزىش بولۇپ،

ئۇ كىتابخانلارغا پاكىتنى، ئۆزىنىڭ كۆزقارىشىنى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ، «ئاخبارات» تىكى ئادەم ۋە ئىشلارغا قارىتا تۇتقان پوزىتسىيە ۋە باھاسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەدەبىي ئاخباراتتىكى مۇھاكىمىلەر پەلسەپىۋى خاراكتېرلىك، سىياسىي ئوبزور خاراكتېرلىك ياكى لىرىكا خاراكتېرلىك بولىدۇ.

4. ئەدەبىي ئاخبارات بىلەن ئەدەبىي خەۋەرنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى

ئوخشاشلىقى — ئەدەبىي ئاخباراتمۇ، ئەدەبىي خەۋەرمۇ ئوخشاشلا كۆچلۈك خەۋەرلىك خۇسۇسىيەتكە ۋە ئەدەبىيلىككە ئىگە ھەمدە ھەر ئىككىلىسىدە چىنلىق ئاساس قىلىنىدۇ.

پەرقى — ئەدەبىي خەۋەر بايانىنى ئاساس قىلىپ پېرسونازلارنىڭ ئالىيجانابلىقىنى ئىدىيەسىنى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئالاھىدە بايان قىلىدۇ. ئەمما ئەدەبىي ئاخباراتتا تەسۋىر باياندىن كۆپ بولۇپ، تۈرلۈك تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق پېرسونازلارنىڭ چىن ئوبرازى ئىپادىلىنىدۇ ۋە خاراكتېر يارىتىلىدۇ. بەزىدە بايان پېرسونازلار خاراكتېرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەدەبىي خەۋەر ئادەتتە ھېكايە تۈسىگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلمايدۇ. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ نىسبەتەن ئاددىي بولىدۇ. ئەمما ئەدەبىي ئاخبارات ھېكايە تۈسى بولۇشى، روشەن بەدىئىي خۇسۇسىيەتكە، تەسۋىرگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداقلا باش - ئاخىر بولۇشنى، كىتابخانلارنى قىزىقتۇرالايدىغان بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

5. بەزىلەر «ئەدەبىي ئاخبارات پاكىتقا ئۇيغۇن بو - لۇش شەرتى ئاستىدا توقۇلما قىلسا بولىدۇ» دەپ قارايدۇ. سىلەرنىڭ قارىشىڭلار قانداق؟ ئاسا - سىڭلارنى سۆزلەپ بېرىڭلار

ئەدەبىي ئاخبارات بەدئىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. «بەدد - ئىيلىكتە تەسەۋۋۇر بولماي مۇمكىن ئەمەس» (گوركىي). لېكىن، بۇ خىل تەسەۋۋۇر ھەرگىزمۇ پاكىتقا ئۇيغۇن بو - لۇش شەرتى ئاستىدا توقۇلما قىلسا بولىدۇ، دېگەنلىك ئە - مەس. ئەدەبىي ئاخباراتتا ئاپتور پەقەت تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئوبيېكتىپ پاكىتلارنى روشەن، ئېنىق، جانلىق، ھەقىقىي، ئوبرازلىق ھالدا قايتا گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش ئىمكانىيىتە - گە ئىگە بولالايدۇ.

6. ئەدەبىي ئاخبارات يېزىشتا قانداق قىلىش كې - رەك؟

1) قويۇق دەۋر روھىغا ئىگە تېمىنى تاللاش كېرەك.

2) تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە شەخسلەرنى زور كۈچ بىلەن تەسۋىرلەش لازىم.

3) كۆپ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى كىرىشتۈرۈپ قوللىنىش كېرەك.

سەككىزىنچى باب قوللىنىش تېپىدىكى، پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ماقالە، ئەسەرلەرنى ئوقۇش ۋە چۈشىنىش

پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر

1. پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش ئەسەرلىرى

پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش ئەسەرلىرىدە ئاممىباب، چۈشىنىشلىك تىل ئارقىلىق تەبىئىي پەنىنىڭ مەلۇم بىر ساھەسىدىكى بىلىملەر تونۇشتۇرۇلۇپ، مۇئەييەن بىر خىل ئىلمىي ئۇقۇم ۋە ئىلمىي ئۇسۇل بايان قىلىنىدۇ؛ پەننىي بىلىملەر، ئىلمىي روھ تەشەببۇس قىلىنىپ، ئاممىنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان قىزىقىشى قوزغىتىلىدۇ؛ شۇ ئارقىلىق پەننىي بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

2. پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەرنىڭ رولى

(1) پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش ئەسەرلىرىنى ئوقۇش ئارقىلىق ئەقلىنى ئۇرغۇتۇپ، تەسەۋۋۇرنى قاناتلاندۇرغىلى بولۇپلا قالماي، ئۇ ئارقىلىق يەنە ئىلىم - پەن دېڭىزىدا ئەر-

كىن ئۇزۇش پۈرسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. مۇنەۋۋەر پەنئى ئومۇملاشتۇرۇش ئەسەرلىرى بىزگە پەننىي بىلىملەرنى بىلدۇرۇپلا قالماي، يەنە بىزنىڭ ئىلىم - پەننى قىزغىن سۆيۈش روھىمىزنى ئۇرغۇتۇپ، ناتونۇش دۇنيا ھەققىدە ئىزدىنىپ بېقىش ھەۋىسىمىزنى يېتىلدۇرىدۇ.

(2) ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدە ئىلىم - پەن ئىنسانىيەت تۇرمۇشىغا بارغانسېرى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتمەكتە، پەننىي بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇشمۇ بارغانچە مۇھىم بولۇۋاتىدۇ، تەبىئىي پەنگە ئائىت ئاممىباب ماقالىلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ئەسەرلىرىدىكى دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان بىر خىل شەكىل بولۇپ، پەننىي بىلىملەر، ئىلمىي روھ تەشەببۇس قىلىنىپ، ئاممىنىڭ ئىلىم - پەنگە بولغان قىزغىنلىقىنى قوزغىتىدۇ، شۇ ئارقىلىق پەننىي بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

مۇھاكىمە ماقالىسى توغرىسىدا

1. قانداق ماقالە مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالە دەپ ئاتىلىدۇ؟

مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەر ــ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش ۋە قائىدە - داۋالى سۆزلەشنى ئاساس قىلىپ، ئۇقۇم، ھۆكۈم، ئەقلىي خۇلاسە ئارقىلىق رېئاللىق بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرى، ماھىيىتى ياكى قانۇنىيىتى شەرھىلەنگەن، ئاپتورنىڭ مۇئەييەن كۆزقاراش ۋە تەشەببۇسلىرى ئىسپاتلانغان ماقالىلەر مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

2. مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەر قايسى ئۇچ ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەردە ئاساسەن لوگىكىلىق ئەقلىي يەكۈن ئارقىلىق ئۆز كۆز قارىشىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ياكى خاتا كۆز قارىشىنى رەت قىلىش يولى بىلەن مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭلاشقا، مۇھاكىمە ماقالىسى ئادەتتە نۇقتىئىنەزەر، دەلىل (ئاساس) ۋە ئىسپاتلاش ئۈسۈلىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن نۇقتىئىنەزەر، دەلىل ۋە ئىسپاتلاش مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىنىڭ ئۈچ ئامىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

3. مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس قانچە ئالاھىدىلىكى بار؟

مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەر ئۆزىگە خاس تۆۋەندىكىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) بايان خاراكتېرلىك ماقالىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە بىر ياكى بىرنەچچە پېرسونا‌ژنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى، بىر ياكى بىرقانچە ۋەقە تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق كىتابخانلار ئىلھاملاندۇرۇلىدۇ ۋە تەسىرلەندۈرۈلىدۇ. لېكىن، مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەر مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش ۋە قائىدە ـ داۋالى سۆزلەشنى ئاساس قىلىپ، مۇئەييەن قاراش ۋە تەشەببۇسنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە كىشىلەرنى ئىلمىي يوسۇندا ئومۇملاشتۇرۇلغان نەزەرىيە ئارقىلىق توغرا چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ.

(2) مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەر نۇقتىئىنەزەر،

دەلىل ۋە ئىسپاتلاش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت ئۇچ ئامىلغا ئىگە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇقۇم ئارقىلىق ھۆكۈم ۋە ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىلىدۇ.

(3) مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەر تىل جەھەتتىن ئوخشاشلا توغرا، روشەن، جانلىق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەردە ئۇقۇم توغرا، روشەن، جانلىق بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئومۇملاشتۇرۇلغان بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەردە ئۇقۇم توغرا، ھۆكۈم مۇۋاپىق، ئەقلىي خۇلاسە لوگىكىغا ئۇيغۇن بولۇشى لازىم.

(4) مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەردە باشقا ماقالىلەرگە ئوخشاش ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋەقە ياكى ئادەم، ئوتتۇرىغا قويۇلغان پاكىت ياكى دەللىللەر چۈشەندۈرۈلگەن، شەيئى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي بولۇشى لازىم. ھەتتا ۋاقىت، ئورۇن، سانلىق مەلۇماتلاردىن تارتىپ، ئەڭ كىچىك تەپسىلاتلارغا قەدەر ھەقىقىي بولۇشى كېرەككى، ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش بەدىئىي توقۇلما قىلىشقا، مۇبالىغە قىلىشقا، تەسەۋۋۇرغا تايىنىشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

(5) مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەردە چۈشەندۈرۈش ۋە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

4. مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەردە مۇبالىغە قىلىشقا بولامدۇ - يوق؟ نېمە ئۈچۈن؟

مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەردە مۇبالىغە قىلىشقا، بەدىئىي توقۇلما قىلىشقا، تەسەۋۋۇرغا تايىنىشقا بولمايدۇ.

چۈنكى، مۇھاكىمە ماقالىسى بەدئىي ئەسەر ئەمەس. ئۇنىڭ-دىكى ئەڭ كىچىك تەپسىلات، ۋاقىت، ئورۇن، سانلىق مەلۇ-ماتلارغىچە ھەقىقىي بولۇش كېرەك. بۇنداق بولمىغاندا، ما-قالىدە ئازراقلا ساختا ياكى رېئاللىققا ئۇيغۇن بولمىغان ئامىل بولىدىكەن، ئۇ ھالدا ماقالىنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرى ئىشەنچلىك بولمايدۇ. ساختىلىقى ئاشكارلىنىپ قالىدۇ. كىتابخانىلار قايىل بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭدا مۇبالىغىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ.

5. نۇقتىئىنەزەر دېگەن نېمە؟ ئۇنى ئىسپاتلاش جەريانىدا نېمە يېتەكچىلىك رول ئويناىدۇ؟

نۇقتىئىنەزەر دېگىنىمىز، ئاپتورنىڭ مۇھاكىمە قىلىۋاتقان مەسىلىگە بولغان كۆزقارىشى ۋە تەشەببۇسى بو-لۇپ، ئۇ مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىنىڭ جېنى ھېسابلىنىدۇ. ماقالىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى ئاپتورنىڭ مۇھاكىمە قىلىدىغان مەسىلىنى ئىسپاتلايدىغان كۆزقارىشى ۋە تەشەببۇسى بولۇپ، مۇھاكىمە ماقالىسىنىڭ يادرولۇق تەركىبى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئىسپاتلاش جەريانىدا نۇقتىئىنەزەر يېتەكچىلىك رول ئويناىدۇ.

6. نۇقتىئىنەزەر قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟ قايسىلار؟

نۇقتىئىنەزەر باش نۇقتىئىنەزەر (مەركىزىي نۇقتىئىنە-زەر) ۋە تارماق نۇقتىئىنەزەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

7. ئاساس دېگەن نېمە؟

ئاساس دېگىنىمىز، مۇھاكىمە جەريانىدا نۇقتىئىنەزەرنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان پاكىت ۋە قائىدىلەر ئاساس دەپ ئاتىلىدۇ. ھەرقانداق بىر نۇقتىئىنەزەرنى ئوت-

تۇرىغا قويۇشتا ۋە ئىسپاتلاشتا مەلۇم بىر ئاساس بولۇش لازىم، يەنى تولۇق پاكىت ۋە ھەقىقىي، ئەمەلىي مىسال ئار-قىلىق مۇكەممەل ئاساس تۇرغۇزۇلۇپ نۇقتىئىنەزەر ئىس-پاتلىنىدۇ.

8. ئىسپاتلاش دېگەن نېمە؟

نۇقتىئىنەزەرنى ئاساسلار ئارقىلىق ئىسپاتلاش جەريانى ۋە ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ نۇقتىئىنەزەر بىلەن ئاساس ئوتتۇ-رىسىدىكى لوگىكىلىق مۇناسىۋەتنىڭ تۇگۇنىدۇر. ئەگەر نۇقتىئىنەزەر «نېمىنى ئىسپاتلاش كېرەك» دېگەن مەسىلە-نى ھەل قىلسا، ئاساس «نېمە ئارقىلىق ئىسپاتلاش» مەسە-لىسىنى ھەل قىلىدۇ. ئۇنداقتا، ئىسپاتلاش «قانداق ئىس-پاتلاش كېرەك» دېگەن مەسىلىنى ھەل قىلىدۇ.

چۈشەندۈرۈش ماقالىسى توغرىسىدا

1. چۈشەندۈرۈش دېگەن نېمە؟

چۈشەندۈرۈش ــ بايان، تەسۋىرگە ئوخشاشلا ماقالىدە ئاساسلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى. ئەمما، چۈشەن-دۈرۈش بايان، تەسۋىر ۋە مۇھاكىمىدىن پەرقلىنىدۇ. بايانىدا شەيئىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، تەرەققىياتى ۋە ئۆزگە-رىشى نۇقتىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. تەسۋىردە پېرسونا-ژ ياكى شەيئىلەرنىڭ ھالىتى سۈرەتلەنگەن بولىدۇ. چۈشەندۈ-رۈشتە بولسا، چۈشەندۈرۈش ئاساسلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى قىلىنىدۇ. شەيئىلەرنى تونۇشتۇرۇش ۋە ئىزاھلاش مۇھىم مەزمۇن قىلىنغان بولىدۇ.

2. ئادەتتە چۈشەندۈرۈش ماقالىلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدىغان چۈشەندۈرۈش تەرتىپى قايسىلار؟

ئادەتتە چۈشەندۈرۈش ماقالىلىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدىغان چۈشەندۈرۈش تەرتىپى:

ۋاقىت تەرتىپى بويىچە چۈشەندۈرۈش، ماكان تەرتىپى بويىچە چۈشەندۈرۈش، شەيئىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى لوگىكىلىق تەرتىپ بويىچە چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ.

3. چۈشەندۈرۈش ئۇسۇللىرىنىڭ تۈرلىرى

ئېنىقلىما بېرىش ئۇسۇلى، سانلىق مەلۇمات كەلتۈرۈش ئۇسۇلى، تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى، ئوخشىتىش ئۇسۇلى، مىسال كەلتۈرۈش ئۇسۇلى قاتارلىق تۈرلىرى بار.

ئەدەبىي ئوبزور توغرىسىدا

1. ئەدەبىي ئوبزورنى نېمە ئۈچۈن ئەدەبىياتنىڭ ئۈچ چوڭ تەركىبىي قىسمىنىڭ بىرى دەيمىز؟ ئۇ قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

ئەدەبىيات ئىلمى ــ ئۆزىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەريىسى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارىخى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەنقىدى (ئەدەبىي ئوبزور) قاتارلىق ئۈچ تەركىبىي قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ.

ئەدەبىي ئوبزورچىلىق بىر خىل ئىجادىي پائالىيەت. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى بەدىئىي ئەسەرلەرنى تارىخىي ۋە ئىستېتىك

نۇقتىئىنەزەر بىلەن تەكشۈرۈش ۋە باھالاشتىن ئىبارەت.

ئەدەبىي ئوبزور (ئەدەبىي تەنقىد) ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ بەدىئىي ئەسەرلەرنى، ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى تەھلىل قىلىش، مۇھاكىمە قىلىش، شەرھىلەش، باھالاش يۇزىسىدىن يېزىلغان ئەدەبىي تەقرىزلەرنى، ئىلمىي ماقالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەدەبىي ئوبزور (ئەدەبىي تەنقىد) ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ بەدىئىي ئەسەرلەرنى، ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى تەھلىل قىلىش، مۇھاكىمە قىلىش، شەرھىلەش، باھالاش يۇزىسىدىن يېزىلغان ئەدەبىي تەقرىزلەرنى، ئىلمىي ماقالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. ئەدەبىي ئوبزورنىڭ ئالاھىدىلىكى نېمە؟

ئەدەبىي ئوبزور، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ۋە ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرىنى ئارقىلىق بەدىئىي ئەسەر ھەم ئەدەبىيات ھادىسىلىرى ئۈستىدە يۈرگۈزۈلىدىغان ئىلمىي تەھلىل ۋە پەلسەپىۋى مۇھاكىمە بولۇپ، ئۇ مەنتىقىلىق تەپەككۇر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، ئەدەبىي ئوبزورچىلىق پائالىيىتىدە پاكىت، ئىلمىيلىك ئاساس قىلىنىدۇ. توقۇلمىغا يول قويۇلمايدۇ.

ئېسىل ئەدەبىي ئوبزور ئىجادىيەت قانۇنىيەتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنىڭ تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولىدۇ.

ئەدەبىي ئوبزورنىڭ تەييار قېلىپى بولمايدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى، شەكلى، ھەجمى، ئۇسلۇبى كۆپ خىللىقنى، رەڭدارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. بىر پارچە ئەدەبىي ئوبزوردا مەلۇم بە-

دىنىي ئەسەرگە ئومۇمىيۈزلۈك باھا بېرىشكىمۇ، بۇ بەدىئىي ئەسەرنىڭ تىلى، قۇرۇلمىسى، سۈژىتى ياكى ئۇنىڭدا سۈرەتلەنگەن پېرسوناژلار ئوبرازى ئۈستىدىلا ئايرىم تەھلىل يۈرگۈزۈشكىمۇ، ئەدەبىياتمىزدىكى مەلۇم ژانىرنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدە كەڭ توختىلىشقىمۇ، مەلۇم ئەدىبنىڭ جاپالىق ئىجادىيەت مۇساپىسىنى يورۇتۇپ بېرىشكىمۇ، بىرەر ئەدەبىيات هادىسىسى ئۈستىدە چوڭقۇر مۇهاكىمە ئېلىپ بېرىشقىمۇ بولىدۇ. قىسقىسى، ئوبزورچىلىقنىڭ يولى ناهايىتى كەڭ.

ئەدەبىي ئوبزورنىڭ خاراكتېرى ئىنتايىن كۆچلۈك، ئوبزورچى مۇهاكىمە ۋاستىسىدىن ماهىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ بەدىئىي ئەسەرنىڭ ئىستېتىك قىممىتىنى، ئەدەب يەتكەن بەدىئىي پەللىنى ۋە ئۇ يارىتقان بەدىئىي ئۇسلۇبنى روشەن يورۇتۇپ بېرىدۇ. بۇنداق ئوبزورلار ئاپتورلارغىمۇ، كىتابخانىلارغىمۇ زور بىلىم، تەربىيە ۋە ئىلهام بېرەلەيدۇ.

3. ئەدەبىي ئوبزور قايسى ئىككى خىل ئۆلچەمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

ئەدەبىي ئوبزور ئىدىيەۋىلىك ۋە بەدىئىيلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۆلچەمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4. ئەدەبىي ئوبزور يازغاندا نېمىلەرگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك؟

ئەدەبىي ئوبزور يازغاندا تۆۋەندىكىلەرگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك:

ئەدەبىي ئوبزور ماۋزۇسىنىڭ يېڭى، قىزىقارلىق، چوڭقۇر مەنىلىك، ئوبرازلىق، مېغىزلىق بولۇشىغا ئەھمىيەت

بېرىش لازىم.

ئەدەبىي ئوبزوردا تاللانغان ئوبيېكتىپ توغرا، ئەھمىيەتلىك، مۇھىم نۇقتا ئېنىق، گەۋدىلىك، بايان، مۇھاكىمىلەر تەرتىپلىك، قايىل قىلارلىق؛ نەزەرىيەۋى ئاساسلار كۆچ-لۈك، باھالار ئىلمىي، مۇڭاپىق، دەل بولغاندىلا كىتابخانلار-نىمۇ رازى قىلغىلى بولىدۇ. ئىجادىيەتچىلەرگىمۇ ئىلھام بەرگىلى بولىدۇ.

ئوبزور يازغاندا، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىر-ىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئاپتورلارنى بىھۇدە كۆككە كۆتۈ-رۈڭېتىشتىنمۇ، ئورۇنسىز ئەيىبلەشتىنمۇ ساقلىنىپ، بە-دىئىي ئەسەرنىڭ مۇڭەپپەقىيىتى بىلەن نۇقسانلىرىنى ئا-دىللىق بىلەن باھالاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەدەبىي ئوبزور — ئوبزورچىنىڭ جاپالىق ئىجادىي ئەم-گىكىنىڭ مەھسۇلى. ئەدەبىي ئوبزورنىڭ سۈپىتى ئوبزور-چىنىڭ ساپاسىغا باغلىق. ماھارەت بىلەن ئەخلاق — ئوب-زورچىنىڭ ئىككى قانىتى، بۇ قاناتنىڭ بىرى كەم ياكى ئا-جىز بولسا، ئوبزورچى ئۆزىنىڭ رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرالمايدۇ. شۇڭا، ئوبزورچىلىق ساھەسىدە ماھارەت بە-لەن ئەخلاقنىڭ بىرلىكىنى تەشەببۇس قىلىشقا توغرا كە-لىدۇ. بۇ ئوبزورچىلىقنى تېز ھەم ساغلام راۋاجلاندۇرۇش-نىڭ ئېھتىياجى.

نۇتۇق توغرىسىدا

1. نۇتۇق سەنئىتى دەپ نېمىگە ئېيتىمىز؟ نېمە ئۈچۈن نۇتۇق سۆزلەشنى ئۆگىنىۋېلىش لازىم؟ نۇ-

تۇق سۆزلەشنى ئۆگىنىۋېلىش قانداق رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە؟

نۇتۇق بىر خىل پەن، شۇنداقلا بىر خىل سەنئەت. نۇتۇق — تىل بىلەن ئىپادىلەش سەنئىتى، يەنى نۇتۇق سۆزلىگۈچى مەلۇم ساندىكى ئاممىغا يۈزلىنىپ، ئاۋازلىق تىلنى ئاساسىي ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلىدىغان ھەمدە قول ھەرىكىتى ۋە روھىي ھالەت، چىراي - تۇرۇق ھالىتى ئارقىلىق ئۆزئىڭ ئىدىيەسى، نۇقتىئىنەزىرى، تەشەببۇسى ۋە كۆز قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان سەنئەت.

نۇتۇق تېكىستى — بىرقەدەر تەنتەنىلىك يېغىلىشلاردا ۋە مەلۇم جامائەت سورۇنلىرىدا ئېلان قىلىنىدىغان سۆزئىڭ قول يازمىسى بولۇپ، مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەرنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

نۇتۇق — ئىنسانلارنىڭ پىكىر ئالماشتۇرۇش، نۇقتىئىنەزەرلىرىنى بايان قىلىش، ئۇچۇر تارقىتىش... قاتارلىقلاردا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ۋاسىتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇ سەنئەتلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئېسىل سەنئەت بولغاچقا، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا جۇملىدىن ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئەتراپلىق يېتىلىشىدە ناھايىتى ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. شۇڭا، ياشلار - ئۆسمۈرلەر نۇتۇق سۆزلەشنى ئۆگىنىۋېلىش لازىم، دەيمىز.

2. نۇتۇق قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

نۇتۇق تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

(1) نۇتۇق كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە. نۇتۇق سۆزلەش — ئومۇمىي ۋە ئاممىۋى خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي

پائالىيەت، نۇتۇق سۆزلەش جەريانى نۇتۇق سۆزلىگۈچى بىلەن ئامما ئوتتۇرىسىدىكى پىكىر، ھېسسىيات، بىلىم، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش جەريانىدۇر.

(2) نۇتۇق ئېنىق ھېسسىياتچانلىققا ئىگە. ھەرقانداق نۇتۇق سۆزلەش ھامان ئالدىن بەلگىلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن تىرىشىش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. نۇتۇق مەقسىتى ئېنىق بولمايدىكەن، ئۇنداقتا نۇتۇقنىڭ ئەھمىيىتىمۇ بولمايدۇ.

(3) نۇتۇق كۈچلۈك سەپەرۋەر قىلىش رولىغا ئىگە. نۇتۇق سۆزلىگەنده، ئاممىغا مەلۇم بىر تەشەببۇس ياكى نۇقتىنەزەرنى قوبۇل قىلدۇرۇش، ئاممىنى مەلۇم بىر يېڭى بىلىم ياكى ئۇچۇرغا ئىگە قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئامىنى تەسىرلەندۇرۈشكە، ئىلھاملاندۇرۇشقا تۇغرا كېلىدۇ. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن نۇتۇقنىڭ تىلى كۈچلۈك بولۇشى، ئوبرازلىق ۋە جانلىق بولۇشى، مەزمۇنى تەشۋىقات ـ تەرغىبات ۋە سەپەرۋەر قىلىش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى لازىم.

3. نۇتۇقنى ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن قايسى خىل تەييارلىقلارنى ئىشلەش كېرەك؟

نۇتۇقنى ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن ھەر خىل تەييارلىقلارنى ياخشى ئىشلەش كېرەك. ئاۋۋال نۇتۇق سۆزلىنى ياخشى يېزىش كېرەك. نۇتۇق سۆزلىگەنده، ۋاقىتنى كونترول قىلىش ئۈچۈن نۇتۇق سۆزىنى ئاۋۋال پىششىق ئوقۇۋېلىپ، يادلىۋالغاندەك ھالغا كېلىش كېرەك. ئاندىن نۇتۇق سۆزلەش شەكلى ئوستىده لايىھە تۈزۈپ، ھېسسىيات ئاھاڭىنى بېكىتىش، ئوخشاش بولمىغان بۆلەك ياكى سۆز ـ

جۈملىلەرنى ئوقۇغان ياكى سۆزلىگەن چاغدىكى سۈرئەت، تەلەپپۇز، سۆز ـ جۈملىلەرنىڭ ئۇرغۇسى، رىتمى ۋە تىنىش (توختاش) ئۇستىدە ئويلىنىۋېلىش، ئەقلگە مۇۋاپىق ۋە كۆزگە سىغىدىغان قول ئىشارىتى، قول، كۆز ئىشارىتى قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى قانداق ئىشلىتىش ھەققىدە ئويلىنىۋېلىش، زۆرۈر تېپىلسا سىناپ سۆزلەپ بېقىش كېرەك. نۇتۇقنى ئەڭ ياخشىسى ئارگىنالغا قاراپ ئوقۇماي، سۆزلىگەندىلا ئۇنىڭ جەلپ قىلىش ۋە تەسىرلەندۈرۈش كۈچىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

4. نۇتۇق سۆزلىنىدىغان مەيدان ۋە سورۇنغا قاراپ قانداق تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرىگە قاراپ قانداق تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

نۇتۇق سۆزلىنىدىغان مەيدان ۋە سورۇننى ئۆلچەم قىلىپ يىغىلىشتا سۆزلىنىدىغان نۇتۇق، چوڭ مەيدانىدا سۆزلىنىدىغان نۇتۇق، كوچىدا سۆزلىنىدىغان نۇتۇق، دەرسخانىدا سۆزلىنىدىغان نۇتۇق، سوت مەھكىمىلىرىدە سۆزلىنىدىغان نۇتۇق، رادىيو ـ تېلېۋىزوردا سۆزلىنىدىغان نۇتۇق قاتارلىق تۇرلەرگە بۆلۈنسە؛ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرىگە قاراپ سىياسىي خاراكتېرلىك نۇتۇق، قائىدە ـ يوسۇن ياكى مۇراسىم خاراكتېرلىك نۇتۇق قاتارلىق تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

توققزىنچى باب ئىزدىنىشلىك ئۇگىنىش بىلىملىرىنى جۇغلاش ۋە بىرىكتۈرۈش

فامىلە ۋە فامىلىنىڭ كېلىپچىقىشى

1. فامىلە دېگەن نېمە؟

فامىلە ــ ئورتاق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان بىر پۈتۈن جەمەت سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي نامى ياكى نەسەب بەلگىسى بولىدۇ، ئۇ «جەمەت ئىسمى» ياكى «ئائىلە ئىسمى» دۇر.

2. فامىلە ئىسمىدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەنمۇ ياكى كېيىنمۇ؟

فامىلە ئىسمىدىن كېيىنلا بارلىققا كەلگەن ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، نەچچە ئونمىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئانىلىق ۋە ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

3. فامىلە قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟

فامىلە ــ ئىسىم، لەقەم، تەخەللۇس ۋە ھۆرمەت ــ ئاتاق نامىلىرىغا قارىغاندا ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلمىسىدىن تېخىمۇ كەڭ بېشارەت بېرىدىغان ئومۇمىي نام بولۇپ، ئۇ شەخسلەرنى، ئۇلارنىڭ دەرىجە ــ تەبىقىلىرىنى، ئىلمىي سەۋىيەلىرىنى ئىپادىلەش، ئائىلە جەمەتلەرنى

باشقا ئائىلە - جەمەتلەردىن پەرقلەندۇرۇش، كېيىنكىلەرگە مىراس قېلىشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. دۇنيادا فامىلە-نىڭ كېلىپچىقىشى ئوخشاش بولمىغىنىدەك، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ فامىلە قوللىنىشقا باشلىغان ۋاقتىمۇ ئوخشاش ئەمەس.

4. ئۇيغۇرلاردا فامىلە قاچاندىن باشلاپ قوللىنىلغان؟ ئىلگىرى قانداق سۆزلەرنى فامىلە ئورنىدا قوللانغانىدى؟

ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا فامىلە قوللىنىشقا باشلىغان بولۇپ، بۇ «ئوغۇزنامە» دە تىلغا ئېلىنغان «قارلۇق»، «قىپچاق» قاتارلىق قەبىلە نامىلىرىمۇ، ھۇنلارنىڭ «تەڭرىقۇت»، تۈركلەر ئىشلەتكەن «ئاشىنا»، «تېگىن» دېگەندەك دەرىجە - ئۇنۋان نامىلىرىمۇ كېيىنچە فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىلگەن.

5. ئۇيغۇرلاردا كىمنىڭ ئىسمىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىشقا ئادەتلەنگەن؟

ھازىر ئۇيغۇرلاردا ئاساسەن دادىسىنىڭ ياكى بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى فامىلە قىلىپ قوللىنىدىغان، ئايالىلار بولسا ئېرىنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىدىغان شەكىللىرى بار.

6. ئۇيغۇرلار فامىلىنىڭ ئورنىغا يەنە قايسى ئىسمىنى قوللىنىپ بىر جەمەت سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كەلگەن؟

ئۇيغۇرلاردا فامىلىگە ئوخشاپراق كېتىدىغان يەنە بىر نام بار بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ ــ لەقەمدۇر. بەزىدە لەقەممۇ فامىلىنىڭ رولىنى ئۆتەپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردا لەقەم بەكرەك ئومۇملاشقان بولۇپ، كۆپىنچە هاللاردا فامىلىنىڭ رولىنى ئۆتەپ جەمەت سۈرۈشتە قىلىشتا مۇهىم رول ئويناپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلارنىڭ هېيت ـ بايرام ئادەتلىرى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايراملىرىدىن قايسىلارنى بىلىسىز؟

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆتكۈزۈپ كەلگەن ئالاهىدە مۇقىملاشقان هېيت ـ بايرام ئادەتلىرى بار ۋە مۇراسىملىرى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقانچىسى مۇهىم‌راقلىرى ـ نوروز بايرىمى، روزا هېيت، قۇربان هېيت، مايسا بايرىمى، قارتالىق ئويۇنى، ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى، قېيىن مەشرەپى، كۆك مەشرەپى، ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ هېيت ـ بايراملىرى نېمە بىلەن مۇناسىۋەتلىك؟

ئۇيغۇرلارنىڭ هېيت ـ بايراملىرىنىڭ بەزىلىرى دىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بەزىلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ نوروز بايرىمى، مايسا بايرىمى، كۆك مەشرەپى، ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى قايسى پائالىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك؟

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ـ دېهقانچىلىقتىن ئىبارەت. ئۆزلىرىنىڭ مول هوسۇلغا بولغان ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنى تەبىئەتكە باغلاپ ئۇنىڭغا سېغىنغان،

تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش، سېغىنىش ئاساسىدا پەسىل ـ مەۋ ـ سۈملارنى خاتىرىلەيدىغان خىلمۇخىل بايرام، مۇراسىملارنى ئىجاد قىلغان. نورۇز بايرىمى، مايسا بايرىمى، كۆك مەشرەپى، ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىن.

4. ئۇيغۇرلار ئۆتكۈزۈپ كېلىۋاتقان ھېيت ـ بايراملارنىڭ قايسىلىرى ئۇيغۇر مىللىتىگىلا خاس بايرام، قايسىسى بارلىق مۇسۇلمانلارغا ئورتاق بولغان بايرام؟

مايسا بايرىمى، قارلىق ئويۇنى، ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى، قېيىن مەشرىپى، كۆك مەشرىپى، ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى قاتارلىقلار ئۇيغۇر مىللىتىگىلا خاس بايراملار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بارلىق مۇسۇلمانلارغا ئورتاق بولغان بايرام روزا ھېيت، قۇربان ھېيت.

نورۇز بايرىمى بارلىق تۈركىي مىللەتلەرگە خاس بايرام دۇر.

5. ئۆرپ ـ ئادەت قانداق پىسخىك ئامىل، قانداق مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؟

ئۆرپ ـ ئادەت ئېتىقادنى يادرو قىلغان بىر خىل پىسخىك ئامىل. ئۇ ھەرقايسى مىللەتلەردە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى

1. يازما ئەدەبىياتنىڭ سۈت ئانىسى، ئاساسى

نېمە؟

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كۆپ خىل ژانىر تۈرى، مول ئىدىيەۋى مەزمۇن، تەسەۋۋۇرغا باي بەدئىيلىكى بىلەن ئېسىل تىل سەنئىتى خەزىنىسى بولۇپلا قالماستىن، يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ سۈت ئانىسىدۇر.

2. ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر قانداق پەيدا بولغان؟

ئەجدادلىرىمىز ئۆزۈن يىللىق مول تۇرمۇش تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن هاياتقا، تەبىئەتكە بولغان تونۇشىنى، تۇيغۇلىرىنى هەر خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ كەلگەن. ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر شۇلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر.

ئەپسانە ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەتكە قارىتا پەيدا بولغان بېقىنىش، سېغىنىش تۇيغۇسى ئارقىسىدا يارىتىلغان، ئەقىلگە سىغمايدىغان هەر خىل ئاجايىپ ـ غارايىپ ۋەقەلەر، شەخسلەر بايان قىلىنىدىغان هېكايىلەردۇر.

3. ئەپسانە بىلەن رىۋايەتنىڭ قايسىسى بۇرۇن بارلىققا كەلگەن، ئۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ چىنلىق دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى؟

ئەپسانە رىۋايەتتىن بۇرۇنراق پەيدا بولغان بولۇپ، رىۋايەتنىڭ چىنلىق قىممىتى ئەپسانىنىڭكىگە قارىغاندا كۆچىلۈكرەك بولىدۇ.

4. ئەجدادلىرىمىز نېمە ئۈچۈن ئۆز ئەپسانىلىرىدە ئەقىلگە سىغمايدىغان ۋەقەلىكلەرنى ئەقىلگە سىغىدۇرۇپ ئىپادىلىگەن؟ تارىخىي شارائىتقا باغلاپ چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ

ئەپسانىلەر ئىپتىدائىي پەسىكا ۋە دۇنيا قاراشنىڭ ئۇ-

نۇۋرسال ئىپادىلىنىشى ۋە تەبىئىي ئاشكارىلىنىشىدىن ئىبارەت. ئىپتىدائىي ئەپسانىلەر گەرچە خىيال ئارقىلىق توقۇپ چىقىرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاساسسىز خىيال ئەمەس، قەدىمكى ئىنسانلار خىيالىغا نېمە كەلسە شۇنى تو- قۇپ چىققانمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ مېڭىسىدىكى ئالەم كارتىنىسى، ئالەم كارتىنىسى ھەققىدە- كى ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ھەقىقىي بايانىدىن ئىبارەت. شۇڭا، ئۇنىڭدا ئىلىم - پەن كەشپىياتىغا ئالاقىدار نۇر- غۇن ئىزلارنى ئاجراتقىلى بولىدۇ.

ئەپسانە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ پىسخىك تەسىراتى ۋە كۆڭۈل ئارزۇسىغا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن، ئەپسانىلەرنىڭ مەڭگۈلۈك قۇدرىتى ئۇنىڭدىكى سەممىيلىك، سەبىيلىك ۋە چىنلىقتا ئىپادىلىنىدۇ.

5. رىۋايەت دېگەن نېمە؟

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مۇئەييەن تارىخىي پېرسو- ناژ، تارىخىي ۋەقە ياكى يەرلىك تۇسكە ئىگە ئۆرپ - ئادەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك نەسرىي ئەسەرلەر، مەخسۇس ئىسمى - جىسمى بولغان تارىخىي شەخس ۋە تارىخىي ۋەقە- لىك، تاغ - دەريالار، مەنزىرىلىك جايلار، خاتىرىلەر ۋە ھەرخىل جانۋارلارنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆرپ - ئادەتلىرى- نىڭ بارلىققا كېلىشىنى ماددىي پاكىت ۋە مۇئەييەن ئا- ساسلار بىلەن چۈشەندۈرەلەيدىغان ۋەقەلىككە ئىگە ھېكايە- لەر رىۋايەت دېيىلىدۇ.

6. رىۋايەتلەر قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

يەرلىك ئالاھىدىلىك، ئىشەنچلىك بولۇش ۋە يېپىشقاق-

لىق ئالاھىدىلىككە ئىگە. رىۋايەتنىڭ تارىخىيلىقى قانچىلىك كۈچلۈك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ تارىخنىڭ ئەينەن خاتىرىسى ئەمەس، رىۋايەتلەر پەقەت تارىخىي پېرسوناژ ۋە تارىخىي ۋەقەلىك بىلەنلا چەكلىنىدۇ، باشقا ئىشلارنى توقۇلما قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى

1. دىيالېكت دېگەن نېمە؟ بۇ سۆز قانداق مەنىنى بىلدۈرىدۇ؟

دىيالېكت — تاۋۇش ۋە سۆزلۈك جەھەتتىن ئورتاق ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان رايون خاراكتېرلىك يەرلىك تىلدۇر. ئۇ قەدىمكى گىرېكلارنىڭ تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، «بىر مەھەللىلىكلەرنىڭ گېپى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. دىيالېكت ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ بىر تارمىقى، يەنى ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ يەرلىك ۋاريانتى.

2. دىيالېكت قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟

دىيالېكت مەلۇم جەمئىيەتنىڭ مەلۇم رايونىدىكى كىشىلەر ئورتاق قوللىنىدىغان، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە يەرلىك تىل.

ئۇ ئورتاق تىلغا ياكى باشقا دىيالېكتلارغا ئوخشىمايدىغان ۋاريانت ۋە سۆزلۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، ئورتاق تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ۋە گىراماتىكىلىق سىستېمىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ شۇ دىيالېكت رايونىدا ئومۇمىيلىققا ئىگە.

3. دىيالېكت قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

(1) ئۇ بىر تىلدا سۆزلەشكۈچى بىر مىللەتنىڭ مەلۇم گۇرۇھ دائىرىسى ئىچىدە ئومۇمىي خەلقلىق خاراكتېرىگە ئىگە.

(2) ئۇ ئۆزىگە خاس تىل تاۋۇشلىرى، ئۆزىگە خاس لۇغەت تەركىبى ۋە گىراممانتىكىلىق قۇرۇلۇش سىستېمىسىغا ئىگە.

(3) بىر خىل تارىخىي ھادىسە بولۇپ، مۇئەييەن تارىخىي شارائىت ۋە جەريان ئىچىدە شەكىللىنىدۇ. مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا ئاجىزلاپ ئومۇمىي خەلق تىلىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

4. دىيالېكتلار ئارا پەرق تىلنىڭ قايسى تەركىبىي قىسىملىرىدا كۆرۈلىدۇ؟

ئادەتتە دىيالېكتلار ئارا پەرق ئالدى بىلەن فونېتىكا جەھەتتە، ئاندىن لېكسىكا جەھەتتە كۆرۈلىدۇ. ئۇ بىر خىل تارىخىي ھادىسە بولۇپ، ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلاپ ئومۇمىي خەلق تىلىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. دىيالېكت ئارا گىراممات-ىكىلىق جەھەتتىكى پەرق ئاساسەن ئاز كۆرۈلىدىغان ھادىسە.

5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىيالېكتلار قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

مەركىزىي دىيالېكت، خوتەن دىيالېكتى، لوپنور دىيا-لېكتى دەپ ئۈچ رايونغا بۆلۈنىدۇ.

6. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ئىچىدە مەركىزىي دىيالېكت قايسى؟

مەركىزىي دىيالېكت يېتەكچى دىيالېكت بولۇپ، مىللىي ئورتاق تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇل بولىدىغان دىيالېكتنى كۆرسىتىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا مەركىزىي دىيالېكت ئۇرۇمچى دىيالېكتىنى ئاساس قىلىدۇ.

7. ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەرقايسى دىيالېكتلار ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

(1) مەركىزىي دىيالېكت ــ يېتەكچى ھەم مىللىي ئورتاق تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇل بولىدۇ. ئۇ شەرقتە قومۇلدىن غەربتە ئىلىغىچە، شىمالدا ئۇرۇمچىدىن، جەنۇبتا يەكەنگىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇرۇمچى، تارانچى (ئىلى)، تۇرپان، قومۇل، قەشقەر، ئاتۇش، تارىم (جۇملىدىن موغال شېۋىسى ۋە كۇچا شېۋىسى) قاتارلىق يەتتە شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(2) خوتەن دىيالېكتى ــ شەرقتە كورلىنىڭ چاقىلىق ناھىيەسىدىن غەربتە خوتەننىڭ گۇمىغچە بولغان توققۇز ناھىيە، بەش شېۋە (كېرىيە، لوپ، گۇما، ئېلىچى، قارىقاش شېۋىسى) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(3) لوپنور دىيالېكتى ــ ئەدەبىي تىلدىن ئۆزگىچىلىكى بىرقەدەر چوڭقۇراق بولغان دىيالېكت. بۇنىڭغا پەقەت كورلىنىڭ لوپنور رايونىلا كىرىدۇ.

مىللىي ئورتاق تىل لېكسىكا، گىرامماتىكا جەھەتلەردىن يېتەكچى دىيالېكتنى مەنبە قىلىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئۇرۇمچى شېۋىسىنى ئاساس قىلىدۇ

8. ھەرقايسى دىيالېكتلار ئىچىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشچانلىقى ئەڭ كۈچلۈك بولغان

دىيالېكت قايسى؟

لوپنور دىيالېكتى.

9. ئورتاق تىل ۋە دىيالېكتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟

(1) ئەدەبىي تىل ھەرقايسى دىيالېكتلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرىدۇ. ئەدەبىي تىل بىر مىللەت تىلىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ھەرقايسى دىيالېكتلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرىدۇ ۋە ئۇلارنى چەكلەش رولىنى ئويناپدۇ، ھەرقايسى دىيالېكتلار ئورتاق تۇرمۇشىدىكى پەرقنىڭ چوڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

(2) دىيالېكت — مىللىي تىلنىڭ تۆۋەن شەكلى، ئورتاق ئەدەبىي تىل بولسا ئۇنىڭ ئالىي شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ئورتاق تىل بولمىسا دىيالېكتمۇ بولمايدۇ. دىيالېكت بولمىسا ئورتاق تىلمۇ بولمايدۇ. دىيالېكت ئورتاق تىلغا بېقىنىدۇ. دىيالېكتنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا سىستېمىسى بولىدۇ. ئورتاق تىل ئۆز نۆۋىتىدە يەنە مەلۇم بىر دىيالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ.

يەر - جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

يەر - جاي ناملىرى قانداق ئالاھىدىلىكنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن؟

يەر - جاي ناملىرى مەلۇم بىر رايونغا بەلگە سۈپىتىدە قويۇلغان ئىسىم بولۇپ، شۇ رايوننىڭ جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكىنى، مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇ شۇ رايوننىڭ تارىخىي، سىياسىي، ئىقتىسا-

دىي، مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىشلىق قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

ھەربىر يەر نامىغا تەۋە بولغان ئادەم بىلەن يەر نامىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆزىگە خاس ئورگانىك مۇناسىۋەت بار. گەرچە ئادەم يەر نامىنى ياراتمىسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۆزى ياراتقان يەر نامىنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ يېڭىلىنىشى، ئۆزگىرىشى، كۆچۈشى، تەرەققىي قىلىشى، قېلىپلىشىشى، تەرجىمىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ھامان يەر نامىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا، يەر نامىلىرىنىڭ ئاتىلىشى، كېلىپچىقىشى قاتارلىق ئالاقىدار مەزمۇنلارنى بىلىش ئىنتايىن مۇھىم ھېسابلىنىدۇ.

يەر ـ جاي نامىلىرى تىل، تارىخ، ئېتنولوگىيە، ئېتنوگرافىيەگە بېرىپ تۇتىشىدىغان مۇرەككەپ ئىلمىي خىزمەت ھېسابلىنىدۇ. شۇ يەر ـ جاي نامىلىرىنى ئىگىلەشتە كەڭ دائىرىلىك ماتېرىيال مەنبەسىگە ئىگە بولۇش كېرەك.

توتېم

1. «توتېم» دېگەن سۆز قايسى تىلدىن كەلگەن، مەنىسى نېمە؟

توتېم ــ ئەسلىي شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىيانلارنىڭ ئوجىباۋ (ئورۇق، ئەجداد) دېگەن سۆزىدىن كەلگەن. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تۆز، ئۇران» دېيىلەتتى.

لوگىكا بىلىملىرى توغرىسىدا

1. تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى قايسىلار؟

تەپەككۇر شەكىللىرى ئۇقۇم، ھۆكۈم، خۇلاسە (ئەقلىي خۇلاسە).

2. ئۇقۇم ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

ئۇقۇم — شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تەپەككۇر شەكلىدىن (شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىسىنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئىنكاسىدىن) ئىبارەت.

مەسىلەن: ئورۇندۇقنى كۆرۈپلا كاللىڭىزدا: «كۆپىنچە ياغاچتىن ياسىلىدىغان، تۆت پۇتى بار، ئادەم ئولتۇرىدىغانغا مەخسۇس ياسالغان، ئۇستەل (جوزا) دىن كىچىكرەك تۇر-مۇش بۇيۇمى...» دېگەندەك ئاڭ شەكىللەنگەن بولسا بۇ دەل ئۇقۇم بولىدۇ. «تاۋار» دېسەك، «ئالماشتۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى» دېگەن ئاڭ شەكىللەنسە بۇمۇ ئۇقۇم بولىدۇ. (جۇملىدىن مەلۇم بىر شەيئىگە ئېنىقلىما بەرسىڭىز شۇ ئۇقۇم ھېسابلىنىدۇ)

بەلگە: (1) خاس بەلگە — شەيئىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان بەلگە. مەسىلەن: «ئورۇندۇق» قا نىسبەتەن، ئېنىقلىمىسى خاس بەلگە.

(2) غەيرىي خاس (خاس ئەمەس) بەلگە — «ئورۇندۇق» قا نىسبەتەن «تۆت پۇتى بار نەرسە» دېسەك، بۇ غەيرىي خاس (خاس ئەمەس) بەلگە ھېسابلىنىدۇ. (چۈنكى تۆت پۇتلۇق نەرسىلەر ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇنىڭدىن ئېنىق بىر شەيئىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ.

3. ئۇقۇملار ئەكس ئەتتۈرگەن ئوبيېكت سانىنىڭ

ئوخشاشماسلىقنىڭ ئاساسىدىن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلار قايسىلار؟

خاس ئۇقۇم، تۈرداش ئۇقۇم دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

خاس ئۇقۇم ــ مەلۇم بىر يەككە شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇم (خاس ئىسىملار). مەسىلەن: يەكەن، ئارمانجان ئابدۇرۇسۇل دېگەندەك.

تۈرداش ئۇقۇم ــ بىر تۈردىكى ئوبيېكتلارنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇقۇم. مەسىلەن: يەكەن دېگەنگە نىسبەتەن «ناھىيە» دېگەن ئۇقۇم. ئارمانجان دېگەنگە نىسبەتەن «ئادەم» دېگەن ئۇقۇم تۈرداش ئۇقۇم ھېسابلىنىدۇ.

4. ئۇقۇملار ئوبيېكتلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ ئەكس ئەتتۈرگەن ياكى ئەتتۈرمىگەنلىكىگە ئاساسەن قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

توپلام ئۇقۇم، غەيرىي توپلام (توپلام ئەمەس) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

توپلام ئۇقۇم ــ ئوبيېكتلارنىڭ توپىنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇقۇم. مەسىلەن: ئارمىيە، ئىنسانىيەت، ئورمان دېگەندەك (بۇنداق سۆزلەر نىسبەتەن ئاز).

غەيرىي توپلام ئۇقۇم ــ ئوبيېكتلارنى توپلام تەرىقىسىدىمۇ ئەمەس، خاس تەرىقىسىدىمۇ ئەمەس ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇقۇم. مەسىلەن: «ئەسكەر»، «دەرەخ، ئادەم» دېگەندەك. (بۇنداق سۆزلەر تۈرداش ئۇقۇم بولالايدۇ، ئەمما توپلام ئۇقۇم بولالمايدۇ)

5. ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قانچە

تۈرلۈك بولىدۇ، ئۇلار قايسىلار؟

(1) تولۇق ماس مۇناسىۋەت — ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەممىلىرى پۈتۈنلەي دەل كېلىدىغان مۇناسىۋەت. مەسىلەن: مۇقام يۇرتى — يەكەن. ئەنۋەر موسا — يەكەن 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مەكتەپ مۇدىرى، دېگەن جۈملىدىكى ئۇقۇملار دىكىدەك.

(2) قىسمەن ماس مۇناسىۋەت — بىر ئۇقۇمنىڭ بىر قىسىم ھەجمى بىلەن يەنە بىر ئۇقۇمنىڭ بىر قىسىم ھەجمى ئۆزئارا ماس كېلىدىغان مۇناسىۋەت. مەسىلەن: ئوقۇتقۇچى - شائىر - ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر قىسمى شائىر، (يەنە بىر قىسمى شائىر ئەمەس)، شائىرلارنىڭ بىر قىسمى ئوقۇتقۇچى (يەنە بىر قىسمى ئوقۇتقۇچى ئەمەس).

(3) بېقىندىلىق ماس مۇناسىۋەت — بىر ئۇقۇم يەنە بىر ئۇقۇمنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مۇناسىۋەت. مەسىلەن: ئالما — مېۋە. قەيسەرجان — ئوغۇل بالا. (ھەجمى كىچىكرەكى بېقىنىدى ئۇقۇم، چوڭراقى بولسا بېقىندۇرغۇچى ئۇقۇم بولىدۇ)

(4) زىت مۇناسىۋەت (زىت كېلىدىغان ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت) — ئىككى ئۇقۇم بىرلا ۋاقىتتا بىر جىنس ئۇقۇمىغا تەۋە بولسا، شۇنداقلا ھەممىلىرىنىڭ يىغىندىسى شۇ جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەممىگە تەڭ بولسا، مەسىلەن: «ئەر - ئايال» دېگەن ئۇقۇم «ئادەم» دېگەن بىر ئۇقۇمغا تەڭ بولالايدۇ.

(5) قارىمۇقارشى مۇناسىۋەت — ئىككى ئۇقۇم بىرلا ۋاقىتتا بىر جىنس ئۇقۇمىغا تەۋە بولسا، شۇنداقلا ھەجمى

لىرىنىڭ يىغىندىسى شۇ جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولسا، مەسىلەن: «ئىسسىق ـ سوغۇق» دېگەن ئۇقۇملار بىلەن «تېمپېراتۇرا» دېگەن ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. ئېنىقكى «تېمپېراتۇرا» ئىچىدە يەنە «ئىلمان» دەيدىغان ئۇقۇمۇ مەۋجۇت.

ئۇيغۇر تىلىدىكى قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى زىت مۇناسىۋەتتىكى ئۇقۇملارغا، بەزىلىرى قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى ئۇقۇملارغا تەۋە. ئۇلارنىڭ پەرقىنى ئايرىشتا بىر تۈرگە نىسبەتەن «يەنە بىر ئۇقۇم مەۋجۇتمۇ ـ ئەمەسمۇ؟» دېگەنگە قاراشتىن ئىبارەت. مەسىلەن: «ئۆلۈك ـ تىرىك» نىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئارىلىق ئۇقۇم بولمىغاچقا (يېرىم جان بولۇپ قالسىمۇ، جان تالىشىپ قالسىمۇ ئۇ ھامان «تىرىك» دېگەن ئۇقۇمغا تەۋە)، بۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى يەنىلا زىت مۇناسىۋەتكە تەۋە. يەنە مەسىلەن: «ئېگىز ـ پاكار» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر «ئوتتۇرا بوي» دەيدىغان ئۇقۇم بولغاچقا، بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتكە تەۋە.

6. ھۆكۈم دېگەن نېمە؟

تەپەككۇر ئوبيېكتىغا قارىتا مەلۇم بىر پىكرىنى تەستىقلايدىغان ياكى ئىنكار قىلىدىغان تەپەككۇر شەكلى ھۆكۈم دەپ ئاتىلىدۇ. ئوبيېكت توغرىسىدا ھېچنېمە تەستىقلانمىسا، ياكى ئىنكار قىلىنمىسا ئۇ (سوئال جۈملىلەر) ھۆكۈم ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن:

بۇ بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىمىز. (تەستىق ھۆكۈم)

بۇ بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىمىز ئەمەس. (ئىنكار ھۆكۈم)

ئۇ بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىمىزمۇ؟ (سوئال جۈملە تەستىقلىمىغان ياكى ئىنكار قىلمىغان بولغاچقا ھۆكۈم ھېسابلانمايدۇ)

7. ھۆكۈمنىڭ تۈرلىرى قايسىلار؟

(1) تەستىق ھۆكۈم ــ بۇ دۇنيا بەك گۈزەل.

(2) ئىنكار ھۆكۈم ــ بۇ دۇنيا گۈزەل ئەمەس.

(3) ھەقىقىي ھۆكۈم ــ دۇنيادا سۇ، تۈپراق، ھاۋا، ئوت (قۇياش) بولغاچقىلا، ھاياتلىق مەۋجۇت.

(4) ساختا ھۆكۈم ــ دۇنيادا قۇياش نۇرى بولغاچقىلا، ھاياتلىق مەۋجۇت.

8. خۇلاسە دېگەن نېمە؟

مەلۇم بولغان بىر ياكى بىرقانچە ھۆكۈمگە ئاساسەن يېڭى بىر ھۆكۈمنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تەپەككۇر شەكلى خۇلاسە دېيىلىدۇ. ئۇ ئاساس ۋە يەكۈندىن ئىبارەت ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ. بىلىۋېلىنغان ھۆكۈم ــ ئاساس. كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان يېڭى ھۆكۈم ــ يەكۈن دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

① كۆپ دەرس ئۆگىنىلىسە، ئادەم ئۆزىنى بەك خۇشال ھېس قىلىدۇ. (ئاساس)

② مەن كۆپ دەرس ئۆگەندىم. (ئاساس)

③ شۇڭا مەن ئۆزۈمنى بەك خۇشال ھېس قىلىۋاتىمەن. (يەكۈن)

① كونىلاردا: «ئاتا ـ ئانا، ئۇستازلىرىنى رازى قىلغان ئادەم مەقسىتىگە يېتىدۇ» دەيدىغان گەپ بار. (ئاساس)

② شۇڭا، بىزمۇ مەقسىتىمىزگە يېتىمىز دەيدىكەنمىز،

چوقۇم ئاتا ـ ئانا، ئۇستازلىرىمىزنى رازى قىلىۋېلىشىمىز كېرەك. (يەكۈن)

9. لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرى قايسىلار؟ ئۇلار قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

(1) ئەينىيەت قانۇنىيىتى

مەزمۇنى ــ تەپەككۇر جەريانىدا ئەينى بىر پىكىر باشقىسى ـ ئاخىر ئۆزىنىڭ ئەينەن (بىر دەك) لىكىنى ساقلىشى كېرەك. (فورمۇلاسى: A نى A دېگۈلۈك)

مەسىلەن: تەبىئەت ــ ئىنسانلارنىڭ ئانىسى، ئىنسانلار تەبىئەتتىن ئايرىلالمايدۇ. ئانا بولمىسا ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. شۇنداقلا تۇغۇلمايدۇ. شۇڭا، بىز، بىزنى 9 ئاي 9 كۈن قورساق كۆتۈرۈپ تۇغقان ئانىمىزنى ھۆرمەتلىشىمىز، ھۆرمىتىنى قىلىشىمىز لازىم. (بېشىدىكى «ئانا» دېگەن ئۇقۇم بىلەن ئاخىرىدىكى «ئانا» دېگەن ئۇقۇم بىر دەك مەزمۇندا ئەمەس، ئەينەنلىكىنى ساقلىيالمىغان) | ئۇقۇم ئارىلىشىپ كەتمىسۇن، ياكى بىر ئۇقۇمنى ئىككى كىشى ئىككى خىل مەنىدە چۈشىنىۋالمىسۇن دېگەنلىك|

(2) زىددىيەت قانۇنىيىتى

مەزمۇنى ــ ئەينى بىر تەپەككۇر جەريانىدا بىر پىكىر ئۆزىنى ئىنكار قىلىدىغان پىكىر بىلەن بىر دەك ھەقىقىي بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى جەزمەن ساختا. (فورمۇلاسى: A ــ غەيرىي Aئەمەس) | بىر جۈملىدە زىت كېلىدىغان ئىككى پىكىرنى بىرلا ۋاقىتتا تەستىقلىسا ياكى بىرىنى تەستىقلاپ، يەنە بىر پىكىرنى تەستىقلىمايلا «لاكىلوزۇك» گەپ قىلسا مۇشۇ قانۇنىيەتكە خىلاپ|

مەسىلەن: «نەيزە ـ قالقان» دېگەن ھېكايە بۇنىڭ تىپىك مىسالى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە: ئۇ بۇگۈن ياكى كېلىدۇ، ياكى كەلمەيدۇ.» («لاكىلوزۇك پىكىر»)

(3) ئۇچىنچىسى يوق (مۇستەسنا) قانۇنىيىتى

مەزمۇنى ــ بىر تەپەككۇر جەريانىدا، ئۆزئارا زىت ئىككى ئۇقۇم بىردەك ساختا بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ بىرى جەزمەن ھەقىقىي بولىدۇ دېگەندىن ئىبارەت. (فورمۇلاسى: ياكى A ياكى A ئەمەس) { ھەر ئىككى پىكىرنى بىرلا ۋاقىتتا ئىنكار قىلسا مۇشۇ قانۇنىيەتكە خىلاپ}

مەسىلەن: «يا ئۆلمىدى، يا تىرىلمىدى بۇ ئىنجىمارۇق قېرى...» دېگەن جۈملە. يەنە مىسال: ئۇ چار خورازنىڭ تۇخۇمىنى يەپ ياكى ئەر ئەمەس، ياكى ئايال ئەمەس بىر نېمە بولۇپ قاپتۇ...» دېگەندەك.

مەددالىق سەنئىتى توغرىسىدا

1. مەددالىق سەنئىتى قانداق سەنئەت؟

مەددالىق ــ ناخشا، مۇزىكا ۋە دىراماتىك ھەرىكەتنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان، ئەنئەنىۋى سەنئەت ئادەت شەكىللىرىدىن بىرى.

2. ئۇيغۇرلاردا مەددالىق سەنئىتىنىڭ ئەھۋالى قانداق؟

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەددالىق ئۇزاق تارىخقا ئىگە، تەرەققىي قىلغان ئەل ئىچى سەنئىتى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى «مەددا» (ۋائىز) دەپ

ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر ئەلنەغمە پائالىيىتى ئەنە شۇ مەدداھلىق ئادىتىدىن پەيدا بولغان.

ئۇنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى زور. ئۇ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەدداھلار خەلق ئارىسىدا ناھايىتى زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ كەلگەن. چوڭ سورۇنلاردا مەدداھلىق قىلغۇچىلار بىرقانچە مەدداھتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى باش مەدداھ، بىر ياكى بىر قانچىسى دوست تارتىشىپ بېرىدىغان مەدداھ ھېسابلانغان. بەزىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىپ بەرگۈچى سازەندە ئايرىم بولسا، بەزىدە باش مەدداھ ھەم ئۆزى مۇزىكا چالغان، ھەم ناخشا ئېيتقان ھەم سۆزلىگەن.

مەدداھلارنىڭ سۆزلەيدىغىنى كۆپىنچە قەدىمكى تارىخىي قىسسىلەر، خەلق داستانلىرى، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، قىزىقارلىق ھېكايە ـ چۆچەكلەر، جەڭنامە ۋە بەزى داڭلىق كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ھېكايە قىلغاندا خۇددى دىراما ئارتىسلىرىدەك يالغۇز ئۆزى بىرقانچە پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بەزى رايونلاردا ياشانغانلار بىرەر ئۆيگە توپلىشىپ ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە قىسسە ياكى ھېكايە ئېيتىشىدىغان، قىزىقارلىق قەدىمكى كىتاب ـ رىسالىلەرنى ئوقۇپ ئاڭلايدىغان ئادەتمۇ بار، بۇمۇ مەزمۇن ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەدداھلىقنىڭ بىر تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

مەدداھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ئىچىدە گەرچە ساغلام بولمىغان بەزى دىنىي تەركىبلەر بولسىمۇ، لېكىن

ئۇنىڭ خەلق سەنئىتىنى يۇكسەلدۈرۈش، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تارقىتىش ۋە بېيىتىش، خەلقنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئوينىغان رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ.

3. بۈگۈنكى كۈندە مەددادىلىقنىڭ يوقىلىپ كېتىشىدىكى سەۋەبلەر ھەققىدە ئويلىنىپ بېقىڭ

بۈگۈنكى كۈندە مەددادىلىق سەنئىتىنىڭ يوقىلىپ كېتىشىنى دەۋرنىڭ تەرەققىيات نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ، زامانىۋى كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە كەڭ تۇردە ئومۇملىشىشى، تۇرمۇش رىتمىنىڭ تېزلىشىشى ۋە بۇنىڭ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك پائالىيەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى، بۇنىڭ بىلەن ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىنىڭ ۋە ئېھتىياجىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى، مەددادىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى سەنئەتكارلارنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى، ئۇنى ئۆگىنىپ داۋاملاشتۇرىدىغان ئەۋلادلارنىڭ چىقمىغانلىقىدىن قارىشىڭا بولىدۇ.

كىنو - تېلېۋىزىيە

1. كىنو ۋە تېلېۋىزىيە سەنئىتى قاچان بارلىققا كەلگەن؟

كىنو — «يەتتىنچى سەنئەت» دەپ ئاتىلىدۇ. تۇنجى كىنو 1895 - يىلى فىرانسىيە (پارىژ) دا مەيدانغا كەلگەن. تېلېۋىزىيە — 1903 - يىلى بارلىققا كەلگەن.

2. كىنونىڭ تەرەققىياتىنى قايسى باسقۇچلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ؟

ھۆججەتلىك فىلىمدىن سۈزۈتلىق فىلىمگىچە، ئاۋازسىز فىلىمدىن ئاۋازلىق فىلىمگىچە، رەڭسىز فىلىمدىن رەڭلىك فىلىمگىچە تەرەققىي قىلغان.

3. ئەدەبىيات بىلەن كىنو تېلېۋىزىيەنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنۇۋېرسال سەنئەت بولغانلىقتىن، ئەدەبىيات بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. نۇرغۇنلىغان نادىر كىنو ـ تېلېۋىزىيە فىلىملىرى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئاساسەن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن. مەسىلەن: «چار خوراز» ناملىق فىلىم مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ شۇ ناملىق ھېكايىسىگە ئاساسەن ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن.

ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۆزگەرتىش ئۇنى كۆرۈش، ئاڭلاش تەلىپىگە ئاساسەن «قىستۇرما رەسىم» لەرگە ئايلاندۇرۇشلا ئەمەس، بەلكى ئۇ ئوخشىمىغان سەنئەت ۋاستىلىرىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى ئارقىلىق قايتا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىش جەريانىدۇر.

ئەدەبىيات بىلەن كىنو ـ تېلېۋىزىيە بىر ـ بىرىگە تۇرتكە بولۇش مۇناسىۋىتىگە ئىگە. ئەدەبىيات كىنو ـ تېلېۋىزىيەگە تۇرتكە بولغان بولسا، كىنو ـ تېلېۋىزىيەنىڭ بارلىققا كېلىشى يېڭى بىر ئەۋلاد يازغۇچىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۇرتكە بولدى. كىنو ـ تېلېۋىزىيە فىلىملىرى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئالاھىدە ئۇنۇملۇك ئېلانى بولۇپ قالدى.

4. كىنو ـ تېلېۋىزىيەنىڭ قانداق تۈرلىرىنى بىلىسىز؟

(1) تۈرمۇش فىلىملىرى — بۇ خىل فىلىملەر ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئاددىي ۋەقەلىك ئارقىلىق ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي رېئاللىق يورۇتۇپ بېرىلىدۇ.

(2) چامباشچىلىق فىلىملىرى — بۇ 80 - يىللاردىن كېيىن ئېلىمىزدە باش كۆتۈرگەن ۋە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغان تۈر.

(3) سەرگۈزەشتە فىلىملىرى — بۇنداق فىلىملەر ئاساسەن تارىخىي تېمىلارنى ۋە تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدۇ. بىر تەرەپتىن پېرسوناژلارنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتى ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي - ئىدىيەۋى قىيابىتى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

(4) كومېدىيەلىك فىلىملەر — بۇ ھازىرقى زامان كىنوچىلىقىدىكى يېڭى بىر تۈر. ئۇنىڭدا كومېدىيە ۋە يۇمۇر لۇق تەسۋىرلەش ئارقىلىق ۋەقەنىڭ ماھىيىتى ۋە پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى ئېچىپ بېرىلىدۇ.

(5) ئۇرۇش فىلىملىرى — ئۇرۇشنىڭ قانداق، نېمە سەۋەبتىن ئېلىپ بېرىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

(6) جاسۇسلۇق، ئوغرى - قاراقچىلىق فىلىملىرى.

(7) ناخشا - ئۇسسۇللۇق فىلىملەر — ئادەتتە كۆڭۈل ئېچىش فىلىملىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ناخشا ۋە ئۇسسۇل ناھايىتى كۆپ كىرىشتۈرۈلىدۇ (ھىندىستان فىلىملىرىدەك).

(8) تارىخىي فىلىملەر — ئەجدادلارنىڭ بېسىپ ئۆتكەن كۈرەش يولى ۋە كەچۈرمىشلىرى، ئۇلارنىڭ ھۆرلۈك ۋە

كەلگۈسى يارىتىش روھى نامايان قىلىنمىدۇ.

فولكلور ھەققىدە

1.«فولكلور» سۆزىنىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشىنىمىز؟

فولكلور ئەسلىدە سافون تىلىدىكى «folklor» (خەلق، خەلق ئارىسى) ۋە «lowr» (ئىلىم، پەن) دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ، «خەلق ئارىسىدىكى بىلىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «فولكلور» دېگەن سۆزنىڭ ئىككى خىل مەنىسى بار. بىرى، ئۇ خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىرى، ئەنە شۇ خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلمىنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ كۆزدە تۇتىدىغىنىمىز بىرىنچى مەنىسىدۇر.

2. فولكلور قانداق ئىلىم؟

فولكلور ـــ بىر دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ ئىچىدىكى كەڭ ئاممىا تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان، ئىشلىتىپ ۋە ۋارىسلىق قىلىپ كېلىنگەن تۇرمۇش مەدەنىيىتىدۇر. فولكلور ئىنسانلارنىڭ كوللېكتىپ تۇرمۇش ئېھتىياجىدىن كېلىپچىقىقان بولۇپ، ئۇ مەلۇم مىللەت ئىچىدە، مەلۇم زامان (ۋاقىت) ۋە ماكان (ئورۇن) دا شەكىللىنىپ، تارقىلىپ ۋە ئۆزگىرىپ، ئاممىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. فولكلور كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى، سۆزى ۋە پىكىرىنى ئۆلچەملەشتۈرىدىغان بىر خىل ئەندىزە، شۇنداقلا مەدەنىيەت. فولكلور خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت مەدەنىيىتى، ئۇنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۇزاق تارىختا شەكىل-

لەنگەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە تەۋە. بىراق ئۇنىڭ قان تو-مۇرى باشتىن ـ ئاخىر بۇگۈنكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە تۇتاشقان. ئۇ مىللەت كوللېكتىپ-نىڭ تۇرمۇشىغا ئەگىشىپ ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىل-نىپ، تەرەققىي قىلىپ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

3. فولكلور قايسى تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ھەربىر تۇرىگە قانداق مەزمۇنلار كىرىدۇ؟

1) ماددىي فولكلور

ماددىي فولكلور ــ كىشىلەرنىڭ ماددىي بايلىقنى ئىش-لەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال قىلىش جەريانىدا ئۆزۈكسىز تەكرارلايدىغان ۋە قېلىپلاشقان پائالىيەتنىي، شۇنداقلا بۇ خىل پائالىيەت كەلتۈرۈپ چىقارغان تۇركۈملەشكەن مەھ-سۇلات شەكلىنى كۆرسىتىدۇ (بۇ خىل فولكلوردا چوقۇم ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات بولۇشى كېرەك). ئۇ:

(1) ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى (باغۋەنچىلىك، ئورمانچى-لىق، دېھقانچىلىق... قاتارلىقلار)

(2) يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى (پولۇ، لەڭمەن، دوغ ... دېگەندەك)

(3) كىيىم ـ كېچەك ئادىتى (دوپپا، تون، چورۇق... دې-گەندەك)

(4) ئولتۇراقلىشىش ئادىتى (شەھەر، قەلئە، سېپىل، مېھراپ چىقىرىش، شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە پەرقى... دېگەندەك)

(5) قاتناش ـ تىرانسپورت ئادىتى (قېيىق، سال، كېمە، ئات ـ ئېشەك... دېگەندەك)

(6) كېسەل داۋالاش (ئۇيغۇر تېبابەتى، كىشىلەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى داۋالاش، كونىلىق بىلەن داۋالاش... قاتارلىقلار) نىڭ ھەممىسىدە ماددىي مەھسۇلات نەتىجىلىرى بار.

2) ئىجتىمائىي فولكلور

ئىجتىمائىي فولكلور ــ ئىجتىمائىي تەشكىلات ۋە قائىدە - تۈزۈم ئادەتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە شارائىت ئاستىدا شەكىللەندۈرگەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئادەتىدۇر. ئۇ ئائىلە، جەمەت، مىللەت، دۆلەت ۋە خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تەشكىللىشى ۋە ئالاقىسى جەريانىدا قوللىنىلىدىغان كوللېكتىپ ھەرىكەت ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ:

(1) ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ ئادەتى (قانداشلىق، يۇرتداشلىق، كەسىپداشلىق تەشكىللىرى، ئۇلارنىڭ مۇراسىم، يىغىلىش ئادەتلىرى).

(2) ئىجتىمائىي قائىدە - يوسۇن.

(3) تۈرلۈك مۇراسىم (تۇغۇلۇش مۇراسىمى، ئات تويى، بۆشۈك تويى، بالاغەتكە يېتىش مۇراسىمى، خەتنە تويى ۋە باشقىلار، نىكاھ - توي مۇراسىمى، دەپنە مۇراسىمى... قاتارلىق ھەر خىل ھېيىت - بايرام يەنى روزا ھېيىت، قۇربان ھېيىت، نوروز بايرىمى قاتارلىق ئادەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ).

3) مەنىۋى فولكلور

مەنىۋى فولكلور ــ ماددىي فولكلور ۋە ئىجتىمائىي فولكلور ئاساسىدا شەكىللەنگەن بىر قىسىم ئاڭ فورمىسى جەھەتتىكى ئادەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ھايات كەچۈرۈش جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن پىسخىك تەجرىبە -

لىرى بولۇپ، بۇ خىل تەجرىبە پەيدا بولۇشى بىلەنلا كول-لېكتىپ پىسخىك ئادەت سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىپ، ئالاھىدە ھەرىكەت شەكلىدە ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىپ كېلىش جەريانىدا ئىپادىلەنگەن. بۇ ئېتىقاد ئادەتلىرى «تەبئەتكە چوقۇنۇش، ئەجدادقا چوقۇنۇش، توتېمغا چوقۇنۇش ۋە بۇ خىل ئېتىقادلار ئاساسىدا شەكىللەنگەن پالچىلىق، سېھىرگەرلىك، پەرھىزچىلىك «يامان بولىدۇ» دەيدىغان قاراش، بېشارەتچىلىك «چۈشكە تەبىر بېرىش» ئادەتلىرى، خەلق پەلسەپىسى ۋە ئەخلاق قاراشلىرى (چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش، چوڭلارنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتسە بولمايدۇ، ... دېگەندەك، ئەخلاقسىزلىق بولىدۇ، دەپ قارىلىدىغان بارلىق قاراشلار)

4) ئەدەبىيات - سەنئەت فولكلورى

ئەدەبىيات - سەنئەت فولكلورى — ئېغىز تىلى، مۇزىكا تىلى، بەدەن ھەرىكىتى ئارقىلىق ئورۇنلىنىدىغان، كول-لېكتىپ تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان ۋە تارقىتىلغان سەنئەت شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ:

(1) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (ئەپسانە - رىۋايەتلەر....)

(2) خەلقنىڭ مۇزىكا - ئۇسۇللىرى (ئون ئىككى مۇقام، مەشرەپ ....)

(3) ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنلىرى (بالىلار ئويۇنلىرى، شاھمات، دامىكا، مۇشائىرە...)

(4) ئويۇن خاراكتېرلىك تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى (ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى، ئارغامچا تارتىشىش، چېلىشىش... قاتارلىقلارنى) كۆرسىتىدۇ.

قىسقىسى:

1. ماددىي فولكلور ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرى.

2. ئىجتىمائىي فولكورى ــ قائىدە ـ تۈزۈم.

3. مەنىۋى فولكلور ــ كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا مۇناسىۋەتلىك، دىنىي ـ ئېتىقاد، كوللېكتىپ مۇراسىم.

4. ئەدەبىيات ـ سەنئەت فولكلورى ــ ئەدەبىيات ۋە كۆڭۈل ئېچىش سەنئىتى.

دېمەك، ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى ھەر خىل بولۇپ، ئۇ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق تارىخ جەريانىدا ئىجاد قىلىنىش، تارقىلىش، ۋارىسلىق قىلىنىش ۋە ئۆزگەرتىلىش ئارقىلىق تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ ھازىرقى ھالەتكە يەتكەن.

ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ يىلتىزى ۋە ھاياتلىق گېنىدۇر. شۇڭا، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆنى قوغداش، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش مەجبۇرىيىتىمىز بار.

ئېتنولوگىيە

1. «ئېتنولوگىيە» قانداق پەن؟

«ئېتنولوگىيە» (سۆز تېگى، سۆز كۆكى ئىلمى) ئەسلىي قەدىمىي گرېكچە سۆز بولۇپ، سۆزلەرنىڭ ئېتىنىك (كېلىپچىقىش) مەنبەسىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلمىنى كۆرسىتىدۇ. تىلشۇناسلىقتا سۆزلەرنىڭ كېلىپچىقىشى، مەنبەسى، مىللەت تەۋەلىكى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدىغان خاس ساھە ئېتنولوگىيە دېيىلىدۇ.

2. «ئېتنولوگىيە» سۆزىنىڭ مەنىسى نېمە؟

سۆز مەنبەسى، مىللەت تەۋەلىكى، سۆزلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىنغان.

«ئېتىمولوگىيە» ئاتالغۇسى ئەسلىدە گرېكچە (ئەسلي، ھەقىقي) دېگەن سۆز بىلەن (بىلىم، چۈشەنچە) دېگەن سۆز-نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. تىلشۇناسلار بۇ پەننى «لېكسىكولوگىيە»نىڭ بىر تارمىقى» دېسە، تارىخي تىلشۇ-ناسلار بۇنى «سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبي قىسمى» دەپ قارايدۇ. بۇ قاراشلارنىڭ ھېچقاي-سىسى خاتا ئەمەس.

3. ئېتىمولوگىيەنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى نېمە؟

سۆز مەنبەسى، مىللەت تەۋەلىكى، سۆزلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان.

4. سېمانتىكا بىلەن ئېتىمولوگىيەنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

سېمانتىكا بىلەن ئېتىمولوگىيە گەرچە باغلىنىشلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر نەرسە ئەمەس. سېمانتىكا ــ تىلدىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققي قىلىشى ھەققىدىكى ئومۇمي قانۇنىيەتلەرنى تەد-قىق قىلىدۇ. لېكىن، ئۇ تىلدىكى ھەربىر سۆزنى كونكرېت تەتقىق قىلمايدۇ. ئېتىمولوگىيە تىلدىكى ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىنى، مەنىلىرىنى، كېلىپچىقىشىنى كونكرېت تەتقىق قىلىدۇ.

5. ئېتىمولوگىيە قاچان، قايسى دۆلەتتە بارلىققا كېلىپ، قانداق تەرەققي قىلغان؟

ئېتىمولوگىيە ئىلمى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 ــ، 6 ــ

سىنى ئالغان ھېكايەتلەردىن) پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

سىستېمۇرۇشتىن سىستېمۇرما ئەدەبىيات - قىچە

1. سىستېمۇرما ئەدەبىيات دېگەننى قانداق چۈ - شىنىمىز؟

سىستېمۇرما ئەدەبىيات ئىككى ياكى ئىككى خىلدىن ئار - تۇق دۆلەت ياكى مىللەت ئەدەبىياتى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخ - شاشلىقنى، پەرقنى، ئۆزئارا بىر - بىرىگە بولغان تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ھەرقايسى دۆلەت ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشۈندۈرۈپ بېرىدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دۇنيا ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق ماھىيەتلىك قانۇنىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئېلىپ با - رىدىغان بىر خىل مۇستەقىل پەن.

2. سىستېمۇرۇش بىلەن سىستېمۇرما ئەدەبىيات قانداق پەرقلىنىدۇ؟

سىستېمۇرۇش ئىنسانلارنىڭ بىلىش تارىخىدا ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن بىر خىل ئۇسۇل. كىشىلەر كۈندە - لىك تۇرمۇشتا سىستېمۇرۇشتىن ئايرىلالمايدۇ. سىستېمۇ - رۇش كىشىلەرنىڭ ھادىسە، شەيئىلەر بىلەن تونۇشۇش ۋە ئۇنى ئىگىلەش جەريانلىرىدا مۇھىم رول ئويناىدىغان بىر خىل ئۇسۇل.

ئىلىم - پەن تەرەققىي قىلىپ ئىنسانلارنىڭ شەيئىلەر ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ نەزەرىيەۋى يۇكسەكلىككە

كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ئىپتىدائىي سىنىشتۇرۇش ئۇسۇ ـ لى دائىرە ۋە مەزمۇن جەھەتلەردىن كېڭەيتىلدى ۋە چوڭ ـ قۇرلاشتۇرۇلدى. سىنىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئۇسۇل ۋە ئۇسۇل نەزەريەسىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنىغا ئايلاندى. سىنىشتۇ ـ رۇش ھەممە پەنگە ئورتاق بولغان بىر خىل ئۇسۇل بولۇپ قالدى.

سىنىشتۇرما ئەدەبىيات ــ ئومۇمىي ئەدەبىيات پېنى گەۋدىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىقان تارماق پەن بولۇپ، ئۇ سى ـ نىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆز مىللىتى، ئۆز دۆلىتى ۋە ئۆز ئەدەبىياتى دائىرىسىدىن ھالقىپ، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىنى سىنىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقىچە كېڭەيتىلىشىنىڭ مەھسۇ ـ لى.

سىنىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن سىنىشتۇرما ئەدەبىيات ئىككىسى ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئۇقۇم.

(1) سىنىشتۇرۇش قەدىمدىن تارتىپ بار بولغان بىر خىل ئۇسۇلنى كۆرسىتىدۇ. سىنىشتۇرما ئەدەبىيات يېقىنقى زاماندا پەيدا بولغان بىر خىل مۇستەقىل پەننى كۆرسىتە ـ دۇ.

(2) سىنىشتۇرۇشنىڭ ھېچقانداق مۇستەقىل تەتقىقات كاتېگورىيەسى (ساھەسى) بولمايدۇ. سىنىشتۇرما ئەدەبىيات بولسا، ئۆز ئالدىغا شەكىللىنىش تارىخى، تەتقىقات ئوبيېكـ تى، كاتېگورىيەسى بار بولغان بىر خىل پەن. ئۇ سىنىشتۇ ـ رۇشنى ۋاستە قىلىپ، دۆلەت، مىللەت چېگرالىرىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ.

(3) تىل چېگراسى بولمىغان، بىر مىللەت دائىر بىسمىدە ئېلىپ بېرىلغان سېلىشتۇرۇشلار سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن: ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى»، «يۈسۈف خاس ھاجىپ ـ فارابى ئىلغار تەلىماتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى» قاتارلىق ماقالىلىرى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇللىرى قوللىنىلغان ۋەكىللىك ماقالە. لېكىن، ئۇ بىر مىللەت ئەدەبىيات دائىر بىسمىدە ئېلىپ بېرىلغان سېلىشتۇرۇش بولغاچقا سېلىشتۇرۇش بولالىسمۇ، سېلىشتۇرما ئەدەبىيات كاتېگورىيەسىگە كىرمەيدۇ. ئەگەر، ئېلىمىز شائىرى دۇفۇ بىلەن گېرمانىيە شائىرى گىيوتى، ئۇيغۇر شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن قازاق شائىرى تاڭجارىق جولدىباي سېلىشتۇرۇلسا، بۇ تەتقىقات سېلىشتۇرما ئەدەبىيات كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا قوللىنىلغان ۋاقتى مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينىگە (رىم ئىمپېرىيەسى دەۋرىگە) توغرا كېلىدۇ. ئېلىمىزدە تاڭ ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە رەسمىي قوللىنىلغان.

3. سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى دەسلەپتە قايسى دۆلەتتە بارلىققا كەلگەن؟ سېلىشتۇرما ئەدەبىياتچۇ؟ تەرەققىياتى قانداق بولغان؟

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى دەسلەپتە رىمدا بارلىققا كەلگەن.

سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ئۇسۇلى بۇرۇن فىرانسىيەدە بارلىققا كەلگەن. ئېلىمىزگە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كىردى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى دەرسى 1984 ـ

يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا دەرس قىلىنىپ ئۆتۈلگەن.

4. سېلىشتۇرما ئەدەبىياتنىڭ خاراكتېرىنى قانداق بولىدۇ؟

(1) سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ئېچىۋېتىلگەن، بېكىنمىلىكتىن خالىي ئەدەبىياتتۇر.

(2) سېلىشتۇرما ئەدەبىيات دېگەن ئۇقۇم مىللەت ئەدەبىياتى دېگەن ئۇقۇمدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن. سېلىشتۇرما ئەدەبىيات مىللەت ۋە دۆلەت چېگرالىرىدىن ھالقىغان ئەدەبىياتنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

(3) سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ئۆز ئالدىغا تەتقىقات ئۇسۇللىرىغا ھەم ئېقىملىرىغا ئىگە بولغان مۇستەقىل بىر پەن.

(4) سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ئەدەبىيات تارىخىغا ئوخشىمايدۇ.

5. سېلىشتۇرما ئەدەبىياتنىڭ رولى قانداق؟

(1) سېلىشتۇرما ئەدەبىيات نەزەر دائىرىمىزنى كېڭەيتىپ، بىلىمىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

(2) سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى كېڭەيتىشتە پايدىلىق شەرت ـ شارائىتلارنى يارىتىپ بېرىش رولىنى ئويناپدۇ.

(3) سېلىشتۇرما ئەدەبىيات باشقا دۆلەت ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت ئالاقىمىزنى كۈچەيتىپ، ئۆز ئەدەبىياتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈشىمىزدە مۇھىم رول ئويناپدۇ.

6. سېلىشتۇرما ئەدەبىياتتا ھازىر قوللىنىۋاتقان

تەتقىقات تۈرى قانچە خىل؟ ئۇلار قايسىلار؟

سىلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا ھازىر قوللىنىلىۋاتقان ئاساسلىق ئىككى تەتقىقات تۈرى:

(1) تەسىر تەتقىقاتى (19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى فىرانسىيەنى مەركەز قىلىپ بارلىققا كەلگەن). ئاساسلىق ئىككى خىل ئەدەبىيات، ئىككى ئەدەبىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى تەتقىق قىلىنىدۇ.

(2) پاراللېل تەتقىقات (20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئامېرىكىنى مەركەز قىلىپ بارلىققا كەلگەن). ئاساسلىق ئوخشاش بولمىغان دۆلەت ئەدەبىياتىنىڭ، ئەدەبىلەرنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچىدا مەۋجۇت بولغان ئوخشاشلىق ۋە پەرقى تەتقىق قىلىنىدۇ.

7. سىلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا نېمىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم؟

ئۆزئارا سىلىشتۇرۇش ئىنتايىن كونكرېت ھەم ئەملىي بولۇشى لازىم.

ئونىنچى باب تېكست ئۇچۇرلىرى

غەزەپ ۋە زار

ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1901 ـ يىلى 9 ـ فېۋرال تۇرپان شەھىرىدە سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

1933 ـ يىلى 13 ـ مارتتا جاللات شېڭ شىسەي تەرىپىدىن پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن. «غەزەپ ۋە زار»، «ئاچچىل»، «ئۇزۇلمەس ئۈمىد» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرى بار.

ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ شېئىر شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياڭ زىڭشىڭ دەۋرىدە سىياسىي جەھەتتىن رەھىمسىز باستۇرۇلغانلىقى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تالان ـ تاراج قىلىنغانلىقى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ جەھەتتىن ئاساراتە قالدۇرۇلغانلىقى ۋە يۇقىرى قاتلام ئەكسىيەتچىلەر، دىنىي روھانىيلاردىن پايدىلىنىپ خەلق ئۈستىدە يۈرگۈزۈلگەن دەھشەتلىك قەبىھ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى كەسكىن ۋە ئۆتكۈر پاش قىلىنغان. شائىر ياڭ زىڭشىڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتنىڭ نىسبەتەن كۈچ-

لۇك غەزەپ ـ نەپرەتنى، شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي تەڭسىز ـ لىككە بولغان زارىنى (غەزەپنى) ئىپادە قىلغان. قاراڭغۇ زۇلمەتلىك فېئودال ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا دەۋەت قىلغان.

ئەسەر يېزىلغان ۋاقىت: 1927 ـ يىلى يېزىلغان.

يىللارغا جاۋاب

ئەسەرنىڭ ئاپتورى: لۇتپۇللا مۇتەللىپ شائىر، دىراماتورگ ۋە رەسسام بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1922 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 16ـكۈنى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەتتىسۇ ۋىلايىتى، چۈنجى رايونىدا (ھازىرقى ئالماتا شەھىرىدە) دۇنياغا كەلگەن. 1945 ـ يىلى9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن ياۋۇزلارچە ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك شېئىرلىرىدىن «يىللارغا جاۋاب»، «خىيالچان تىلەك»، «تەسىراتىم»، «بۇ مېنىڭ ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى»، «تۇن يېرىپ ئىزلار باسقاندا» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرى بار.

ئەسەرنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى: «يىللارغا جاۋاب» ناملىق بۇ شېئىر 1944 ـ يىلى ئاقسۇدا يېزىلغان بولۇپ، بۇ چاغدا شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جاللات شېڭ شىسەي گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، كوممۇنىستلارنى، زىيالىيلارنى ھەم ئۇلارنى قوللىغان

پۇقرالارنى غالجىرلارچە باستۇرۇپ، قىرغىن قىلىۋاتقان جاھالەتلىك ھەم زۇلمەتلىك يىللار ئىدى.

ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: شائىر بۇ شېئىردا بىر تەرەپتىن ۋاقىت بىلەن ھاياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەسۋىرلەپ، ۋاقىتنى قەدىرلەشنى تەشەببۇس قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قاباھەتلىك يىللارنىڭ ئادالەتسىزلىكىگە قارشى ئىسيانكار روھىنى، قەتئىي تەۋرەنمەي كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى، شۇنداقلا ئىنقىلاب غەلىبىسىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىگەن.

بۇگۈن ۋە ئەتە

ئەسەرنىڭ ئاپتورى: شائىر بۇغدا ئابدۇللا 1941 ـ يىلى 11 ـ ئايدا گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لەنجۇ شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. بۇ شېئىر 1997 ـ يىلى يېزىلغان.

ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: شائىر بۇ شېئىردا بۇگۈن ۋە ئەتە توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئىلىم ـ پەن ئۇچقانداق تەرەققىي قىلىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، كىشىلەرنىڭ بۇگۈنگىلا ئېسىلىۋالماي، ئەتىگە نەزەر سېلىشنى ھەم ئۆزىنىڭ ئەتىكى بىر كۈننى قانداق ئۆتكۈزۈشنى ناھايىتى ياخشى ئويلىشى لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، تۇرمۇشنى يەنى ھاياتنى مەنىلىك، ئەھمىيەتلىك ئۆتكۈزۈشنى تەكىتلىگەن. تۇنۇگۈن ـــ تارىخ، دېمەك بىز تۇنۇگۈنگە ئىگە بولۇشىمىز، بۇگۈننى بويسۇندۇرۇشىمىز، ئەتىنى شانلىق نەتىجە بىلەن كۈتۈۋېلىشىمىز، ھاياتتىكى ھەر

بىر باسقان قەدەمگە ياخشى ئىزنالارنى قالدۇرۇشىمىز كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يۇلتۇزلار يۇرتى

ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئارسلان ــ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەت ھوشۇر (1946 ــ 1996) دۆربىلجىندا تۇغۇلغان. شائىر ۋە ئەدەبىي تەرجىمان. بۇ پارچە ئۇنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ــ يىلى نەشر قىلغان «يۇلتۇزلار يۇرتى» ناملىق داستانىدىن ئېلىندى.

ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: داستاندا مەرىپەتچىلىك ۋە ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن ھارماي ــ تالماي شۇغۇللىنىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى، زېھنىنى خەلق ئاممىسىنى نادانلىقتىن، جاھالەتتىن ۋە زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇشقا سەرپ قىلغان، مەرىپەتپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر شائىر، تۇرپان، توقسۇن قاتارلىق جايلاردا كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىسى ھەم تەشكىللىگۈچىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئوبرازىنى جانلىق سۈرەتلەپ، ئۇنىڭغا بولغان سېغىنىشى، ئۇنىڭغا بولغان قايىللىقى، ئۇنىڭدىن پەخىرلىنىش ۋە سۆيۈنۈش ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن.

ئانا تىلىم

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئەخمەت ئىمىن، 1950 ــ يىلى

ئۇرۇمچىدە تۇغۇلغان. داڭلىق نەسرچى، ئەدەبىي تەرجىمان. «قەلب ساداسى»، «باھار تىنىقى»، «جۇلدۇر كېپەن خوتۇذ. نىڭ ساداسى» ناملىق نەسرلەر توپلاملىرى نەشر قىلىنغان. بۇ نەسر ئۇنىڭ شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشر قىلغان «جۇلدۇر كېپەن خوتۇنىنىڭ ساداسى» ناملىق توپلىمىدىن ئېلىندى.

2. ئەسەردە ئىپادىلەنگەن ئىدىيە: ئاپتور بۇ ئەسەردە ئېچ ـ ئىچىدىن قاينىاپ چىققان قاينىاق ھېس ـ تۇيغۇلىرى بىلەن ھەممىمىزنىڭ ئانا تىلى بولغان سۆيۈملۈك ئۇيغۇر تىلىنى چوڭقۇر تەرىپلىگەن. مىللىتىمىزنىڭ يىراق كەچمىشلىرىنى، شانلىق تارىخىنى، پارلاق مەدەنىيىتىنى ئاشۇ تەۋەررۈك ئانا تىل بىلەن بىلگەنلىكىنى سۆيۈنۈپ تۇرۇپ بايان قىلغان. ئانا تىلدىن ئىپتىخارلىنىش، ئانا تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان ئىشەنچسىنى ئىپادىلىگەن، ئاخىردا ئانا تىلىنى قوغداش ـ ۋارىسلىق قىلىش ئىرادىسى ۋە پوزىتسىيەسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

نېلۇپەر كۆلىنىڭ ئايدىڭدىكى مەنزىرىسى

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: جۇ زىچىڭ (1898 ــ 1948)، جىياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ ياڭجۇ شەھىرىدىن. بۇ نەسر ئۇنىڭ «جۇ زىچىڭ نەسرلىرى» ناملىق توپلىمىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى.

2. ئەسەرنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى: بۇ ئەسەر

1927 ـ يىلى يېزىلغان بولۇپ، ئەينى يىللار جۇڭگو زېمىنىنى ئاق تېررورلۇق قاپلىغان ۋاقىت ئىدى. يەنى، گومىنداڭ كۆچلىرى كومپارتىيە ئەزالىرىنى قىرغىن قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. ئەسەر ئايدىڭدىكى مانا مۇشۇنداق بىر دەۋرنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان.

3. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: مەنزىرە تەسۋىرىلىرى جەريانىغا سىڭدۈرۈلگەن پىسخىك تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئاپتورنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مەۋجۇت رېئاللىققا بولغان نارازىلىقى ۋە ھەسرىتى ھەمدە ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇش، قەلبىدىكى بۇرۇقتۇرمىلىقتىن، خاتىرجەمسىزلىكتىن قۇتۇلۇش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن.

گۈل ناخشىسى

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: جېبران خەلىل جېبران (1883 ـ 1931)، لىۋانلىق شائىر، رەسسام، خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەب. ئۇنىڭ «ياش ۋە كۆلكە»، «قوم ۋە بۇزغۇن» قاتارلىق نەسرىي شېئىر توپلاملىرى نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ بۇ نەسرى شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 ـ يىلى نەشر قىلغان «ياش ۋە كۆلكە» ناملىق گۈل نەسرلەر توپلىمىدىن ئېلىندى.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: «گۈل ناخشىسى» ناملىق نەسرە ئاپتور گۈلنى تەبىئەتنىڭ سۆزىگە، يۈلتۈزغا، سوۋغاتقا ئوخشىتىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، جانلاندۇرۇش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەن. ئاپتور گۈلنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى دوستى، ئەڭ ياخشى ھەمراھى دەپ قارايدۇ. ئۇ گۈلنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئايالىغا سوۋغات قىلىدۇ. ئۇ گۈلنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئايالىغا سوۋغات قىلىدۇ. ئۇ گۈلنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئايالىغا سوۋغات قىلىدۇ.

دۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق گۈل تىلى بىلەن ئىنسانلارغا بولغان خىتابىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئاپتور نەسرىدە باغلانما تەسەۋۋۇر ئارقىلىق گۈلنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى تولىمۇ جانلىق تەسۋىرلىگەن. ئاپتور گۈلنى تەبىئەتكە، يۇلتۇزغا، سوۋغاتقا، ئىلھامپىنتلارنىڭ قىزىغا ئوخشىتىپ باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلغان. بۇ ئارقىلىق تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكى گۈل ئارقىلىق جۇلالىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداقلا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئاسرىشى لازىملىقىدەك ئىدىيەنى ئالغا سۈرگەن. ئىنسانلارنى كەڭ قورساق بولۇشقا چاقىرغان.

3. ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى: گۈل تەبىئەتنىڭ سۆزى ← يۇلتۇز ← ئىلھامپىنتلار قىزى ← سوۋغات ← تەبىئەتنىڭ ئەركىسى ← ئەلچىسى ← گۈل تەقدىم قىلغۇچى.

بىر ئادەمگە نۇرغۇن زېمىن لازىممۇ

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: لېۋ تولستوي (1828 ــ 1910) رۇسىيەلىك مەشھۇر ئەدىب. ئۇنىڭ «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق»، «تىرىش»، «ئانا كارىنىنا»، «ھاجى مۇرات»، «ئىقرارنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

پېرسونا ژ خاراكتېرى: بۇ ھېكايىدىكى باخۇم ئاچ كۆز، نەپسانىيەتچى، ئۆزى تويسىمۇ كۆزى تويمايدىغان يانچىلىق تۇزۇمىنىڭ ھەمايىسىدە يەرنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ كەتكەن ۋە بۇ نەپسانىيەتچىلىكىنىڭ قۇربانىغا ئايلانغان كىشىلەرنىڭ ۋەكىلى.

3. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: باخۇم ئىسمىلىك بىر دېھقاننىڭ يەرگە ئېرىشىش تەشنالىقى، ئۇنىڭ يەرگە ئىگە بولۇش جەريانىدىكى ئىنسابسىزلىقى، داۋاملىق زورىمۇاتقان تېخىمۇ كۆپ يەرگە ئىگە بولۇشتەك تويمىغۇر نەپسى سەۋەبلىك باشقىلارنىڭ ماكانىدا يەرنى دەپ هالاك بولۇشتەك پاجىئەلىك ئاقىۋىتى تەسۋىرلەنگەن. شۇنچە نۇرغۇن يەرنى ئىگىلەپ تويمىغان باخۇمنىڭ ئاخىرىدا ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئورەكنىڭ ئىگىسى بولۇشى كىشىنى هايات، ئەمنىگەك، يەر ۋە بەختنىڭ مۇناسىۋىتى هەققىدە چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ.

ئاقچۇق سېيىدا «ئىز» رومانىدىن پارچە)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر (1923 — 1995) قۇمۇلدا تۇغۇلغان. بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تۆھپىكار يازغۇچى، داڭلىق شائىر ۋە تەتقىقاتچى. ئۇنىڭ «ئۆمۈر مەنزىللىرى» (شېئىرلار)، «قەشقەر كېچىسى» (داستان)، «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» (رومان)، «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا» (ئىلمىي ماقالىلەر) قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان.

2. پېرسونا ژاراكتېرى: رومانىدىكى چىن دارىن ئىنتايىن پوچى، زالىم، قانخور، رەھىمسىز، كۆرەڭ، مەنمەنچى، قابىلىيەتسىز، مەمەدان قوماندان.

خوجىنىياز پالگان قورقۇمسىز، قەيسەر، تۇز كۆڭۈل، باتۇر بولۇپلا قالماي، ئىنتايىن ئەقىللىك، تەدبىرلىك يول-

باشچى.

تۆمۈر خەلىپە ئەلنىڭ ئوتتىدا كۆيۈپ، سۈيىدە ئاقىدىغان، تەڭسىزلىككە، زۇلۇمغا سۈكوت قىلىپ تۇرالمايدىغان، ئاجا ـ يىپ كۆچلۈك ئىسيانكار روھقا، يۇقىرى تەشكىللەش قابىلىيىتىگە ئىگە، باتۇر، قەيسەر قوماندان.

كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش كالتىكى

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: نۇرمۇھەممەت توختى، 1949 ـ يىلى خوتەندە تۇغۇلغان، ئۇ 1984 ـ يىلى «بويتاق ھەققىدە خاتىرىلەر» ناملىق ھېكايىسى بىلەن ئىجادىيەت سەپىگە كىرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ «ئۇ دۇنيادىكى سوراق»، «شەھلا كۆز»، «قارلىغاچ ئۆۋا سالغان پەيشايۋاندا»، «چۆل ئوغلى»، «كۈلۈپ كۆرگەنلەر ۋە كۆرۈپ كۈلگەنلەر» قاتارلىق توپلاملىرى نەشر قىلىندى.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ئاپتور بۇ ئېپىك نەسرە چۈشىنىشنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق كىشىلىك ھايات سەھنىسىدە ئەۋلادلارنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا كۈچلۈك رىقابەتكە ھەر ۋاقىت، ھەر دەقىقە دۇچ كېلىپ تۇرىدىغانلىقىنى، ھەربىر مىللەتنىڭ يىراق مۇساپىلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا كۆزلىگەن پەللىگە پەقەت مىللىي خاسلىقىنى ساقلاپ، ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئارقىلىقلا يېتىپ بارالايدىغانلىقى، يېتىپ بارغان دەقىقىلىرىدە ئوخشاشلىق كالتىكى بولسىمۇ، مىللىي ئەنئەنە بىلەن رىقابەت دۇنياسىدا ئۆز ـ ئۆزىنى

ساقلايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

3. ئەسەردىكى سىمۋوللۇق ئاتالغۇلار: ئالتۇن كال-تەك ← بايلىق، مال ـ دۇنياغا، مېخانىزاتۇر ← ئىلغار پەن ـ تېخنىكىغا، كىتاب ← ئىلىم ـ پەنگە، ساز ← مىللىي سەنئەتكە، چىمەن دوپپا ← مىللىي مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەتكە، مۇسابىقە مەيدانى ← كىشىلىك ھايات مۇ-ساپىسىگە، كۆچ ئۇلاپ يۇگۇرۇش مۇسابىقىسى ← كىشىلىك ھاياتتىكى رىقابەتكە سىمۋول قىلىنغان.

دېڭىز سەپىرى

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: تۇرگېنېۋ (1818 ــ 1883)، رۇسىيە يازغۇچىسى، دراماتورگى ۋە شائىرى. «رودىن»، «ئانىلار ۋە بالىلار»، «ئاقسۆڭەك ئائىلىسى»، «ھارپا قاتار-لىقلار» رومانلىرى بار. 1883 ـ يىلى سېنتەبىردە پارىژدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: يازغۇچى بۇ نەسرىدە دوستانە مۇناسىۋەت كىشىگە ئىشەنچ، خاتىرجەملىك بەخش ئېتىپ، ئادەمنى غېرىبسىنىش، مىسكىنلىك ۋە تەن-ھالىق تۇيغۇلىرىدىن خالاس قىلىدۇ، دېگەن پىكىرنى ئىل-گىرى سۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن تەبىئەتتىكى باشقا مەۋجۇدات ئوتتۇرىسىدىكى دوستا-نە، گارمونىك، ئېجىل ـ ئىناق مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۇ-رۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3. «مەن» بىلەن مايمۇننىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىنىڭ

شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولغان ئامىللار (1) «مەن» نى چىرمىۋالغان غېرىب، مىسكىنلىك ۋە تەنھالىق تۇيغۇسى؛ (2) مايمۇنىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى؛ (3) كېمە باشلىقىنىڭ بىپەرۋالىقى.

مېنىڭ بىر كۈنۈم

1. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ ئەسەردە «مەن» نىڭ بىر كۈندىكى ئىش ـ پائالىيەتلىرىنى ئىخچام تەسۋىر ـ لەش ئارقىلىق «مەن» نىڭ تېتىك، جۇشقۇن، قىزىققان، ئە ـ دەپ ـ قائىدىلىك، ئىلىمخۇمار، تىرىشچان، ئىرادىلىك خاراكتېرىنى يورۇتۇپ بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنى كىچىكىدىن باشلاپ تىرىشىپ ئۆگىنىش، ئىزدىنىشچان خاراكتېرىنى ئۆزىدە يېتىلدۈرۈشكە چاقىرغان.

يولدا ← «مەن» نىڭ چېچەن، تېتىك، جۇشقۇن، قىزىقـ ـقاق، ھېرىسمەن ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن.

مەكتەپتە ← «مەن» نىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىك، ئىلىمخۇ ـ مار، تەسەۋۋۇرغا باي ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن.

ئۆيدە ← «مەن» نىڭ ئىشچان، تىرىشچان، ئىرادىلىك ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن.

ياخشىلىق ۋە يامانلىق توغرىسىدا

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: يۈسۈف خاس ھاجىپ (1018 ــ 1089) قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىلگىرىكى پايـ

تەختى بالاساغۇن (ھازىرقى قىرغىزستان) دا دۇنياغا كەل-گەن. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى، دۇنياۋى كاتىبا ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇئەللىپى.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئېلىنغان بۇ شېئىرىي پارچىدا شائىر ياخشىلىقنى ئۇ-لۇغلاپ، يامانلىقنى قامچىلاپ، ھاياتلىقتا ياخشى نام قالدۇ-رۇش ئۈچۈن يامان ئىللەتلەردىن يىراق تۇرۇپ، گۈزەل ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى ئۆزىگە مەڭگۈلۈك يار قىلىشقا، ئە-مەلىي، ياخشى ئىش - ھەرىكەتلەر بىلەن خەلقتە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىشقا، ياخشى گەپ - سۆزلىرى بىلەن خەلقنى سۆيۈندۈرۈشكە چاقىرغان.

پارچىلار

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئەھمەد يەسەۋى (؟ — 1166) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چىمكەنت (ھازىرقى قازاقىستاندا) نىڭ يېنىدىكى سايرام يېزىسىدا (يەسسى دېگەن يەردە) تۇغۇلغان. ئۇ قاراخانىيلار دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تارىخىدىكى مۇھىم شەخس ۋە تەسەۋۋۇپ شائىرى. بۇ پارچە شائىرنىڭ «دىۋان ھۆكمەت» ناملىق توپلىمىدىن ئېلىنغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: شېئىر بارماق ۋەزىنده، مۇرەببە شەكلىده يېزىلغان، شائىر نادانلىق، نەپ-سانىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈك قاتارلىق ئىللەتلەرنى قاتتىق قامچىلاپ، نادانلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۇلار بىلەن

چۈن كۆرەش قىلغان، ئۇلار تەڭلا قولغا ئېلىنىپ، ئىنقىلابچىدىن جىنايەتچىگە ئايلىنىپ قالغان. ھەر ئىككىسى ھاياتنى قىزغىن سۆيىدۇ، ياشاشنى ئارزۇ قىلىدۇ، ھەر ئىككىسى دۇشمەننىڭ قولىدا ئۆلىدۇ. بۇلار ئۇلارنىڭ ئوخشاش تەرىپى. ئۇلارنىڭ پەرقلىق تەرىپى بولسا، بىرى ئۇزۇل - كېسىل ئىنقىلابىي روھقا ئىگە ئىنقىلابچى، يەنە بىرى، قىيىنچىلىقتىن ئۆلگۈدەك قورقىدىغان بوشاڭ ئىنقىلابچى؛ بىرى، نومۇسلۇق ھاياتتىن شەرەپلىك ئۆلۈمنى ئەلا بىلىدىغان ئىنقىلابچى، يەنە بىرى، ھەممە نەرسىدىن ۋاز كېچىپ بولسىمۇ ھاياتنى ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىنقىلابچى؛ بىرى، قەھرىمان، يەنە بىرى، ساتقۇن؛ بىرى قەيسەر جەڭچى، يەنە بىرى، نومۇسسىز تەسلىمچى.

ئىنساب سودىگىرى

1. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ئاپتور بۇ نەسرىدە ئىنساب ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق كىشىلەر ئوچۇن «كۆز گۆھىرى»، «يۈرەك پارىسى» سانىلىدىغان ئىنسابنىڭ بەزى كىشىلەر تەرىپىدىن «ئەرزىمەس»، «تاشلاندۇق»، «ئارتۇقچە يۈككە» ئايلىنىپ قېلىۋاتقانلىقىغا بولغان ئېچىنىشىنى، نارازىلىقىنى ۋە تەنقىدىنى ئىپادىلەپ، ئۇلارنى ئەيىبلەيدۇ، ئىنساب شۇنداقلا ئىنسانىيەت ئىبارەت ئېسىل ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ھەرقانداق ئادەمدە بولمىسا زادى بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، كىشىلەرنى ئىنسانىلىق بولۇشقا چاقىرىدۇ.

2. ئىنساب سودىگىرى بولۇش نىيىتىگە كېلىشىدىكى سەۋەب: بۇ ئەسەردە «مەن» باش ـ ئايىغى يوق بۇ بازارغا مېھمان سودىگىرى بولۇش نىيىتىدە كەلگەن بولسىمۇ، رەھىمسىز رېئاللىق ئۇنىڭ بۇ چۈشىنى بۇزۇۋېتىدۇ. چۈنكى، ئادەملەرنىڭ ۋىجدان، غۇرۇر، دىيانەت، ئىنسانىي خاراكتېر، ئىنساب دېگەنلەرنى خالىغانچە ئايىغ ئاستى قىلىشى، سېتىشى «مەن» نى بىئارام قىلىدۇ ھەمدە ئىنسانىڭ تۇغما كېتىۋاتقانلىقىغا بولغان ئېچىنىش، ھەققانىيەت ئۇچۇن چۇقان سېلىش روھى «مەن» دە چاقناپ تۇرىدۇ.

3. ئىنساب سودىگىرى بولۇشتىكى مەقسەت: كىشىلەردىكى يوقلىپ كېتىۋاتقان ئىنسانىي قانداق قايتۇرۇپ ئەكېلىش، كىشىلەرگە ئىنسانىي تونۇتۇش ئۇچۇن، كىشىلەرگە ئىنسانىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى بىلدۇرۇش ئۇچۇندۇر.

مېنىڭ ئارزۇيۇم (نۇتۇق)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: مارتىن لۇتېر كىڭ (1929 ـ 1968) باپتېر، ئامېرىكا نېگىرلار ھەرىكىتىنىڭ داھىيىسى، 1964 ـ يىلى نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن، 1968 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىرقىي ئايرىمىچىلار تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۇرۇلگەن. 1986 ـ يىلى ئامېرىكا ھۆكۇمىتى ھەر يىلى 1 ـ ئاينىڭ ئۇچىنچى دۈشەنبىسىنى ئۇنى خاتىرىلەش كۇنى قىلىپ بېكىتكەن، كىڭ بۇ مەشھۇر نۇتقىنى 1963 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۇنى 200 مىڭدىن ئارتۇق

نېگىر ۋاشىنگتوندىكى لىنكولىن خاتىرە سارىيىنىڭ ئالدىدا پۇقرالىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش يۈزىسىدىن يەنىلىش قىلغاندا سۆزلىگەن.

ئەسەرنىڭ ئىدىيە ۋە مەزمۇنى: بۇ نۇتۇقتا مارتىن كىڭ ئۆزىنىڭ ھۆرلۈكىكە، باراۋەرلىككە بولغان كۈچلۈك ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى — نېگىرلارنىڭ ئوتلۇق غايىسىنى ئىپادىلىگەن، ئىرقىي باراۋەرلىك بولغان، ئىنسانىي غۇرۇر بىلەن ياشايدىغان ۋە قېرىنداشلارچە دوستلۇق، ھەمكارلىق ئەمەلگە ئاشىدىغان كۈنلەرنىڭ يېتىپ كېلىشىگە، ھۆرلۈك ۋە ئەركىنلىكنىڭ ئامېرىكا زېمىنىنىڭ ھەممە يېرىدە روياپقا چىقىشىغا بولغان تەقەززاسىنى ئاجايىپ يالقۇنلۇق، ئۆتكۈر سۆز - ئىبارىلەر بىلەن بايان قىلغان.

يېقىنقى زامان ئىلىم - پەننىنىڭ جۈڭگوغا كىرىشى ۋە كەلگۈسىگە نەزەر

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: يىڭ جېننىڭ 1922 - يىلى تۇغۇلغان، ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى جۈڭگولۇق فىزىك. 1957 - يىلى لى جېڭداۋ بىلەن بىللە نوبېل فىزىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. بۇ نۇتۇق ئۇنىڭ 1993 - يىلى 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى خاربىندا سۆزلىگەن نۇتقىغا ئاساسەن رەتلەپ يېزىلغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ نۇتۇقنىڭ مەركىزىي تېمىسى ئىلىم - پەننىڭ جۈڭگودىكى تەرەققىيات مۇساپىسىدىن ئىبارەت. ئەسەردە جۈڭگونىڭ نەچچە مىڭ يىل-

دىن بۇيانقى پەن ـ تېخنىكا تارىخىنى بايان قىلىش ئاسا-
سىدا، جۈملىگە قەدىمكى زامان پەن ـ تېخنىكىسى ياۋرو-
پادىن ئۇستۇن تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئوتتۇرا ئەسىر ۋە
يېقىنقى زامانلاردا پەن ـ تېخنىكىسىنىڭ ئارقىدا قالغانلى-
قىنىڭ سەۋەبى، ھازىرقى تەرەققىيات ئىزلىرى يىراقنى
كۆرەرلىك بىلەن خۇلاسىلەنگەن، شۇنداقلا جۈملىگە پەن ـ
تېخنىكىسىنىڭ كەلگۈسى 21 ـ ئەسىردىكى تەرەققىيات
مەنزىرىسىگە بولغان تولۇپ ـ تاشقان ئىشەنچ ۋە ئۈمىدۋار-
لىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلىگەن.

دولان ياشلىرى (ھېكايە)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: زوردۇن سابىر (1937 ـ 1998) غولجا ناھىيەسىدە تۇغولغان. مەشھۇر يازغۇچى. ئۇ-
نىڭ «شەبنەم»، «ئۇنتۇمايمەن گۈلسارە»، «ساداقەت»، «ئارچا
ياپرىقى» قاتارلىق ھېكايە ـ پوۋېستلىرى، «ئابرال شامالىدە-
رى»، «ئىزدىنىش»، «ئانا»، «ئانا يۇرت» قاتارلىق رومانلىرى
نەشر قىلىنغان. بۇ ئەسەر ئۇنىڭ «شەبنەم» نامىلىق ھېكايە-
لەر توپلىمىدىن ئېلىنغان. 1979 ـ يىلى يېزىلغان.

2. ئەسەردىكى پېرسۇناژ خاراكتېرى: ئەسەردىكى
پالتاخۇن ئاكا ئەمگەكچان، ئاق كۆڭۈل، مەرد، مىللىي سەن-
ئەتنى چىن دىلىدىن سۆيۈپ قەدىرلەيدىغان ۋە ئۇنى
قوغداشنى مەسئۇلىيىتىم دەپ بىلىدىغان سەنئەتخۇمار ئۇيـ-
غۇر دېھقانلىرىنىڭ ئوبرازى.

مەتيا پۇتۇن ئۆمرىنى خەلقنىڭ ناخشا ـ مۇزىكا، ئۇسسۇل

سەنئىتىگە بېغىشلىغان، سەنئەتنى ئۆزىنىڭ بايلىقى دەپ بىلىدىغان، سەممىي، خۇش پېئىل خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئوبرازى.

كەنجى تىرىشچان، بىلىمگە ئىنتىلىدىغان، كىتابخۇمار، ئاتا ـ ئانىسىغا كۆيۈنىدىغان، غۇرۇرلۇق، ئىرادىسى مۇستەكەم، قابىلىيەتلىك ياش، ئەمما «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراش سەۋەبىدىن مىللىي سەنئەتنى ياقتۇرمايدىغان بولۇپ قالغان بولسىمۇ، كېيىن مۇھەببەت ۋە مۇھىتنىڭ تۇرتكىسىدە ئۆزگىرىپ، سەنئەتنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى تونۇپ يەتكەن ياشلارنىڭ ئوبرازى.

3. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: يازغۇچى ھېكايەدە كەنجى ئوبرازى ئارقىلىق، شۇ يىللاردا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دۆلەتكە، خەلققە ئورنىنى تولدۇرۇۋالغۇسىز بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەنلىكى، 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن يېڭى يۈزلىنىش بارلىققا كېلىپ، كىشىلەرنىڭ «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ مەنىۋى ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئەركىن ۋە ئازادە ئىدىم سۈپىتىدە يېڭى ھاياتقا قەدەم قويغانلىقىنى، شۇنداقلا «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» كۇرىشى جەريانىدا ئۇزۇكسىز بارلىققا كېلىۋاتقان سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەرنىڭ روھىي قىياپىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىپچىپ بەرگەن.

شىراق (ھېكايە)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئابدۇللا ساۋۇت 1950 ـ يىلى

ئاقتۇ ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «دات باسماس قىلىچ»، «تاش بوران»، «چاقماق»، «ھاياتلىق زەنجىرى» قاتارلىق ھېكايە، پوۋېست، رومانلىرى نەشر قىلىنغان. بۇ ئەسەر مىللەتلەر نەشرىياتى 1999 ـ يىلى نەشر قىلغان «شىراق» نامىلىق تاللانما ھېكايىلەر توپلىدىن قىسقارتىپ ئېلىنغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: يازغۇچى بۇ ھېكايىدە تارىخىمىزدىكى مەشھۇر «شىراق» رېئىيىتىنى ئاساسىي تېما قىلغان. «شىراق» ئوبرازى ئارقىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشتەك قەھرىمانلىق خاراكتېرىنى ئۇلۇغلىغان.

غەزەل

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: رەبغۇزى (1279 ـ 1351) نىڭ «قىسسەسۇلئەنبىيا» 72 بابلىق چوڭ ھەجىملىك نەشرىي ئەسەر بولۇپ، ھىجرىيە 710 ـ يىلى، مىلادىيە 1311 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يېزىلغان، بۇ شېئىر شۇ چوڭ ھەجىملىك نەشرىي ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدىن ئېلىنغان پارچە.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ئاپتور بۇ غەزەلدە ئۆزىنىڭ «قىسسەسۇلئەنبىيا» نامىلىق ئەسىرىنى يېزىش جەريانى، ئۇنىڭغا سىڭدۈرگەن ئەجرى قاتارلىقلارنى سۆۋۈل، ئوخشىتىش، سۈپەتلەش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئىخچام تىل ئارقىلىق ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن.

ئەدەب - ئەخلاق توغرىسىدا

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئەلىشىر نەۋايى (1441 — 1501) ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر، ئەدەبىياتشۇناس ۋە ۋەزىر. ئۇنىڭ «خەزائىنول مەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى)، «خەمسە» (بەش داستان — «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەددىي ئىسكەندەر»، «ھەيرانۇل ئەبرار»، «سەبئەئىي سەييار»)، «مەجالىسۇن نەفائىس» (گۈزەللەر يىغىلىشى)، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل ھەققىدە مۇھاكىمە)، «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» (كۆڭۈللەر سۆيگۈنى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار، «نەۋايى» ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، ناۋا قىلغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: 18 بېيىتتىن تەركىب تاپقان بۇ مەسنەۋىدە ئەدەپ - ئەخلاق، شەرم - ھايا، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرگە مېھىر - شەپقەتلىك بولۇپ، شىرىن سۆزلۈك بولۇش، سۆزنى قىسقا، ئورۇنلۇق قىلىش، توغرا نىيەتلىك بولۇش، سەممىي، مۇلايىم بولۇش، راست سۆزلەش، ياخشى ئادەت يېتىلدۈرۈش، كىشىلەرنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى، خۇلۇق - مىجەزلىرىدىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان بولۇش قاتارلىقلار ھەققىدە پەند - نەسىھەت قىلىنغان، ھوقۇق - مەنسەپكە بېرىلىش ۋە نەسەبىنىڭ يۇقىرىلىقىنى پەش قىلىش ئارقىلىق ھەقىقىي شان - شەرەپكە ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى، قارا نىيەتلىك، يالغانچىلىق، ئەدەپسىزلىك-

نىڭ كىشىنى خار قىلىدىغانلىقىنى، ناچار مىجەز - ئادەت-لەرنى يۇقتۇرۇۋالماسلىق كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن.

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىدىكى قەشقەر
(سايياھەت ئەدەبىياتى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: گۇننار يارىرنىڭ (1907 — 2002) شۋېتسىيەلىك. داڭلىق تۈركولوگ، «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەر-لىرى»، «قەشقەر تېكىستلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈر-كىي يەر - جاي ناملىرى — لوپنۇر ۋە تارىم ۋادىسى تەمسا-لىدا» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. بۇ ئەسەر ئۇنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 - يىلى نەشر قىلغان «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان.

قەشقەرگە قايتا سەپەر» ئىككى قىسىملىق كىتاب بو-لۇپ، 1979 - يىلى يېزىلغان. بىرىنچى قىسىمغا 1929 — 1930 - يىللاردىكى قەشقەرگە قىلغان تۇنجى سەپىرىنىڭ خاتىرىسى ۋە 1978 - يىلىدىكى قەشقەرگە قىلغان قايتا سەپىرىنىڭ خاتىرىسى كىرگۈزۈلگەن، ئىككىنچى قىسىمغا ئاپتورنىڭ تەتقىقات ماقالىلىرى كىرگۈزۈلگەن.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ ئەسەردىن گۇننار يارىرنىڭ قەشقەرگە، قەشقەر خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىگە، تا-رىخىغا بولغان قىزىقىشىنى، چوڭقۇر مۇھەببىتىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىكى دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشتەك كۆچلۈك ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنى ھېس قىل-غىلى بولىدۇ.

ھايۋانلارنىڭ ئويۇنشىدىكى سىرلار
(چۈشەندۈرۈش ماقالىسى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: جۇلىمىڭ.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ماقالىدە ئاۋۋال ھايۋانلارنىڭ تۈرلۈك ئويۇن ئويناش ھەرىكەتلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ھايۋانلار نېمە ئۈچۈن ئويۇن ئوينايدۇ؟ دېگەن سوئال ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنى ئويلىنىشقا يېتەكلەپ، ئاندىن تۈرلۈك قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھايۋانلارنىڭ ئويۇن ئويناشىدىكى سەۋەبلەرنى بىرقانچە نۇقتىدىن شەرھلەپ ئۆتكەن، مىساللار ئارقىلىق سىلىشتۇرۇپ تەپەككۇر قىلىدىغان ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن. ئاخىرىدا خۇلاسە قىلىنغان، ئادەملەرنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن ھايۋانلارنىڭ قىلىقلىرىدىكى بەزى ئورتاقلىقنى ھېس قىلدۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلاردا بۇ ھەقتە ئىزدىنىش، تەتقىق قىلىش ئىستىكى ئويغاتقان.

بىر فىزىكىنىڭ تەرىبىيەلىنىش جەريانى
(چۈشەندۈرۈش ماقالىسى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: كاكۇ مىچىئو (ياپون قان سىستېمىسىدىكى ئالىم، فىزىك).

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ئاپتور ئەسىرىنى «بالىلىق چاغلىرىمدىكى ئىككى قىزىقارلىق ئىش مېنىڭ

دۇنياغا بولغان چۈشەنچەمنى زور دەرىجىدە چوڭقۇرلاشتۇردى ھەمدە مېنىڭ بىر فىزىك بولۇپ قېلىشىمغا سەۋەبچى بولدى» دەپ باشلىغان، بالىلىق چاغدىكى بۇ ئىككى قىزىقارلىق ئىش ـ سازاڭ بېلىقلار دۇنياسى ھەققىدىكى قىياس بىلەن ئېينىشتېيىننىڭ تامامىلانمىغان ئىشى بولۇپ، بۇلار ئويغاتقان ئىنتىلىشنىڭ ئاپتورنىڭ ئىلىم ـ پەن يولىدا ئىزدىنىشىگە سەۋەب بولغانلىقىنى ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلغان ۋە ۋاقىت تەرتىپى بويىچە چۈشەندۈرگەن.

قۇشلار نېمىشقا ئۇچالايدۇ؟
(چۈشەندۈرۈش ماقالىسى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئابباس بۇرھان 1932 ـ يىلى ئاتۇشتا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «ھاياتلىق سىرى»، «قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دوستى»، «ئۆسۈملۈك ئاسراش ھەققىدە»، «مۇھىت ئاسراش ھەققىدە» قاتارلىق ئىجادىي ۋە تەرجىمە كىتابلىرى نەشر قىلىنغان، بۇ ئەسىرى «قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دوستى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ماقالىدە ئاپتور «قۇشلار نېمىشقا ئۇچالايدۇ؟»، «ئۇلارنىڭ ئۇچۇش ماھارىتى نېمىشقا شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ؟» دېگەن سوئاللار ئارقىلىق ئەسەرگە چوڭقۇرلاپ كىرىپ، قۇشلارنىڭ ئۇچۇشىنى مەركەز قىلغان ھالدا قۇشلارنىڭ ئۇچۇشىغا ماسلاشقان ئالاھىدىلىكلىرى (پەي، قانات، قۇيرۇق ۋە تەن تۈزۈلۈشىدىكى فىزىيولوگىيەلىك ۋە ئاناتومىيەلىك ئالاھىدىلىكلىرى)

ئوتتۇرىسىدىكى لوگىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى كونكرېت، ئىلمىي ھالدا لوگىكىلىق تەرتىپ بويىچە چۈشەندۈرگەن.

مۇقام ئۇستازى

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى نوغرىسىدا: مۇھەممەتئېلى زۇنۇن — داڭلىق دىراماتورگ، شائىر، يازغۇچى. ئۇ 1939 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ ساقىيە مەھەللىسىدە ئۇششاق تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، بۇ ئەسەر ئۇنىڭ «ئەزىزە» ناملىق دىرامىلار توپلىمىدىن ئېلىنغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك سەنئەت مۇقام بايلىقى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىدە نۇرغۇنلىغان پۇتلىكاشاڭلارنىڭ بولغانلىقى، ئەمما خەلقىمىزنىڭ مۇقاملارنى ۋە مۇقام ئۇستازلىرىنى «خەلقنىڭ بايلىقى» دەپ قاراپ، ئۇلارنى قوغداپ مۇقاملارنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى يېڭى جۇڭگودا مۇقامچىلارنىڭ قەدىرلىنىپ، مۇقاملارنىڭ قايتىدىن رەتلىنىپ ساقلىنىپ، خەلق ئارىسىغا كەڭ تۇردە تارقالغانلىقىدىن ئىبارەت خۇشاللىنارلىق ۋەزىيەتنى كۆرسىتىپ بەرگەن، شۇنداقلا يەنە مۇقاملارنى، مۇقاملارنىڭ تەرەققىياتىنى، ئۇنىڭغا تۆھپە قوشقان كىشىلەرنى بىلىش، ئۇلارنى ھۆرمەتلەشنىڭ ھەممىمىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتىمىز ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىلگەن.

3. ئەسەردىكى پېرسوناژلار ئوبرازى: تۇردى ئاخۇن:

دىرامىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژ، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇ-قامى» نى تولۇق بىلمىگەن ھەم كېيىنكىلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىغان داڭلىق مۇقامچى، بارلىقىنى مۇشۇ ئىشقا بېغىشلىغان تارىخىي شەخس. قاسىمجان قەمبىرى: ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نى توپلاش، رەتلەش، سىنغا ئېلىپ قوتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان رەھبەر.

تىلماچ: ھەققانىيەتنى ياقلايدىغان، شەخسىيەتسىز، مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك، خەلقنىڭ سەنئىتىگە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ۋەكىلى.

گۈلدۇرماما

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى توغرىسىدا: ساۋىيۇ جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق دىراماتورگ. ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى ۋەن جىياباۋ بولۇپ، ساۋىيۇ ئۇنىڭ تەخەللۇسىدۇر. ساۋىيۇ 1910 ـ يىلى تىيەنجىندە تۇغۇلغان. 1933 ـ يىلى چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزۈش ئالدىدا «گۈلدۇرماما» ناملىق دىرامىسىنى يازغان. بۇ ئۇنىڭ تۇنجى ئەسىرى، شۇنداقلا نام قازانغان ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: جۇ پۈيۈەن بىلەن لۇ شىپىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ـ توقۇنۇشلار ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ زالىم، رەھىمسىز، ھىيلىگەر، ساختىپەز، قانخور، ۋىجدان-

سىز ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن بولسا، جۈ پۈيۈەن بىلەن لۇ داخەي ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئارقىلىق كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت توقۇنۇش يەنى كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى رەھىمسىز ئەزگەنلىكى، قۇل قىلغانلىقىدەك پاجىئەلىك رېئاللىقنى يورۇتۇپ بەرگەن.

3. ئەسەردىكى پېرسوناژلار ئوبرازى: جۈ پۈيۈەن: قويۇق فېئوداللىق خاراكتېرىگە ئىگە ئەكسىيەتچى كاپىتالىست، «گۈلدۈرماما» دىكى پاجىئەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان باش جىنايەتچى، كۆرۈنۈشى سالاپەتلىك، لېكىن رەھىمسىز، تاش يۈرەك، زالىم، ئۇچىغا چىققان ھىيلىگەر، ساختىپەز، قانخور، ۋىجدانسىز نائەھلى.

لۇ شىپىڭ: جۈ پۈيۈەن تەرىپىدىن خارلانغان، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئەمگەكچى ئىيال بولۇپ، خېلى كۈچلۈك قارشىلىق كۆرسىتىش روھىغا ئىگە. ئۇ ئاق كۆڭۈل، غۇرۇرى كۈچلۈك، قەيسەر، لېكىن تەقدىرچىلىك خاھىشى خېلىلا كۈچلۈك ئىيال.

لۇ داخەي: خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسىتىش روھىغا ئىگە، جەسۇر، قورقماس، ھەقىقەت ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلىدىغان، فېئودال كۈچلەر بىلەن تىغمۇتىغ كۈرەش قىلالايدىغان جىگەرلىك ئەزىمەت. ئەمما، ئۇنىڭ خاراكتېرىدە ئەينى دەۋردىكى تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاجىزلىقلىرى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

كاشغەر (رادىئىلىق غەزەل، رادىئو ــ كاشغەر)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: گۇمنام (مۇھەممەت ئىمىن خوجامقۇلى ھىرقىتى) (1634 ــ 1724) نى بۇ غەزىلىگە ئاساسەن قەشقەردە ياشىغان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: شائىر بۇ شېئىرىدا قەشقەرنى ئاشقىلارغا قىبلىگاھ بولىدىغان، مېھىر ــ شەپقەت بىلەن تولغان، قىز ــ ئاياللىرى گۈزەل، تاغۇ تاشلىرى ئۈنچە ــ مارجان، سۇلىرى ئابىكەۋسەر، تۇپراقلىرى خۇشبۇي ئىپار، خارابىلىكلىرىمۇ سۇلايمان دۆلىتىگە تەڭ، لالىزارى جەننەتتىن تۇمەنمىڭ ھەسسە ئارتۇق، كىشىلىرىنىڭ تىلى شېرىن، كۆڭلىشكەن، ئادەمنىڭ دىل بەھرىنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان شەھەر، دەپ تەرىپلىگەن، بۇ ئارقىلىق كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيەسىنى ئىپادىلىگەن.

كوللىيات مەسنەۋى خەراباتى (مەسنەۋى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئابدۇللا خەراباتى (1638 ــ 1730) ئاقسۇدا تۇغۇلغان. «خەراباتى» ئۇنىڭ تەخەللۇسى، بۇ سۆز «دائىۋايى ئىشق بىلەن خارابلاشقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: شائىر بۇ شېئىرىدا ئالىملارنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى، كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى، ئىلىمنىڭ خاسە-

يىتى، بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى قاتارلىق مۇھىم مەسىلـ
لەر ھەققىدە چوڭقۇر مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان ۋە ئۆزىنىڭ
بىر قاتار ئىلغار كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەخلاق
ئومۇميۈزلۈك بۇزۇلۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن 17 ـ، 18 ـ ئەـ
سىر ئىجتىمائىي ھاياتىدا بۇ ئەسەر ناھايىتى مۇھىم رول
ئويناغان. ئەسەردە شائىر جەمئىيەت ئەھۋالىنى تۇزىتىشـ
نىڭ بىردىنبىر يولى ئىلىم ـ مەرىپەت دەپ ھېسابلايدۇ، بۇ
جەھەتتىكى ئۇمىدىنى ئىلىم ـ مەرىپەت تارقاتقۇچى ئاـ
لىملارغا باغلايدۇ ھەمدە ئالىملارنى قىزغىن مەدھىيەلەپ،
كىشىلەرنى ئالىملارنى ھۆرمەتلەشكە، ئىلىم ئۆگىنىشكەـ
ئەمەلىي ئىش قىلىشقا، بىلىمسىزلىكتىن قۇتۇلۇشقا، ئۇـ
لىمنىڭ خاسىيىتىدىن مەنپەئەتلىنىشكە چاقىرىدۇ، پۈتكۈل
جەمئىيەتكە ئالىملارنى ھۆرمەت قىلىش ھەققىدە مۇراجىئەت
قىلىدۇ.

ئانا (رادىئىلىق غەزەل)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئابدۇللا پوسكامى (؟ ـــ 1876) پوسكام ناھىيەسىدىن، شائىر، ئۇنىڭ «كىتابى ئابـ
دۇللا» نامىلىق 19 بابلىق شېئىرىي ئەسىرى بار.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: شېئىردا شائىر ئاتا
بوغۇچىنىڭ بارلىقىنى بالىلىرىنىڭ خۇشاللىقىغا، ساغلام
ئۆسۈپ يېتىلىشىگە بېغىشلايدىغانلىقى، بالىلىرى چوڭ
بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈـ
شىگە يېقىندىن يار ـ يۆلەكتە بولىدىغانلىقى، ئۆزى جاپا

تارتسىمۇ پەرزەنتلىرىنىڭ راھىتى ئۈچۈن قۇربانلىق بېرىدىغان پىداكارلىق روھىدىن ئاتىلارنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى مۇئەيىنلەشتۈرگەن، ئۇلارنىڭ ئېسىل پەزىلىتىنى، شەخسىيەتسىز بېغىشلاش روھىنى، مېھماندوست، كەڭ قورساق خاراكتېرىنى مەدھىيەلىگەن، پەرزەنتلەرنى ئاتىلارنى ئەزىز-لەشكە، ھۆرمەتلەشكە دەۋەت قىلغان.

كىيىم - كېچەك مىللەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى (مۇھاكىمە ماقالىسى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئابدۇكېرىم راخمان 1941 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور پېتەكچىسى. «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار» قاتارلىق تەتقىقات ئەسەرلىرى بار. بۇ ماقالىسى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2006 - يىللىق 1 - سانىدىن ئېلىنغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ماقالىدە نۇقتىلىق قىلىپ، روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كىيىم - كېچەكلەرنىڭ شۇ مىللەتنى تاشقى كۆرۈنۈش جەھەتتىن باشقا مىللەتلەردىن پەرقلەندۈرۈشتىكى مۇھىم سىمۋوللۇق بەلگە سۈپىتىدە مىللىي كىملىكىنى ۋە مىللىي خاسلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغانلىقى، شۇڭا بۇ خىل خاسلىقنى قەدىرلەش ھەم ئەتىۋارلاشنىڭ مۇھىملىقى، كىيىم - كېچەكلەر-

نى لايىھەلىگەندە ئەنئەنىگە ھۆرمەت قىلىش بىلەن بىللە، زامانغا لايىقلاشتۇرۇش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلغان.

ئەكىلىشپەرۋەرلىك (فىلىيەتون)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: لۇ شۈن ــ ئەسلىي ئىسمى جۇشۇرىن (1881 ــ 1936)، جېجياڭ ئۆلكىسىدىن، جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدىكى مەشھۇر يازغۇچى، جۇڭگو يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارى. ئۇنىڭ نۇرغۇن ھېكايە، پوۋېست، فىلىيەتونلىرى بار. بۇ ئەسەر «تېـ كىرقاش» ناملىق توپلىمىدىن ئېلىنغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ئاپتور بۇ فىلىيـ تونىنىڭ 1 ـ بۆلىكىدە (1 ـ، 2 ـ ئابزاسلاردا) ھەجۋى قـ لىش ئارقىلىق «سۇڭلاپ بېرىش» كە تۇيتىن قارىمۇ قارشى بولغان «ئەكىلىش» مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان؛ 2 ـ بۆلىكىدە (3 ـ، 4 ـ، 5 ـ ئابزاسلاردا) كىنايە ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ «سۇڭلاپ بېرىش» نى تېخىمۇ چوڭقۇر تەنقىد قىلىش بىلەن بىللە، «سۇڭلاپ بېرىش» بىلەن «تاشلاپ بېـ رىش» نىڭ مۇناسىۋىتىنى ۋە پەرقىنى مۇھاكىمە قىلغان ھەم شۇ ئاساستا «ئەكىلىشپەرۋەرلىك» نى تەشەببۇس قىـ لغان؛ 3 ـ بۆلەكتە (6 ـ، 7 ـ ئابزاسلاردا) «ئەكىلىپ بېـ رىلگەن» نەرسىلەرنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى ئېچىپ بېرى لىپ، «ئەكىلىپ بېرىش» نى قاتتىق تەنقىدلىگەن ۋە بۇ ئارقىلىق «ئېلىپ كىلىش» نىڭ «كاللىمزنى ئىشلىتىپ، كۆزىمزنى ئېچىپ، ئۆزىمز ئەكىلىشىمز كېرەكلىكىدىن

ئىبارەت تۇپ پىرىنسىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 4 ـ بۆلەكتە (8 ـ ، 9 ـ ، 10 ـ ئابزاسلاردا) مەدەنىيەت مىراسلىرىغا تۇ-تۇلغان ئۇچ خىل خاتا پوزىتسىيە تەنقىدلىنىپ، «ئەكىلىش-پەرۋەرلىك» تەرەپدارلىرى مەدەنىيەت مىراسلىرىغا نىسبە-تەن تاللاش ۋە ئىجاد قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇش كې-رەك، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن.

تىل ـ ئەدەبىيات ۋە ماتېماتىكا
(مۇھاكىمىلىك ماقالە)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: سۇ بۇچىڭ (1902 ـ 2003) جېجيائىدا تۇغۇلغان، جۇڭگو ھازىرقى زامان ماتېماتىكا ئا-لىمى. ماتېماتىكىغا ئائىت 160 پارچە ماقالىسى دۆلەت ئى-چى ۋە سىرتىدىكى ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ماقالىدە تىل ـ ئەدەبىيات بىلەن ماتېماتىكا گەرچە ئايرىم ـ ئايرىم پەنلەر بولسىمۇ، ئەمما بىر ـ بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئى-كەنلىكى، ماتېماتىكىنى ياخشى ئۆگىنىش ئۈچۈن ئالدى بى-لەن پەنلەرنىڭ ئۇلى بولغان تىل ـ ئەدەبىياتىمۇ ياخشى ئۆگىنىش كېرەكلىكى مۇھاكىمە قىلىنغان. ياشلارنىڭ يۇ-قىرىغا ئۆرلەشنىڭ قىممەتلىك پەيتى بولغان ساغلام، بە-قۇۋەت، خاتىرسى كۈچلۈك، تەپەككۇرى ئوتكۇر، دەۋرىنى چىڭ تۇرۇپ ھەرقايسى پەنلەرنى ياخشى ئۆگىنىش، ماتېما-تىكا ۋە تىل ـ ئەدەبىياتنى تەڭ ئۆگىنىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى
(ئەدەبىي تەرجىمىھال)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: كۆلتېگىن (684 ــ 731) ئىككىنچى كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى بىلگە خاقانىنىڭ ئىنىسى. ئۇ ئاكىسى بىلەن خانلىق ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە پەۋقۇلئاددە تۆھپە قوشقان سەركەردە. ئۇنىڭ تۆھپىلىرى ئاجايىپ نەپىس تىل بىلەن مەڭگۈتاشقا ئويۇلغان. مەزمۇنىنى بىلگە قاغان ئېيتىپ بەرگەن، خەت ئۇلارنىڭ جىيەنى، خەتتات يوللۇغ تىگىن تەرىپىدىن چېكىلىپ، 732 ـ يىلى ئورنىتىلغان. 1889 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى كوچو ـ سايدام دېگەن كۆل بويىدىن تېپىلغان، شۇڭا «كوچو ـ سايدام مەڭگۈتېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تۆت تەرەپلىك تاش بولۇپ، ئۈچ يۈزىگە تۈرك ـ رونىك يېزىقى (بۇ يېزىق ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دا، بىر يۈزگە خەنزۇ يېزىقىدا تېكىست ئويۇلغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ «مەڭگۈتاش» تا كولتېگىننىڭ ئۇرۇش جەريانىدا كۆرسەتكەن باتۇرلۇقلىرى، جەڭ ماھارىتى، قەيسەرلىكى يېزىلغانۇ بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ باتۇر، چەبدەش، قورقماس قەھرىمانلىق خاراكتېرى كۆرسىتىلگەن، شۇنداقلا ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆزىگە مۇناسىپ يۇك ـ

سەك ئورۇنغا ئىگە «مەڭگۇ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى ئا-ساسەن كۆكتۇرك خانلىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ، ئۇلار 1300 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى خەلقلەرنىڭ تىلىنى، تارىخىنى، ئە-دەبىيات ـ سەنئىتىنى، ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرىنى تەك-شۈرۈشتە زور ئەھمىيەتكە، مۇلچەرلىگۈسىز قىممەتكە ئىگە ھۆججەت ۋە بايلىق.

يۇرتىم يىغلايدۇ (ئەدەبىي تەرجىمھال)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئەختەم ئۆمەر 1963 ـ يىلى مەكىت ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. داڭلىق يازغۇچى. ئۇنىڭ «يې-گانە ئارال»، «بايا‌ۋاتنىڭ سىرى» ناملىق رومانلىرى، «ئاھ، رەھىمسىز دەريا»، قىيامەتتە قالغان سەھرا» قاتارلىق ھېكا-يە، پوۋېست توپلاملىرى بار.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ ئەسەر 1998 ـ يىلى يېزىلغان. ئىككى چوڭ بۆلەكتىن تەشكىل تاپقان بو-لۇپ، ئالدىنقى بۆلىكىدە يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ ۋاپا-تىنى يېزىش ئارقىلىق ئۇنىڭ خەلق قەلبىدىكى يۈكسەك ئورنىنى، خەلقىمىزنىڭ ئۇنىڭغا بولغان چەكسىز ھۆرمىتە-نى ئىپادىلىگەن؛ كېيىنكى بۆلەكتە يازغۇچىنىڭ مەكتىتە-كى پائالىيەتلىرىنى يېزىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئېسىل خىس-لەت ـ پەزىلەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن ھەمدە ئالىم ـ ئۆ-لىما، بىلىملىك زاتلارنى، ئەدەب ـ سەنئەتكارلىرىمىزنى

هايات ۋاقتىدا ئوبدان قەدىرلەش كېرەكلىكىنى ئىپادىلىگەن.

لىيەن پو ۋە لىن شياڭرۇ قىسسىسى
(تەزكىرە ئەدەبىياتى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: سىماچىيەن (م ب 145 ــ 87) خەن سۇلالىسىدە ياشىغان مەشھۇر ئەدىب ۋە تارىخشۇناس. ئۇنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرى جۇڭگو تارىخىنىڭ مۇكەممەل ساقلىنىپ قېلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

لىن شياڭرۇ يىراقنى كۆزىدىغان، ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزىدىغان، تەدبىرلىك، دانا، باتۇر، قەيسەر، تۇز كۆڭۈل، قارنى ـ كۆكسى كەڭ، ئالىيجاناب پەزىلەتكە ئىگە ۋەزىر.

لىيەن پو گەرچە باتۇر، قەيسەر، ئەلەم ماھارىتىدە تەڭداشسىز بولسىمۇ لىن شياڭرۇدەك يىراقنى كۆرەلمەيدىغان، قىسمەن ھەسەتخورلۇق ئىللەتلىرىگە ئىگە، لېكىن خالىقىنى تونۇشقا جۈرئەتلىك سەركەردە.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: تېكىستتە ئاساسلىق قىلىپ لىن شياڭرۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، باتۇر، قورقماس روھى قىزغىن مەدھىيەلەنگەن. ئەسەردە لىن شياڭرۇنىڭ بۇ خىل روھى قاشتېشىنى ساق ـ سالامەت قايتۇرۇپ كېلىش ۋە مىەنچىدىكى ئۇچرىشىش جەريانىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. ئەمما ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بىر نۇقتا شۇكى، ئۇ لىيەن پو بىلەن

لەن بولغان ئۇقۇشماسلىقنى تۈگەتمەكچى بولغاندا، كۆرەش جەريانىدىكى خاراكتېرىدىن پەرقلىق ھالدا كەڭ قورساق، ئەپۇچان، شەخسىيەتسىز خاراكتېرىنى نامايان قىلىدۇ ۋە تاشقى دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇشتا ئىچىدىكى ئاداۋەتلەرنى تۈگىتىپ، ئۆزئارا كەڭ قورساق، ئەپۇچان بولۇپ، ئىناق ئۆتۈش، زىچ ھەمكارلىشىش كېرەكلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ- نى چۈشەنگەن لېكىن پۈتۈنلەي ئەقىلسىزلىك قىلغانلىقى- دىن ناھايىتى خىجىل بولۇپ، دۇمبىسىنى يالىڭاچلاپ، تە- كەنلىك شاخنى يۇدۇپ لىن شياۋرۇنىڭ ئالدىغا كەچۈرۈم سوراپ بارىدۇ. بۇ ئەدەبىي تەرجىمھالدا ئاپتور بۇ ئىككى سەركەردىنىڭ خاراكتېرىنى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن جانلىق ۋە تەسىرلىك يورۇتۇپ بەرگەن.

ئۇچى ئەسلىمىلىرى

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى توغرىسىدا: تۇختى ئايۇپ 1945 ـ يىلى كۇچا ناھىيەسىدە ئۇقۇتقۇچى ئائىلىسىدە تۇ- غۇلغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ھېكايىدە ئۇچۇچە- لىق ۋە ئۇچۇچىنىڭ كەچۈرمىشلىرى تېما قىلىنغان. ئاپتور بۇ تېما ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتى، ئۆز نەپسى ۋە خۇشاللىقى ئۈچۈن باشقا جانلىقلارغا رەھىمسىزلەرچە مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنىڭ نەسلىنى قۇرۇتۇپ، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقىغا بۇزغۇنچىلىق

قىلىۋاتقانلىقىدەك قىلمىشلىرىنى پاش قىلغان ھەمدە بىر قىسىم كىشىلەردىكى دىلى بىلەن تىلى بىر دەك بولماسلىق، ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن ئاچ كۆزلۈك قىلىش، ئۆز پايدىسىغا پەتىۋا چىقىرىپ ئادەمىيلىك ئەھكاملىرى ۋە ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلارنى بۇزۇشتەك ئىللەتلەرنى ئېچىپ تاشلىغان. «مەن» نىڭ ئوۋدىن كېيىنكى پىسخىكىلىق تەسىرلىرى ۋە پۇشايمىنى ئارقىلىق ئىنسانلارنى ھايۋانلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشقا چاقىرغان.

3. پېرسونا ژلار: 1) باشۋدون ئاخۇن: ئادەمىيلىك خىسلەتكە ئىگە، ئۆز كەسپىگە ۋە كەسپىي ئەخلاقىغا رىئايە قىلىدىغان، ھەق - ناھەق قارىشى ئېنىق پېرسوناژ.

2) ئىمام ئاخۇن: ئاتالمىش «ھۆرمەت، نوپۇز ئىگىلىرى» نىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئازغىنا ئېھتىياجى ئۈچۈن ھەرقانداق مىزان ، قائىدە، ئۆرپ - ئادەتنى، ئىنسانىيلىقنى قايرىپ قويۇپ، تەبىئەت جانلىقلىرىغا رەھىمسىزلىك قىلىدىغان، ھايۋانىي خىسلەتكە ئىگە قانخور كىشى.

ئالا ئىت قىياسى (پوۋىست)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى توغرىسىدا: چىڭغىز ئايتماتوف 1928 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قىرغىزىستاننىڭ تالاس ئوبلاستىدىكى شېكەر ئاۋۇلىدا تۇغۇلۇپ 2008 - يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ۋاپات بولغان.

ئەملىي مىساللارنى ئېلىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىڭ.

مۇھەممەت باغراش ئىزدەنمە ھېكايىلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى (ئەدەبىي ئوبزور)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: كېرىمجان ئابدۇرېھىم 1965 ـ يىلى كونىشەھەر ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. ئەدەبىيات نەزەرىيەسى، ئوبزورچى. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەنقىدچىلىك مەسىلىلىرى»، «ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى ھەققىدە»، «يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە مۇلاھىزىلەر»، ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. بۇ ئەسەر «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكى» ناملىق توپلامدىن ئېلىنغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ ئوبزوردا مۇھەممەت باغراش ئىجادىيىتىدىكى ئىزدىنىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھىغا باي بولۇش، پېرسونا‌ژلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ئەھمىيەت بېرىش، ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق يېزىش، ئەسەر ئىدىيەسىنىڭ ئابستراكىتلىقى، سىمۋول ئارقىلىق كونكرېتلاشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش، ئەسەردە غەلىتە تەركىب، تەپسىلاتلار بولۇش، ئەسەرنى ۋەقەسىزلەندۈرۈش قاتارلىق ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

ئاتاقلىق مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكـ ـنىڭ تارىخى «دۇنيا مۇزىكا قامۇسى» غا كىرگۈزۈلدى (قىسقا خەۋەر)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: جۇرئەت كامىل

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ قىسقا خەۋەر بولۇپ، «نادىر ئاخبارات ئەسەرلىرىدىن تاللانما» نامىلىق توپلامدىن ئېلىنغان. خەۋەرنىڭ بىرىنچى ئابزاسىدا ئاتاقلىق مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ تارىخى «دۇنيا مۇزىكا قامۇسى» دىن ئورۇن ئالدى، دەپ يېزىلىپ، خەۋەرنىڭ ئەڭ قىزىق نۇقتىسى، جەلپكار مەزمۇنى قىسقا، ئېنىق، ئو ـ مۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەنگەن. كېيىنكى ئابزاسلاردا بىرىنچى ئابزاستىكى مەزمۇن كونكرېتلاشتۇرۇلغان، پاكىتلار ئارقـ ـلىق چۈشەندۈرۈلگەن.

كېلەچەككە تۇتاشقان رىشتە
(ئەدەبىي ئاخبارات)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئابدۇشۇكۇر ئابدۇكېرىم 1969 ـ يىلى چاپچالدا تۇغۇلغان.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: غازى ئەھمەتنىڭ «خاماندا»، «جىنايى ھۆكۈم»، «مۇقام» قاتارلىق دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا مەشھۇر بولغان ماي بويىاق رەسسىلىرىنىڭ تـ ـ

سىرى، ئۇنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سەنئەت مائارىپى ۋە رەسساملىق سەنئىتى ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسى، ئاپتونوم رايون ۋە دۆلەت دەرىجىلىك سەنئەت تەشكىلاتلىرىنىڭ مەسئۇللۇق ۋەزىپىسىنى بەجانىدىل ئىشلىگەنلىكى، نۇرغۇن شان ـ شەرەپكە ئېرىشكەنلىكى، ماي بويىاق رەسىمدىن باشقا، جۇڭگوچە رەسىم، ھۆسنىخەت، ھەيكەلتىراشلىق، نەقاشلىق، مىنىياتۇرا قاتارلىق كەسىپلەردىمۇ زور تۆھپە يارىتقانلىقى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ بېيجىڭ خەلق سارىيىنىڭ شىنجاڭ زالىنى بېزەش خىزمىتىدە گۈزەل سەنئەت باش لايىھەلىگۈچىلىك ۋەزىپىسىنى ناھايىتى سۈپەتلىك تاماملاپ، ئالقىشقا ئېرىشكەنلىكى قاتارلىق ئىش ئىزلىرى بايان قىلىنغان، شۇنداقلا ئاخىرىدا غازى ئەھمەد ئاكا بىلەن بولغان سۆھبەت مەزمۇنى ئەينەن بېرىلىپ، ئۇنىڭ ئالىيجاناب پەزىلىتى، خەلقى ۋە كەسپىنى سۆيۈش، بۇلارغا ئۆزىنىى بېغىشلاش، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش، ئۇزۇكسىز ئېڭىلىق يارىتىش روھى، دۇروس خىزمەت ئىستىلىغا ئىگە بولۇشتەك كۆچلۈك دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن.

ئوسۇنتسىمدا خەۋەر قىلغۇدەك ھېچنېمە يوق (تەپسىلىي خەۋەر)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: روسسىنتار (ئامېرىكا مۇخبىرى).

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ئاپتور «ئوبېيەتىپ خەۋەر قىلىش»، «مۇخبىر خەۋەرگە شەخسىي ھېسسىيات

ياتىنى ئارىلاشتۇرماسلىق» تەك رامكىلارنى دادىل بۇزۇپ تاشلاپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىپ، ئۆزىنىڭ ۋە باشقا سايامەتچىلەرنىڭ ئۇسۇبتسىم لاگېرىنى سايامەت قىلغان چاغدىكى تەسىراتلىرىنى ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلغان. سايامەتچىلەرنىڭ ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ 13 يىلدىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە ئەينى يىللاردىكى ئوسۇبتسىم جازا لاگېرىدىكى زەھەرلىك گاز ئۆيلىرى، جەسەت كۆيدۈرۈش ئۆيلىرى، ئايالار كامېرى، تەجرىبىخانا، خاتىرە تېمى، بوغۇپ ئۆلتۈرۈش جازاسى ئىجرا قىلىنىدىغان يەر ئاستى ئۆيلىرىنى زىيارەت قىلغاندا سايامەتچىلەرنىڭ چىرايىدا ئىپادىلەنگەن ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق ئوقۇرمەنگە ئەينى دەۋردىكى پاجىئەنىڭ نەقەدەر ئېچىنىشلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ ۋە ئادەمنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ.

جانلىقلار جەمئىيىتى
(چۇشەندۇرۇش ماقالىسى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: لوئىس توماس (1913 ــ 1991)، ئامېرىكا

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ ئەسەردە بىر قىسىم توپلىشىپ ياشايدىغان جانلىقلارنىڭ ھەربىر ئىنسانلارنىڭ ھەربىر بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ ھەربىر جەريانىدا ئىپادىلەيدىغان يۈكسەك ئۇيۇشۇشچانلىقىنى ئىپادىلىگەن. «نۇرغۇن يەككە ھايۋانلارنىڭ بىرلىشىپ جانلىقلار توپى ھاسىل قىلىش ھادىسىسى» نى

ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەنئەنىۋى بىيولوگىيەدىكى يەككە ھەرە-كەت ۋە ھايۋانلارنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارىنى زىيادە تەكىت-لەشتەك نۇقتىئىينەزەرگە قارىتا ئويلىنىش ئېلىپ بې-رىپ، ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى قارىغۇلارچە چوڭ تۇتىدە-غانلىقى، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ كىرىزىسقا دۇچ كەلگەنلىكىنى تولۇق تونۇپ كەتمىگەنلىكىگە قارىتا ئا-گاھلاندۇرۇش بەرگەن.

ئادەم بەدىنىنىڭ قورغىنى — تېرە
(چۈشەندۈرۈش ماقالىسى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: پەردە ئابلىز 1965 - يىلى پىچاندا تۇغۇلغان. تېرە كېسەللىكلەر ئىلمى بويىچە دوكتور ئاشتى.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: ئاپتور بۇ ماقالە-دە ئادەم بەدىنىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ مۇھىم ئورگان بول-غان تېرىنىڭ تۈزۈلۈشى، رولى، تېرىدە بولىدىغان ئۆزگە-رىشلەرگە ئاساسەن ھەر خىل كېسەللىك ئالامەتلىرىنى بە-لگۈالغىلى بولىدىغانلىقى ۋە تېرىنى قانداق ئاسراش كې-رەكلىكى قاتارلىقلار ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق چۈشەنچە بەرگەن. لوگىكىلىق تەرتىپ بويىچە چۈشەندۈرۈلگەن، چۈ-شەندۈرۈشنىڭ ئېنىقلىما بېرىش، تۈرگە ئايرىش، سانلىق مەلۇمات كەلتۈرۈش، مىسال كەلتۈرۈش، سېلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغان.

يەر ئاستى سۇيىنىك ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا كۆرسىتىدىغان تەسىرى
(چۈشەندۈرۈش ماقالىسى)

1. ئەسەرنىڭ ئاپتورى: ئۇمىد خالىق 1966 ـ يىلى ئاۋاتتا تۇغۇلغان، پوسدوكتور.

2. ئەسەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى: بۇ ئەسەردە ئاپتور يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە ھەم پايدىلىق ھەم زىيانلىق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى يازغان، شۇنداقلا يەر ئاستى سۇيىنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتى، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى توغرا، پىششىق، سىستېمىلىق ئىگىلەش ئارقىلىق يەر ئاستى سۇيىنىڭ پايدىسىز تەسىرىنى ئازايتىپ، پايدىلىق تەسىرىنى يەنمۇ جانلاندۇرغىلى، ئۇنى ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى قوغداش ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرغىلى بولىدۇ دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئون بىرىنچى باب ئىجادىيەت

يېزىقچىلىق

قەلب ئورتاقلىقى، كىشىنى تەسىرلەندۈرىدۇ - غان ئادەم ۋە ئىشلارنى يېزىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

تۈرمۇش تولىمۇ رەڭدار، بىراق بىرەر نەرسىنى يازماقچى بولغىنىمىزدا ئۇ دائىم تولىمۇ قۇرغاقتەك، يازغۇدەك ھېچ- نېمە يوقتەك ھېس قىلىپ قالىمىز. بۇنىڭغا تۈرمۇشنى كۆزىتىشكە ماھىر بولمىغانلىقىمىز سەۋەبچى بولغان. ئەمە- لىيەتتە كىشىلەرنىڭ تۈرمۇشى بىر - بىرىدىن ئانچە پەرق- لىنىپ كەتمەيدۇ. ھەرقانچە مەشھۇر يازغۇچىنىڭ تۈرمۇشى- مۇ ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. بىرلا پەرقى، ئۇ ئادەتتىكى كىشىلەرگە قارىغاندا سەزگۈر، تۈرمۇشتىكى كىشى قەلبىنى ھاياجانغا سالالايدىغان نەرسە- لەرنى بايقىيالايدۇ. شۇڭا بىزدە مۇشۇنداق سەزگۈرلۈكنى يېتىلدۈرىدىغان ئاڭنىڭ بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم.

ئالەمگە مەشھۇر بۇيۇك شەخسلەر، دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان چوڭ ۋەقەلەر بىزنى ھاياجانغا سېلىپلا قالماي، يەنە

كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدىكى گۈزەل نەرسىلەرمۇ بىزنىڭ يۈرەك تارىمىزنى چېكەلەيدۇ. مەسىلەن: سەمىمىيلىك بىلەن ئېيتىلغان بىرەر ئېغىز گەپ، ئاق كۆڭۈللۈك بالقىپ تۇرىدىغان تەبەسسۇم دېگەندەكلەر. قەلبىمىز ئويغاق، سەزگۈرلا بولىدىكەن، تەسىرلىك ئىش - ئىزلارنى ھەر ۋاقىت ئۇچرىتىپ تۇرالايمىز.

تۇرمۇشتا كىشى قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان ئادەم ئىشلار دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئەمما، بىزدە ئۇنى بايقايدىغان سەزگۈر قەلب بولمىغانلىقتىن، بىزنى ھاياجانغا سالالمايدۇ. تۇرمۇشقا تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن يۇزلىنەلىگەندىلا، ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكلەرنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

تەسىرلىنىش ھېسسىيات جەھەتتىكى ئورتاقلىقنىمۇ، ئىدراكىي ئويلىنىشتىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. سىز ھاياجانلىنىپ باققانمۇ؟ تۇرمۇشتىكى قايسى تەرەپلەر سىزنى تەسىرلەندۈرگەن؟ سىزنى تەسىرلەندۈرگىنى قانداق ئادەم ياكى ئىشلار؟ سىز قانداق تەسىراتقا ئىگە بولغان؟

ئادەتتە، كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ئادەم ۋە ئىشلارنى يېزىشقا مۇنداق بىر نەچچە تەرەپتىن تۇتۇش قىلىشقا بولىدۇ.

تەسىرلەندۈرۈش نۇقتىسىنى قېزىش: بۇنىڭدا ئاۋۋال ئۆز تۇرمۇشىدىكى جۇغلانمىلاردىن خام ماتېرىيال تېپىش كېرەك. بۇنىڭدا، نېمە ئىش، قەيەردە بىزنى قاتتىق تەسىرلەندۈرگەن دېگەندەك نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش ھەمدە ئۇنى قېزىش ئىنتايىن مۇھىم. تەسىرلەندۈرۈش نۇقتىسىنى قازغاندا تەپسىلاتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنى ئوبرازلىق

ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

خام ماتېرىيالنى پىششىقلاش: خام ماتېرىيالنى پىششىقلاش جەريانى ئادەتتە باش تېمىنى قېزىش، ئىندىيەنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش جەريانىدىن ئىبارەت. شۇڭا، بىزنى تەسىرلەندۈرگەن ئادەم ۋە ئىشلار ئارىسىدىن قىممىتى بارلىرىنى تاللاپ ۋە پىششىقلاشقا ماھىر بولۇشىمىز ھەمدە ئۇلار نېمىشقا بىزنى تەسىرلەندۈردى. بىز قانداق ئىلھامغا ئېرىشتۇق، دېگەن نۇقتىلار بويىچە يېزىشنى باشلىشىمىز كېرەك.

قۇرۇلمىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش: يېزىشتىن ئاۋۋال نېمىنى، كىمنى يېزىش ھەمدە بايانىنى قايسى نۇقتىدىن راۋاجلاندۇرۇشنى ئويلىشىمىز كېرەك.

يېزىقچىلىق مەشقى

1. ھەممىمىزنىڭ قەلبىدە بىزنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرگەن ئادەم ۋە ئىشلار ساقلانغان بولىدۇ، قېنى ئەسلەپ بېقىڭ، سىزنى ئەڭ تەسىرلەندۈرگىنى كىم ۋە نېمە ئىش؟ ئاندىن «تەسىراتىم» دېگەن سۆزدىن بىر پارچە ئەسىر يېزىڭ. ئەسىرىنىڭ ژانىرىنى ئۆزىڭىز تاللاڭ.

2. ھايات بەئەينى ئېقىپ تۇرغان ئەزىم دەريا‌غا ئوخشايدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئىلگىرىكى ئەسلىمىلەر بارغانچە غۇۋالىنىپ بارسىمۇ، لېكىن بەزىبىر بەزى ئادەم ۋە ئىشلار قەلب تەكتىگە چوڭقۇر ئورناپ، ھەر ۋاقىت كىشىنىڭ كۆزى ئالدىدا ئايان بولۇپ تۇرىدۇ. «ھەر قېتىم ئاشۇ كۈننى ئەسلىگىنىمدە» دېگەن تېمىدا بىر پارچە بايان خاراكتېرلىك ئەسەر يېزىپ بېقىڭ.

تەبىئەت دۇنياسىغا يېقىنلىشىش. مەنزىرە تەسۋىرىدە ئالاھىدىلىكنى چىڭ تۇتۇش كېرەك

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

نېمىشقا ياپيېشىل دالىلارغا بېرىپ سەيلە قىلساق كۆڭلىمىز يايراپ كېتىدۇ؟ نېمىشقا شەھەرلىكلەر تاغقا يېقىن يېشىلچىلىق جايلاردىكى ئۆيلەرنى سېتىۋېلىشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ؟ نېمىشقا كىشىلەر گۈزەل مەنزىرىلەرنى كۆرسەھا ياجانغا چۈمۈشىدۇ؟ چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ تەقدىرى تەبىئەت دۇنياسى، يەنى ئەتراپىمىزدىكى ياشاش مۇھىتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، تەبىئەت دۇنياسىدىن ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماي، يەنە مەنىۋى جەھەتتىنمۇ تەسەللى تاپالايدۇ.

ئىنسانىيەت تەبىئەت دۇنياسىدىكى سانسىز مەۋجۇداتنىڭ بىرى، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى بار. ئادەملەر تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا باشقا مەۋجۇدات بىلەن مەلۇم باغلىنىشقا ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇلاردا دائىم بەلگىلىك تونۇش ۋە باغلانما تەسەۋۋۇرلار پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. تېز ئېقىپ كېتىۋاتقان دەريا ـ ئېقىنلارنى كۆرگىنىمىزدە كەتكەن ۋاقىتنىڭ قايتىپ كەلمەيدىغانلىقىنى؛ قايتا ئۇنۇپ چىققان گىياھلارنى كۆرگىنىمىزدە ھاياتلىقنىڭ نەقەدەر چىداملىقلىقىنى ئويلاپ يېتىمىز، جىمجىت، خىلۋەت ئورمانلىقتا

تۇرساق، پاراكەندە كۆڭلىمىز ئارام تېپىپ قالمىدۇ؛ بورانلىق يامغۇرغا دۇچ كەلسەك، ئىچىمىز سىقىلمىدۇ. يالغۇز بىر كۆز پەسلىنىلا ئېلىپ ئېيتىمدىغان بولساق، ئۇ نۇرغۇن ئوخشىمىغان تەسىر پەيدا قىلمىدۇ. تاغلارنىڭ تاقىرلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرسەك غەمكىنلىككە تولمىمىز. مەي بولۇپ پىشقان مېۋىلەرنى كۆرسەك خۇشاللىققا چۆمىمىز، كۆز يەنە ئايلىنىپ كېلىپ قالغاندا بولسا هاياجانلىقنىڭ داۋاملىشىپ تۇرىدىغانلىقىنى هېس قىلمىمىز.

يېزىقچىلىق مەشقى

تەبىئەت دۇنياسىغا يېقىنلىشىش، تەبىئەت دۇنياسىنى تونۇش، تەبىئەت دۇنياسىدىن زوق ئېلىش ئارقىلىق هېسسىياتنى تاۋلاپ، لىرىك هېس ـ تۇيغۇلارنى ئىزهار قىلغىلى بولىدۇ. سىز بۇ مەسىلىگە قانداق قارايسىز؟ تەسىراتىڭىزنى سۆزلەپ بېقىڭ.

1. تۆۋەندىكى تەلەپلەر بويىچە بىرەر بەتلىك مەنزىرە تەسۋىرى يېزىپ بېقىڭ:

1) «ئىسسىق» سۆزىنى ئىشلەتمەي تۇرۇپ، مەلۇم مەنزىرە تەسۋىرى ئارقىلىق هاۋانىڭ بەك ئىسسىپ كەتكەنلىكىنى هەم ئادەملەرنىڭ دىمىقچىلىققا چىدىيالماي قالغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىڭ.

2) گۈلدۇرماما‌ىلىق يامغۇر ياغقان چاغدىكى مەنزىرىنى تەسۋىرلەپ بېقىڭ.

2. كۆز مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش ئوبيېكتى قىلىپ، بىر پارچە ئەسەر يېزىڭ. تېمىسى ۋە ژانىرىنى ئۆزىڭىز تاللاڭ.

پېرسوناژ خاراكتېرىدىكى يارقىنلىق. ئادەملەرنى يازغاندا خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرۈش كېرەك

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

ئىنسان تەبىئىتىدىكى گۈزەللىك پەردازسىزلىقى، تەبىئىيلىكى بىلەن نۇرانە كۆرۈنىدۇ. ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ تەبىئىتىگىمۇ نۇرغۇن گۈزەللىكلەر يوشۇرۇنغان بولىدۇ. ئەمما، بۇنى پەقەت گۈزەل قەلبكە ئىگە ھەمدە كىشىلەرنىڭ تەبىئىتىنى بايقىيالايدىغان كىشىلەرلا بىلەلەيدۇ.

رېئال تۇرمۇشتا قايسى كىشىلەر سىزگە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان؟ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىڭىزدا سىزگە ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن كىشىلەر بارمۇ؟

يېزىقچىلىق مەشقى

1. كوچا، بازارلارغا چىقىپ، ھارۋا ھەيدەپ كېتىۋاتقان، موزدۇزچىلىق قىلىۋاتقان يەنە باشقا ئىشلارنى قىلىۋاتقان كىشىلەرنى تېپىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھەرىكەتلىرى ھەمدە ئۇلانما ھەرىكەتلىرىنى يېزىپ بېقىڭ. بۇنىڭدا ئۇلارغا بولغان ھۆرمىتىڭىز ئەكس ئەتسۇن.

2. بىرەر بۇۋاينى تەسۋىرلەپ يېزىپ بېقىڭ. بۇنىڭدا ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى قىياس قىلىپ، جاپا ـ مۇشەققەتلەرنىڭ ئۇنىڭ قوللىرى، يۈزى ۋە بەدىنىگە قانداق ئىزنالارنى سالغانلىقىنى تەسۋىرلەشكە، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى، ئىنسانىي پەزىلىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە بەكرەك ئەھمىيەت

بېرىلگە.

3. ئاۋامدىن ئالاھىدە پەرقلىق كىشىلەر كۆپىنچە ھاللاردا «غەلىتە ئادەم» دەپ قارىلىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ «غەلىتىلىكى» ئارقىسىدا نۇرغۇن ياخشى تەرەپلىرى بولۇشى مۇمكىن. سىز شۇنداق دەپ قارالغان كىشىلەردىن بىرەرنى تېپىپ كۆزىتىپ بېقىڭ ھەمدە ئۇنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى يېزىپ بېقىڭ.

4. بەزىلەر ئىنسانىي پەزىلەت پەقەت ئېسىل كىشىلەر-دىلا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بەزىلەر ھاياتنىڭ ھېچقانچە قىزىقى يوق، ئىنسانىي پەزىلەت دېگەندىن سۆز ئېچىشنىڭمۇ ھاجىتى يوق، دەپ قارايدۇ. بەزىلەر ئىنسانىي پەزىلەتنى تۇتقىلى بولمايدۇ، ئۇنى بار بولسۇن دېسىڭىز بار بولىدۇ، يوق بولسۇن دېسىڭىز يوق بولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. يەنە بەزىلەر ھەرقانداق كىشىدە ئىنسانىي پەزىلەت بولماي قالمايدۇ، دەپ قارىشىدۇ... ئىنسانىي پەزىلەت بىزدىن زادى قانچىلىك يىراقلىتىدۇ؟ ئۇنىڭ «سىرلىق ئىزنالىرى» نى تاپقىلى بولارمۇ؟ رېئال تۇرمۇشىڭىزدىكى ۋەقە ۋە ئادەملەر بىلەن بىرلەشتۇرگەن ئاساستا كۆزقارىشىڭىزنى ئىپادىلەپ بېقىڭ.

مۇرەككەپ ۋە ئۆزگىرىشچان دۇنيا. شەيئىلەرنى دولقۇنسىمان يېزىش كېرەك

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

جەمئىيەتتىكى شەيئىلەر مۇرەككەپ كېلىدۇ. ئۇنداقتا،

ئۇنىڭ مۇرەككەپلىكى قەيەردە؟ بەلكىم بۇ ئاساسلىقى ئۇنىڭ «كۆپ تەرەپلىمىلىكلىكى» ۋە «ئۆزگىرىشچانلىقى» دا بولسا كېرەك.

سېرۋانتېسنىڭ دۇنياۋى مەشھۇر ئەسىرى «دون كىخوت» تىكى دون كىخوت رېتسارلار ھەققىدىكى ھېكايىلەرنى تولا ئوقۇپ نېرۋىسىدىن ئادىشىپ قالغان ئەخمەق تېپ. ئۇ نۇرغۇن ئەخمىقانە ئىشلارنى قىلىپ، كىشىلەرنىڭ كۈلكىسىگە قالىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا يەنە ئوقۇرمەنلەرنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان ئالىيجانابلىقمۇ بار. ئۇ ناھەقچىلىقنى كۆرسە كۆكرەك كېرىپ چىقالايدۇ، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرىدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى «كۆپ تەرەپلىمىلىك».

جەمئىيەتتىكى شەيئىلەر يەنە «ئۆزگىرىشچان» كېلىدۇ.

بىر پارچە ئەسەر ئوبېكتىپ شەيئىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى، شۇڭا يانشى ئەسەردە شەيئىلەرنىڭ مۇرەككەپلىكى جايىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ. يۇقىرىدا تىلغان ئېلىنغان «كۆپ تەرەپلىمىلىك» ۋە «ئۆزگىرىشچانلىق» قا قانداق قارايسىز؟ كونكرېت مىسال ئېلىپ، بۇ ھەقتىكى تەسىراتىڭىزنى سۆزلەپ باقالامسىز؟

يېزىقچىلىق مەشقى

ئۇلار زادى كىملەردۇ؟

xx ساۋاقداش مومىسى بىلەن بىللە تۇراتتى. يېقىندا مومىسى پۈتىنى سۇندۇرۇۋالغانلىقتىن، ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالىدۇ. xx ھەر كۈنى مەكتەپتىن يېنىپلا مومىسىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغىلى ئالدىراپ ئۆيىگە قايتىدۇ. بىراق،

ھەر كۈنى ئۆيگە بېرىشىغىلا مومىسى: «بىر نەچچە ساۋاقدە-شىڭ تېخى ھېلىلا ئۆي ئىشلىرىنى قىلىشىپ بېرىپ كې-تىپ قالدى» دەيدۇ. ئۇلار زادى كىملەردۇ؟....

ئوڭۇشسىزلىققا دادىل يۈزلىنىش. تەسۈرلەشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن ئوڭۇشسىزلىقمۇ بىر خىل مەكتەپ، نۇرغۇن داڭدار، بۈيۈك شەخسلەر مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىنىقىپ، ئاجايىپ شان ـ شەرەپلەرگە ئېرىشكەن.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئوڭۇشسىزلىق ئالدىدا باش ئەگمەي، باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىدىغان پېرسوناژلار ھەققىدىكى تەسۈرلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: بىتخوۋېن دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە داڭلىق كومپوزىتور. ئۇ ئىجادىيەتتە يۇقە-رى پەللىگە يەتكەندە گاس بولۇپ قالغان. لېكىن، ئۇ بەخت-سىز تەقدىر بىلەن قەتئىي ئېلىشىپ، مۇزىكا ئىجادىيىتىنى باتۇرلۇق بىلەن داۋاملاشتۇرغان.

سىز ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا قانداق ئوڭۇشسىز-لىقلارغا ئۇچرىغان؟ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قايسىسى سىزگە ئەڭ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن؟ بۇ ئوڭۇشسىزلىققا قارىتا سىز قانداق مۇئامىلىدە بولغان؟ بۇ مەسىلىلەرنى ئوبدانراق ئويلىشىپ كۆرۈپ، تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ چە-قىڭ. بۇ ئېھتىمال سىزنىڭ كىشىلىك ھايات يولىڭىزدىكى بىباھا روھىي بايلىق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

يېزىقچىلىق مەشىقى

1. ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن قەتئىي پۇشايمان ئالغا ئىلگىرىلىگەن ھەمدە ئاخىر ئۆزىنىڭ ئار-زۇسىنى ئەملگە ئاشۇرغان بىرەر كىشىنى تەسۋىرلەپ ئە-سەر يېزىڭ. تېمىسى ۋە ژانىرىنى ئۆزىڭىز تاللاڭ.

2. تەسۋىرلەشنى ئاساس قىلىپ بىرەر پارچە خاتىرە يې-زىڭ. تەسۋىرلەش ئوبيېكتىغا تاش يېزىقىدىن ئۇنۇپ چىققان مۇخ، تىك قىيالاردا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان قارىغاي، قاقاس چۆلدە چوغدەك ئېچىلىپ تۇرغان يۇلغۇن ياكى ئالتۇندەك تاۋلىنىپ تۇرغان توغراقلاردىن خالىغان بىرىنى تاللىسە-ڭىزمۇ بولىدۇ. ئومۇمەن، ناچار شارائىتتىمۇ كۆكلىيالايدە-غان چىداملىق ئۆسۈملۈكتىن بىرەرىنى تاللىسىڭىزلا بولە-دى. تەسۋىرنىڭ جانلىق، ئەتراپلىق، ئۆز تەجرىبىڭىز بىلەن سىڭىشىپ كەتكەن بولۇشىغا دىققەت قىلىڭ.

گۈزەللىكنى بايقاش، لىرىكىنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

رېئال دۇنيادا گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمما كىشىلەر ھامان گۈزەللىكنى قوغلە-شىدۇ ھەمدە تۇرمۇشتا گۈزەللىك بولمىسا بولمايدۇ، گۈزەل-لىكسىز تۇرمۇشنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايدۇ.

زادى نېمىنىڭ گۈزەللىك دەپ قارىلىدىغانلىقى ھەققىدە قەدىمدىن ھازىرغىچە ئوخشىمىغان تەبىرلەر بېرىلىپ كەل-

گەن بولسىمۇ، بۇ بىزنىڭ گۈزەللىكنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىزغا ھەمدە گۈزەللىك ئىزدىشىمىزگە تەسىر كۆرسىتەلىگىنى يوق. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ گۈزەللىك ئۆلچىمى ئاساسەن ئوخشاش، مەسىلەن: قاملاشقان بەدەن، يېقىملىق ئاۋاز، مەززىلىك تائام، ئۇرغۇپ تۇرغان ھاياتىي كۈچ، ئاكتىپ يۇقىرى ئۆرلەيدىغان ئىدىيە، ئالىيجاناب پەزىلەت دېگەندەكلەرنىڭ ھەممىسى كىشىلەر تەرىپىدىن بىردەك گۈزەللىك دەپ قارىلىدۇ.

تۇرمۇشىمىزنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرىمىز دەيدىكەنمىز، گۈزەللىكنى بايقاشقا ماھىر بولۇشىمىز كېرەك. پەقەت كۆڭۈل قويۇپ كۆزىتىدىغان، قېتىرقىنىپ ئويلىشىدىغانلار بولساق، گۈزەل مەنزىرە، گۈزەل شەيئىلەر، گۈزەل ئادەم ۋە گۈزەللىككە تولغان قەلبلەرنى بايقىيالايمىز.

يېزىقچىلىق مەشىقى

1. ئەگرى ـ بۈگرى چېغىر يول، شىر ـ شىر ئېقىۋاتقان سۈزۈك سۇ، بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن تاغ تىزمىلىرى، تىپتىنچ ئورمان، كۆز يەتكۈسىز ئاسمان، بىپايان دېڭىز، قاتمۇ قات قۇم بارخانلىرى... يەر شارىدىكى ھەرقانداق بۇلۇڭ ـ پۇچقاقتا بۇندىق مەنزىرىلەرنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. سىزگە بۇندىق مەنزىرىلەردىن ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغانى قايسى؟ ئۆزىڭىز ئەڭ گۈزەل دەپ قارىغان بىرەر مەنزىرىنى تۇتقا قىلىپ بىرەر پارچە لىرىك ئەسەر يېزىڭ.

2. بىرەر پارچە مەنزىرە رەسىمگە قاراپ ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكتىن زوق ئېلىڭ، ئاندىن ئۇنىڭدىكى بەزى تەرەپلەرنى

ئىنچىكە تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆز ھېسسىياتىڭىزنى ئىپادىلەپ بېقىڭ.

3. سىزدە بۇنداق كەچۈرمىشلەر بولۇپ باققانمۇ؟

ئىللىق بىر تەبەسسۇم قەلب بوستانلىقىڭىزغا سۈيسۈزۈك سۈدەك سىڭىپ كىرەلىگەنمۇ؟

مۇلايىملىق بىلەن ئېيتىلغان بىرەر ئېغىز گەپ سىزنى باھار شامىلىدەك پەيلەپ باققانمۇ؟

بىرەر ئادەمنىڭ بىرەر ھەرىكىتى سىزدە ئۇنتۇلماس تەسىرات قالدۇرالىغانمۇ؟

ئاددىي، ئەمما تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بىرەر بۈيۇمنى تاھازىرغىچە ساقلاپ كېلىۋاتامسىز؟

سىزنىڭ قەلبىڭىزنى لەرزىگە سالغان ھەمدە سىزگە بىلىندۇرمەي چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن مۇشۇنداق كەچۈرمىشلەردىن بىرەرىنى ئەسلەپ، لىرىك تۈيغۇغا باي بولغان بىرەر پارچە شېئىر ياكى نەسر يېزىپ بېقىڭ.

باغۋەنگە مەدھىيە. بايان نۇقتىسىنى تاللاشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەش ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى. ئەل ئارىسىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن «ئانىلار سۆزى ــ ئەقىلنىڭ كۆزى»، «بىلىم ئالساڭ تىلىڭ چىقار، ئالمىساڭ بېلىڭ چىقار» دېگەن ماقاللاردىن،

«ئوقۇتقۇچى ــ ئىنسان روھىنىرى» (م. ئى. كالىنىن)، «كىشىلىك جەمئىيىتىتە ئوقۇتقۇچىنىڭ مېھنىتىدىن پە-خىرلىكرەك مېھنەت يوقتۇر. چۈنكى ئالىم، مۇتەخەسسىس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت ئەربابى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر» (ئەخمەت-جان قاسىمى) دېگەن ھېكمەتلەردىن بىدە ئەزەلدىنلا ئۇس-تاز، ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان ئەنئەنىنىڭ بارلىقىنى بىلىۋالالايمىز. چۈنكى، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىپلا قالماي، يەنە قانداق ئادەم بولۇش ھەققىدىمۇ چوڭ-قۇر تەسىر قالدۇرالايدۇ. ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەش ئەمە-لىيەتتە بىلىم ــ مەرىپەتكە، ئوقۇتقۇچىلىق ئەخلاقىغا بول-غان ھۆرمەتتۇر.

يېزىقچىلىق مەشقى

1. سىز «ئوقۇتقۇچىنى ھۆرمەتلەش» كە قانداق قارايسىز؟ قايسى ئوقۇتقۇچىنىڭ سىزگە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان-ئۇنىڭ زادى قايسى تەرىپى سىزنى تەسىرلەندۈرگەن؟

2. سىز ئوقۇتقۇچىلارنىڭ روھىي ھالىتى ۋە جاپا ــ مۇ-شەققىتىنى چۈشىنەمسىز؟ ئۆزىڭىزنى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئور-نىغا قويۇپ ئويلىنىپ بېقىڭ ھەمدە ئوقۇتقۇچىنىڭ كۆرۈش نۇقتىسىدا تۇرۇپ، ئىككى ــ ئۈچ پارچە ئوقۇتقۇچىلار خا-تىرىسى يېزىڭ.

3. چۈش كۆرگەن شەكىلدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىڭىز ئار-زۇ قىلىدىغان ئوقۇتقۇچىنى يېزىپ بېقىڭ.

تەسەۋۋۇر دۇنياسى. تۇقۇلما تۇقۇشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

تەسەۋۋۇر دېگەن زادى نېمە؟ تەسەۋۋۇر ئادەمنىڭ كاللا سىدىكى ئوبرازغا قارىتا يەنمۇ ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىپ، يېڭىچە ئوبراز شەكىللەندۈرۈش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى زامانداا خەلقىمىز ئۇچۇشتىن ئىبارەت ئارزۇ ئاسا سىدا ئۇچار گىلەم، ياغاچ ئات قاتارلىق چۆچەكلەرنى تۇقۇپ ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇلىرىنى ئىپادىلىگەن.

كىشىلەر ئاسماندا ئۇچۇۋاتقان قۇشلارنى كۆرۈپ، بىز نىڭمۇ قانىتىمىز بولغان بولسا ـ ھە، دەپ ئارزۇ قىلىشقان ھەمدە شۇنىڭ تۇرتكىسىدە كېيىن ئايروپىلان بارلىققا كەلگەن. بۇ تەسەۋۋۇرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئىكەنلىكىنى؛ تەسەۋۋۇر بولمايدىكەن، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشنىڭمۇ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى؛ تەسەۋۋۇرنىڭ يەنە پەننىي ئىختىرانىڭمۇ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكىنى، تەسەۋۋۇر بولمايدىكەن، بۇگۈنكى ئىلىم ـ پەننىڭمۇ بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قولدا چۆرۈيدىغان فاتېفوندىن ئىستىرېئولۇق ئاۋاز ياڭراتقۇغىچە، شامالدۇرغۇچتىن ھاۋا تەڭشىگۈچكىچە، كېسەك مۇزلاردىن توڭلاتقۇغىچە، چوتتىن كومپيۇتېرغىچە بولغان جەريانلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن ئىجادىي تەپەككۇرنىڭ بىرىكمىسىنىڭ مەھسۇلى. تەسەۋۋۇر بولمايـ

دىكەن، ئىنسانىيەت ئەقىل بۇلىقىنىڭ كۆزى ئېتىلىپ قا-
لىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەيلى خىز-
مەت بولسۇن ياكى پەن – تېخنىكا ياكى بەدئىي ئىجادىيەت
بىلەن شۇغۇللىنايلى، تەسەۋۋۇر كەم بولسا بولمايدىغان بىر
خىل ئىقتىدار.

تەسەۋۋۇر ئەدەبىي ئەسەرلەردە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەيلى
بىر پۈتۈنلۈك ياكى قىسمەنلىك، مەيلى توقۇلما ئەسەرلەر
ياكى رېئاللىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەسەرلەر بولسۇن، ھەم-
مىسىلا تەسەۋۋۇردىن ئايرىلالمايدۇ.

يېزىقچىلىق مەشقى

1. تۆۋەندە ئىلمىي فانتازىيە يازغۇچىسى فرىدىك براۋىن-
نىڭ دۇنيا بويىچە ئەڭ قىسقا ئىلمىي فانتازىيەلىك ھېكايە
دەپ ئاتالغان ئەسىرى بېرىلدى. سىز ئۇنى داۋاملاشتۇرۇپ
يېزىپ بېقىڭ.

يەر شارىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ئادەم ئۆيىدە ئۆزى يالغۇز
ئولتۇراتتى. تۇيۇقسىز ئىشىك چېكىلدى.

2. كىچىك سەييارىلەرنىڭ يەر شارىغا ئورۇلۇش ھادىسە-
سى بۇرۇنمۇ بولۇپ باققان، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يۈز بېرىش
ئېھتىمالى بار. كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر كۈنى، بىر كىچىك
سەييارە يەر شارىغا قاراپ ئۇچۇپ كېلىۋاتىدۇ... دەيلى. تە-
سەۋۋۇرىڭىزنى ئىشقا سېلىپ، يەر شارىدىكى ئادەملەرنىڭ
بۇنىڭغا قانداق تەدبىر قوللانغانلىقى ھەمدە ئاخىرىنىڭ
قانداق بولغانلىقىنى يېزىپ بېقىڭ.

3. «پەي»، «كۆپۈك»، «ئىس» قاتارلىق نەرسىلەرنى تېما
قىلىپ، «يېنىكلىك» ئىپادىلەنگەن بىرەر پارچە يېزىڭ.

كۆپ ئويلاش هەم ئويلاشقا ماهىر بولۇش. نۇقتىئىنەزەر تىكلەشنى تاللاشنى ئۆگىنىش

تېما هەققىدە مۇھاكىمە

«بىر ئانا ئىككى قىزىنى ئېلىپ باغچىغا كىرىپتۇ. قىزلىرى باغقا كىرىپ قايتىپ چىققاندىن كېيىن، چوڭ قىزى:

— بۇ يەر بەك ئەسكىكەن، باغدا ئەتىرگۈللەر بولغان بىلەن تىكەن بەك كۆپ ئىكەن، — دەپتۇ.

— بۇ يەر بەك ياخشىكەن، — دەپتۇ كىچىك قىزى، — تىكەنلىرىنىڭ ئارىسىدا چىرايلىق گۈللەر بار ئىكەن.»

كۆپ تەرەپلىمە تەپەككۇر ئىچىدە تەتۇر تەپەككۇر ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. كىشىلەر مەسىلىلەرگە ئۇدۇل قاراشقا ئادەتلەنگەن، شۇڭا، تەپەككۇر جەھەتتە ئاسانلا بىر كىنىمە هالەتتە قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە شەيئىلەرنىڭ هەممىسى ئىككى ياقلىمىلىققا يەنى هەم ئومۇمىيلىققا هەم ئايرىملىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى تەتۇر تەپەككۇر ئۇچۇن كەڭ بوشلۇق هازىرلاپ بەردى. تەپەككۇرنى جانلاندۇرۇش ئۇچۇن، ساۋاقداشلار بەزى ئەقلىيە سۆزلەر، تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ ئادەتتە پەقەت مەلۇم بىر نۇقتىدىنلا قارىغاندا شەيئىلەرنىڭ بىرلا تەرىپىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئۇچۇن بۇ هەقتە باشقا نۇقتىلاردىمۇ ئويلىنىپ باقسا بولىدۇ.

چەت ئەللىك بىر ئوقۇتقۇچى دۆلىتىمىزنىڭ مەكتەپلە-

ردە ئىمتىھاندا كۆچۈرمىچىلىك قىلىش ئەھۋالىنىڭ ئ
ئېلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، «كۆچۈرمىچىلىك قاچان تۈ-
گەيدۇ؟» دېگەن تېمىدا تەنقىد ماقالىسى يازغان. شۇنىڭ بى-
لەن مەلۇم ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى ئىمتىھاندا كۆ-
چۈرمىچىلىك قىلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىپ ما-
قالە يېزىشقا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ماقالىلەردە ئاساسەن ئا-
رىم - ئايرىم ھالدا تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە مۇھاكىمە
ئېلىپ بېرىلغان:

1. ھازىر يۇرگۈزۈلۈۋاتقان ئىمتىھان تۈزۈمى تەنقىد قى-
لىنىپ، ئىمتىھان مەزمۇنى، شەكلى ۋە ئوقۇغۇچىلارغا باھا
بېرىش ئۇلچىمى كۆچۈرمىچىلىك قىلىشقا سەۋەبچى بولغان
دەپ قارالغان.

2. ساختا ئىجتىمائىي كەيپىيات تەنقىد قىلىنىپ، كۆ-
چۈرمىچىلىك جەمئىيەتتىكى چىرىكلىشىشنىڭ بىر خىل
ئىپادىسى دەپ قارالغان.

3. بەزى ئوقۇغۇچىلارنىڭ نومۇر ئېلىشنىلا كۆزلەپ،
سەممىيلىككە سەل قارىغانلىقى تەنقىد قىلىنىپ، ئوقۇ-
غۇچىلارنىڭ ئەخلاق ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كۆچۈر-
مىچىلىكنى تۈپ يىلتىزىدىن تۈگىتىشنىڭ ئاساسلىق ئۇ-
سۇلى دەپ قارالغان.

ئايرىم - ئايرىم ھالدا بۇ ئۇچ نۇقتىدىن يېزىلغان ماقا-
لىلەرنىڭ ھەممىسىلا ئەلا ھېسابلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇ-
چىنچى نۇقتىدا تۇرۇپ يېزىلغان ماقالە ئەڭ كۆپ. بۇنىڭ
سەۋەبى ئۇچىنچى نۇقتىنىڭ قاراتمىلىقى ئەڭ كۈچلۈك
بولغان. ئۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىيەتكە ماس كېلىدۇ.

ئاسان ئېتىراپ قىلىنىدۇ، شۇڭا قايىل قىلىش كۈچىمۇ كۈچلۈك.

سىز يۇقىرىدىكى تەھلىلگە قوشۇلامسىز؟ سىزچە قانداق مۇھاكىمە نۇقتىسى يېڭى ھەم قاراتمىلىققا ئىگە ھېسابلىنىدۇ؟ يېڭى ۋە قاراتمىلىققا ئىگە بولۇشتىن باشقا، مۇھاكىمە نۇقتىسىنى تاللاشتا يەنە نېمىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك؟

يېزىقچىلىق مەشقى

1. گېرمانىيە پەيلاسوپى گېگېل بۇ ھېكايىنى ئاڭلاپ ئۇزاق ئويلانغاندىن كېيىن مۇنداق ھېكمەتنى ئېيتقان: «مەڭگۈ ئازگالدا يېتىپ كۆككە قارىمايدىغان كىشىلەرلا ئازگالغا چۈشۈپ كەتمەيدۇ»، بۇ ھېكمەتلىك سۆزدىن ئىلھام ئېلىپ بىر پارچە ئەسەر يېزىڭ.

2. دانىشمەن: «باشقىلار نېمە دېگۈسى كەلسە دەۋەرسۇن، ئۆز يولىڭىزدا مېڭىۋېرىڭ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزى بار، بۇ سۆزنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن چوڭقۇر. سىز بۇنى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈپ بېرەلەمسىز؟ بىرەر نۇقتىنى چىقىش قىلىپ بىرەر پارچە ئەسەر يېزىپ بېقىڭ.

باشقىلارنى ئەپۇ قىلىش. دەلىلنى تاللاش ۋە ئىشلىتىشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

باشقىلارنى ئەپۇ قىلىش بىر خىل ئالىيجانابلىق، كەچۈرۈشنى بىلگەندە باشقىلارنىڭ نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئىشلارنىڭ

ئالدى ـ كەينىنى ئويلاشقىلى، كىشىلىك مۇناسىۋەتنى ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن بىر تەرەپ قىلغىلى، ئادەملەر ئوتتۇرىدىكى ئۆزئارا چۈشىنىش، ئۆزئارا دوستلۇققا بولغان قەلب ئارزۇسىنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ.

باشقىلارنى ئەپۇ قىلىش ئادىمىي پەزىلەتكە بولغان بىر خىل ھۆرمەت. ئادىمىيلىك نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ھەممە ئادەم باراۋەر. خاتالىق ئۆتكۈزگەن ئادەم بولسىمۇ، ئۇنى قۇتقۇزۇپ قېلىش نۇقتىسىدىن يارىدەم قىلغاندىلا، ھەقىقىي كەچۈرگەنلىك بولىدۇ.

كۈندىلىك تۇرمۇشتا كىشىلەر ئارا زىددىيەتتىن ساقلىنىش تەس. زىددىيەتنى پەسەيتىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى باشقىلارنى ئەپۇ قىلىشنى ئۆگىنىۋېلىش. ئۆز ئەتراپىڭىزغا قاراپ بېقىڭ، قايسى زىددىيەتلەر كەچۈرگەنلىك تۇيغۇسىنى پەسەيتتۇ، قايسى زىددىيەتلەر باشقىلارنى ئەپۇ قىلمىغانلىق تۇيغۇسى تېخىمۇ ئۆتكۈرلۈشۈپ كېتىپتۇ؟ بۇلارغا قارىتا سىز قانداق قاراشتا؟

يېزىقچىلىق مەشقى

1. «كەچۈرۈش» تېمىسىدا بىر پارچە مۇھاكىمە ماقالىسى يېزىڭ. نۇقتىئىنەزەرنى دەلىللەشتە تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىڭ:

«كەچۈرۈشنى بىلگەندىلا، ئاندىن باشقىلار بىلەن يېقىن ئۆتكىلى بولىدۇ.»

«كەچۈرۈش باشقىلار ئۈچۈن بەدەل تۆلەش دېگەنلىكتۇر. باشقىلارغا بەدەل تۆلىگەندىلا، ئاندىن ئۆز مەنئىيىتىنى تېخىمۇ بېيىتقىلى بولىدۇ.»

«كەچۈرۈش كەڭ قورساقلىقنىڭ ئىپادىسى. شەپقەتسىز ـ لىك بولسا يارامسىزلىقنىڭ بەلگىسى.»

«كەڭ قورساقلىق ــ خۇش پۇراقلىق گۈل، دوستلۇق ئۇنىڭ شېرىن مېۋىسى؛ كەڭ قورساقلىق چۈشىنىشنىڭ كۆۋرۈكى، سەمىمىيلىك ۋە ئىشەنچ ئۇنىڭ ئۇلتېشى.»

هاياتنى قەدىرلەش. دەللەلەشنى ئۆگىنىۋېلىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىسى ئوستروۋېسكىنىڭ «پولات قانداق تاۋلاندى» ناملىق رومانىدىكى باش قەھرىمان پاۋېل ـ نىڭ ئىنقىلابىي قەھرىمانلار قەبرىستانلىقىدا ئۆز سەپدە ـ شىغا چوڭقۇر قايغۇرغان چاغدىكى مۇنۇ مونولوگىغا قاراپ باقايلى:

«ئىنسان ئۈچۈن هايات ئەڭ قىممەتلىك. ئۇ، كىشىگە پە ـ قەت بىر قېتىم كېلىدۇ. كىشى ئۆز هاياتىنى شۇنداق ئۆتە ـ كۈزۈشى كېرەككى، ئۆتۈپ كەتكەن كۈنلىرىنى ئەسلىگىنە ـ دە، يىللار مەنىسىز ئۆتۈپ كېتىپتۇ دەپ يۈرىكى ئۆرتەنمەي ـ دىغان بولسۇن، تۇرمۇشتا چاكىنا ئىشلارنى قىلىپ قويۇپ ـ تىمەن دەپ خىجىل بولمايدىغان بولسۇن. ئۆلۈش ئالدىدا: ‹پۈتۈن هاياتىمنى ۋە بارلىق زېھنىمنى دۇنيادىكى ئەڭ ئۇ ـ لۇغۋار ئىشقا ــ ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىقى يولىدىكى كۈ ـ رەشكە بېغىشلىدىم› دېيەلىسۇن.»

يېزىقچىلىق مەشىقى

1. خېلىن كېللىر ئەما، گاچا ھەم گاس ئايال يازغۇچى، پىداگوگ. ئۇ «ئەگەر ماڭا ئۈچ كۈن يورۇقلۇق بېرىلسە» دېگەن ئەسىرىدە كۆرەلەيدىغان كۆزلىرى تۇرۇقلۇقمۇ ئۇنى جايىدا ئىشلىتەلمىگەنلەرگە چۈشەنگەن. ئۆزىدىكى ئىمكانىيەتلەرنى قەدىرلەش ئاڭلىقلىققا باغلىق. مۇشۇ تېمىنى چۆرىدەپ بىر پارچە مۇھاكىمە ماقالىسى يېزىڭ.

2. كىمنىڭ ھاياتى ئەڭ مەنىلىك ئۆتكەن؟ بەزىلەر ئىنقىلاپ مەزگىللىرىدە پاۋىل كورچاگىننىڭ ھاياتى ئەڭ مەنىلىك ئۆتكەن دېسە، بەزىلەر بۇگۇنكى كۈندە بىل گايتىسنىڭ ھاياتى ئەڭ مەنىلىك ئۆتۈۋاتىدۇ، دەپ قارايدۇ. سىز چىچۇ؟ مۇشۇ ھەقتە بىر پارچە مۇھاكىمە ماقالىسى يېزىڭ.

مېھىر ـ مۇھەببەت. مۇھاكىمىدىكى بايانىنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن ئاق كۆڭۈللۈك بىر ـ بىرىگە باغلىنىشلىق، مېھىر ـ مۇھەببەت ئاق كۆڭۈللۈك ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. قەلبى مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن تولغان ئادەم ئادەم ۋە ئىشلارغا قارىتا دائىم ئاق كۆڭۈللۈك، ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ئاق كۆڭۈل، ئېغىر ـ بېسىق كىشى شەپقەتسىزلىكنى تەرك ئېتىپ، گۈزەللىكنى ياقلايدۇ، قەلبى رەزىللىك بىلەن تولغان كىشىلەرنىمۇ تەسىرلەندۈرۈپ ياخشىلىق يولىغا باشلايدۇ.

قەلبى مېھىر - مۇھەببەت بىلەن تولغان ئادەم گەرچە گۈزەللىككە، تەبىئەت دۇنياسىغا، كىشىلەر ۋە بارلىق جانلىقلار بىلەن ئىناق - ئېجىل ئۆتۈشكە تەشنا بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەرگىزمۇ ئۇلار بوزەك قىلىنىش، تەكشۈرلۈك ۋە رەزىللىكلەر ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ تۇرىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. گۈزەل شەيئىلەرگە ئىنتىلىش، رەزىل نەرسىلەرنى قامچىلاش قەلبى ھەقىقىي مېھىر - مۇھەببەت بىلەن تولغان كىشىلەرنىڭ ئېنىق پوزىتسىيەسى.

تۇرمۇشتا سىز قانداق مېھىر - مۇھەببەتلەرنىڭ قۇدرىتىدىن تەسىرلەنگەن؟ كونكرېت مىساللارنى توپلاپ بېقىڭ ھەمدە رەتلەڭ.

بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق مېھىر - مۇھەببەتنىڭ قەلبى رەزىللىك بىلەن تولغان كىشىلەرنى قانداق قىلىپ رەھىمدىل، ياخشى ئادەم قىلىپ ئۆزگەرتكەنلىكىگە قاراپ بېقىڭ.

جەمئىيىتىمىزدە مېھىر - مۇھەببەت ھەققىدىكى يۇرىكىمىزنى لەرزىگە سېلىپ، ھاياجانلىق كۆز ياشلىرىمىزنى ئاقتۇرىدىغان تەسىرلىك ئىشلارمۇ، شەپقەتسىزلىك بىلەن تولغان، قەلبىمىزنى مۇجۇپ، بىزنى غەزەپ - نەپرەتكە مۇپتىلا قىلىدىغان ئېچىنىشلىق ئىشلارمۇ دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. سىز مۇشۇنداق ئىشلارغا قارىتا قانداق ئويلاردا بولۇپ باققان؟

يېزىقچىلىق مەشقى

1. ھەربىر ئادەمنىڭ مېھىر - مۇھەببىتى خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. گەرچە ئوخشاش بىر ئادەمگە ئۆز مېھىر -

مۇھەببىتىنى بېغىشلىغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ مېھىر - مۇھەببىتىنى ئىپادىلەشتە ئىشلەتكەن تىلى، ئۇسۇلى ۋە ھېسسىياتى ئوخشىمايدۇ. تۆۋەندە تىلغا ئېلىنغان سالاھىيىتى ئوخشاشمايدىغان كىشىلەرنىڭ ئورنىدا «مېھىر - مۇھەببەت دېگەن زادى نېمە؟» دېگەن مەسىلىنى شەرھىلەپ بېقىڭ.

تەلەپ: بايان ئوچۇق، ئاددىي ھەم پىشقان بولۇش، تەسۋىرلەر ئوبرازلىق، جانلىق بولۇش، مۇھاكىمە چوڭقۇر، قايىل قىلارلىق بولۇش، لىرىكا ھېسسىياتلىق، مەنىلەرگە باي بولۇش كېرەك.

دوستۇم دەيدۇكى: مېھىر - مۇھەببەت قىينىچىلىق مەزگىلىدە بېرىلگەن يارەم، ئازاب - ئوقۇبەتلىك چاغدىكى تەسەللى، تايانچسىز قالغان چاغدىكى قارانچۇق، ئۈتۈق قازانغان چاغدا بېرىلگەن ئاگاھلاندۇرۇش.

ئاپام دەيدۇكى: مۇئەللىم دەيدۇكى:

ۋاقىتقا تەبىر بېرىش. مۇھاكىمىنى كېڭەيتىشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

لۇشۇن مۇنداق دېگەنىدى: «ۋاقىت ھايات دېمەكتۇر. باشقىلارنىڭ ۋاقتىنى بىھۇدە خورىتىش ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى ۋە ھاياتىغا زىيان سېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.»

فرانكلىن: «ۋاقىت پۇل دېمەكتۇر» دېگەنىدى.

ۋاقىت تەبىرىنىڭ ئۆلچەملىك جاۋابى يوق. سىز ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك قانداق ئەسەرلەرنى ئوقۇغان؟ توپلاپ كۆرۈپ بېقىڭ. ۋاقىت توغرۇلۇق يەنە قانداق قاراشلار بار ئىكەن؟ سىز ئۇلارنى قانداق چۈشەندىڭىز؟ قانداق بىۋاستە تەسىرا-تىڭىز بار؟ ساۋاقداشلىرىڭىز بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇڭ.

مۇھاكىمىنى كېڭەيتىش بىر كۆز قاراشنى چۆرىدەپ، ئوخشاش بىر قاتلامدا، ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن مۇھاكە-مىنى قانات يايدۇرۇشتۇر. ئوخشاشمىغان نۇقتىلار ئارىسىدا بىر خىل تەڭداش مۇناسىۋەت بولۇپ، مۇھاكىمە پاراللېل ھالەتتە قانات يايدۇرۇلىدۇ، ئۆزئارا كېسىشمەيدۇ. مۇھاكە-مىنى بۇنداق قانات يايدۇرغاندا، قائىدىنى ئەتراپلىق سۆز-لىگىلى بولىدۇ، تەرتىپى ئېنىق بولىدۇ.

ئويلاپ باقايلى، بىز ئوقۇپ بولغان مۇھاكىمىلىك ئە-سەرلەرنىڭ قايسىلىرىدا مۇھاكىمە كېڭەيتىش شەكلىدە راۋاجلانغان؟

يېزىقچىلىق مەشقى

1. تۆۋەندىكى سوئاللار ئۈستىدە ئويلىنىپ، ئۆزىڭىزنىڭ ۋاقىتقا بولغان چۈشەنچىڭىزنى سۆزلەپ بېقىڭ.

«بىز مەھرۇم بولغىنىمىزنى ئۆتمۈش، تېخى ئېرىشمە-گىنىمىزنى كەلگۈسى، قولىمىزدا بارىنى ھازىر دەپئاتايمىز. لېكىن، ئۆتمۈش قايتا مەۋجۇت بولمايدۇ، كەلگۈسى مەۋجۇت ئەمەس، ھازىر بولسا بىردەمدىلا ئۆتۈپ كېتىدۇ. دۇنيادا ھە-قىقەتەن ۋاقىت دېگەن نەرسە بارمۇ؟ شۇ تۇپەيلى، سىزدە كىشىلىك تۇرمۇشقا قارىتا قانداق ئوي - پىكىرلەر قوزغە-لىدۇ؟»

2. سائەت ئوخشاش شەكلى ئارقىلىق ۋاقىتنى ئۆلچەيدۇ، بىراق كىشىلەرنىڭ ئوخشاشمىغان پەيتلەردىكى ۋاقىتنىڭ ئۇزاقلىقىغا بولغان تۇيغۇسى ئوخشاش بولمايدۇ، گويا ئادەمنىڭ ھەربىرى ۋاقىتنى ئۆزگەرتەلەيدىغاندەك بىلىنىدۇ. سىزدە شۇنداق تۇيغۇ بارمۇ؟

«سائەتنىڭ سىرتىدىكى ۋاقىت» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ئەسەر يېزىڭ.

بەختنى تېپىش. مۇھاكىمىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

كىشىلىك ھاياتتىكى غايىلەر بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. لېكىن، كىشىلەر ئاخىرقى ھېسابتا «بەخت» نىلا كۆزلەيدۇ.

بەخت دېگەن نېمە؟ ئۇ قەيەردە؟

بەزىلەر: «ئازاب بولمىغان پەيتنىڭ ئۆزى بەخت» دەيدۇ.

بەزىلەر: «بەخت تاشقى دۇنيادا ئەمەس، بەلكى قەلبىمىز - دە» دەيدۇ.

ئىرلاندىيەلىك يازغۇچى باركلىر «بەخت» ناملىق ئەسىرىدە بەختنى مۇنداق شەرھلىگەنىدى:

«بەختلىك تۇرمۇشتا ئۇچ ئامىل كەم بولسا بولمايدۇ. ئۇنىڭ بىرى ئۇمىد، ئىككىنچىسى قىلىدىغان ئىش بولۇش، ئۈچىنچىسى باشقىلارنى سۆيەلەيدىغان بولۇش.

تۇرمۇشىمىز مۇھەببەتلىك ئۆتسە كەمتەر، جۇشقۇن بولۇپ كېتىمىز، گويا مىڭلىغان ئىشلار كۈتۈپ تۇرغاندەك،

يېڭىدىن - يېڭى ئۇسۇلدەرگە تولىمىز. مۇھەببەت بولسا، ھايات باھار پەيزىگە بولىدۇ، دۇنيا رەڭدار كۆرۈنىدۇ.

ئەڭ گۈزەل تىلەكىمىز: «تەڭرىم، بىزگە، باشقىلارغا يار - دەم بەرگۈدەك كۈچ - قۇۋۋەت ئاتا قىلغايسەن!» »

يۇقىرىقىلارنى ئوقۇغاندىن كېيىن قانداق تەسىراتقا كەل - دىڭىز؟ بۇ سۆزلەرنى قوللامسىز؟ ئەگەر قوللىمىڭىز، سىز - نىڭمۇ شۇلارغا ئوخشاش تەسىراتىڭىز بولغانمىدى؟ ئەگەر قوللىمىمىڭىز، ئۆزىڭىز قانداق قارايسىز؟

يېزىقچىلىق مەشقى

1. ئويلاپ بېقىڭ، بەختلىك تۇرمۇشىمىز قانداق قولغا كېلىدۇ؟ «بەخت كېلىدۇ» دېگەن تېمىدا بىر پارچە مۇھاكىمە ماقالىسى يېزىڭ.

2. تۆۋەندىكى ماتېرىيالنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭدىن ئالغان تەسىراتىڭىزنى ياكى ئويلىغانلىرىڭىزنى ئەسەر قىلىپ يېزىڭ.

1) خۇشاللىق قەيەردە؟

«بىر توپ ياش خۇشاللىق ئىزدەپ چىقىپ، نۇرغۇن ئاۋارىچىلىككە، دەرد - ئەلەمگە ۋە ئازابقا دۇچار بوپتۇ. ئۇلار سوقراتتىن، خۇشاللىق زادى قەيەردە؟ - دەپ سوراپتۇ. سوقرات:

— سىلەر ئاۋۋال بىر كىمە ياساڭلار، — دەپتۇ.

بۇ ياشلار خۇشاللىق ئىزدەيدىغان ئىشنى ۋاقىتلىق تاشلاپ قويۇپ، قورال - سايمانلارنى تېپىپ كېلىپ، قىرىق توققۇز كۈن سەرپ قىلىپ، بىر ئېگىز ھەم يوغان دەرەخنى ھەرىدەپ كېسىپ، بىر قېيىق ياساپتۇ. قېيىقنى سۇغا سې -

لىپ، سوقراتنىمۇ قېيىققا چاقىرىپ كېلىپ، بىرلىكتە پالاق ئۇرغاچ، بىللە ناخشا ئېيتىپتۇ. سوقرات:

— بالىلىرىم، خۇشال بولدۇڭلارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ياشلار تەڭلا:

— بەك خۇشال بولدۇق! — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

سوقرات:

— خۇشاللىق مۇشۇنداق بولىدۇ، ئۇ دائىم بىز بىر ئېنىق نىشان ئۈچۈن ئالدىراپ، باشقا ئىشلارغا يېتىشەلمىگەن ۋاقتىمىزدا توساتتىن يېتىپ كېلىدۇ، — دەپتۇ.»

ئۆزىگە ئىشەنچ تۇرغۇزۇش. رەددىيە بېرىشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

بەزى ساۋاقداشلار: «ئۆزىگە ئىشىنىش ئۈچۈن شۇنىڭغا لايىق دەسمايە بولۇشى كېرەك، ماھارىتى يۇقىرى ئادەمنىڭ يۇرىكى چوڭ بولىدۇ»، دېيىشىدۇ. ئۆزىنىڭ باشقىلارغا يېتىشەلمەيدىغانلىقى ئېنىق تۇرسا، قانداقمۇ ئۆزىگە ئىشىنەلەيدۇ؟ بۇ يەردە دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئىككى نۇقتا بار: بىرى، ئەتراپلىق تەھلىل قىلىش. مەلۇم جەھەتتە باشقىلارغا يېتمىسىمۇ، لېكىن ھەممىلا تەرەپتە با قالمايدۇ، ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى كۆرۈپ يېتەلىگەندىلا، ئۆزىگە ئىشەنچ كۈچىيىدۇ. ئىككىنچىسى، كېلەچەكنى كۆرۈپ يېتىش، ئىنتايىن ئاز ساندىكى تۇغما تالانتلىقلاردىن باشقا ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ ساپاسى كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ.

«تىرىشچانلىق بىلەن ئۆگەنگەندە، ھەقىقىي تالانتقا ئېرىشكىلى بولىدۇ»، ئۆزىنىڭ جاپالىق تىرىشچانلىقى ئارقىلىق باشقىلارغا يېتىشۇالالايدىغانلىقىغا، باشقىلاردىن ئېشىپ كېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىش لازىم.

دىققەت قىلىش كېرەككى، ئۆزىگە ئىشىنىش چوڭچىلىق، جاھىللىق ئەمەس، سىز بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرقىنى ئايرىيالامسىز؟ سىز يەنە قانداق مەسىلىنى ئويلاپ يېتىمىز؟ ئەمەلىيەتتە بىرلەشتۇرۇپ ئويلاپ بېقىڭ. ئاندىن ساۋاقداشلىرىڭىز بىلەن مۇزاكىرىلىشىپ بېقىڭ.

يېزىقچىلىق مەشىقى

1. مۇنازىرە تېمىسى:

توغرا تەرەپ: ئوڭۇشسىزلىق ئالدىدا قەتئىي بوشاشماسلىق كېرەك.

قارشى تەرەپ: ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا باشقىدىن تاللاش كېرەك.

سىز خالىغان بىر تەرەپنى تاللاپ مۇنازىرىگە قاتنىشىپ، بىر پارچە مۇنازىرە ماقالىسى يېزىڭ.

2. بەزىلەر: ھەرقانچە تىرىشقىنىم بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن شەخسلەر بىلەن تەڭ بولالمايمەن، شۇنداقكەن، ئىكىنچى رەتكە چېكىنىپ «2 ـ دەرىجىلىك پۇقرا» بولغىنىم ياخشى، دەيدۇ، بۇنى قوللايدىغانلار ئاقىلانىلىك بولدى، دەپ ماختايدۇ، قارشى تۇرىدىغانلار ئۇنى پاسسىپلىق دەپ قارايدۇ. بىر پارچە ماقالە يېزىپ، كۆز قارىشىڭىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىڭ.

3. مۇنداق بىر ئىش بولغانىكەن: ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ

بىر قىز ئوقۇغۇچىسى ئاپتوبۇستا بىر چەت ئەللىككە ئورۇن بېرىپتىكەن، بىر نەچچە يىگىت ئۇنى زاڭلىق قىلىپ: «تا-زىمۇ بىر ئەجنەبىيگە چوقۇنىدىغان بىر نېمىكەن!» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇنازىرە قوزغىلىپ كېتىپتۇ. بەزىلەر، بۇ قىز ئوقۇغۇچىنىڭ ئەدەپلىك ئىش قىلغىنى خاتا ئەمەس، دەپتۇ. يەنە بەزىلەر، بۇ بەزى ئوقۇغۇچىلاردا ئۇزاقتىن بۇيان ساقلانغان مىللىي ئىشەنچ كەملىكىنىڭ ئىپادىسى، دەپتۇ. سىز قانداق قارايسىز؟ مۇشۇ ھەقتە بىر پارچە رەددىيە ماقا-لىسى يېزىڭ.

تەھلىل قىلىشقا ماھىر بولۇش. دىيالېكتىك-كىلىق تەھلىل ئۇسۇلىنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

قائىدە سۆزلەپ مۇھاكىمە قىلغاندا، دىيالېكتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش، بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلىنىش لازىم. ئۇنداق بولسا، بىر تەرەپلىمىلىكتىن قانداق ساقلا-غىلى بولىدۇ؟ ئادەتتە مۇنداق بىر نەچچە نۇقتىغا دىققەت قىلىش لازىم:

1. تەھلىل ئەتراپلىق بولۇشى لازىم. شەيئىلەرنىڭ ھەم-مىسى ئىككى تەرەپلىمىلىك بولىدۇ، بەزىدە پەقەت بىر تە-رەپنىلا سۆزلىگەندە ئوقۇشماسلىق يۈز بېرىپ، يەنە بىر تە-رەپنىمۇ سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ.

2. مەسىلىلەرگە تۈرغۇن ھالەتتە قاراشتىن ساقلىنىش لازىم. دۇنيادا پەقەت ئۆزگەرمەيدىغان شەيئى يوق، ئەگەر

تىنچ، يەككە - يېگانە نەزەر بىلەن شەيئىلەرگە قارايدىغان بولسام ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ۋە قانۇنىيىتىنى تونۇپ يېتەلەيمىز، تەھلىل قىلساقمۇ توغرا يەكۈنگە ئېرىشەلمەيمىز.

3. قارشى تەرەپنىڭ ئۆزگىرىشىگە دىققەت قىلىش كېرەك. شەيئىلەرنىڭ قارىمۇقارشى ئىككى قۇتۇپى مۇئەييەن شارائىتتا قارشى تەرەپكە ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن: ياخشى ئىش يامان ئىشقا ئۆزگىرىشى مۇمكىن، يامان ئىشمۇ ياخشى ئىشقا ئۆزگىرىشى مۇمكىن. سىز مۇشۇنداق مىساللارنى كەلتۈرۈپ بېرەلەمسىز؟ سىزنىڭچە قانداق ئەھۋالدا ئۆزگىرىدۇ؟

يېزىقچىلىق مەشقى

1. سىز تۆۋەندىكى گەپكە قوشۇلامسىز؟ «بۇگۈنكى ئەدەبىيات» دېگەن تېمىدا بىر پارچە مۇھاكىمە ماقالىسى يېزىڭ.

بەزىلەر مۇنداق دەپ قارايدۇ: «ئەدەبىيات بىزنىڭ تۇرمۇشقا بولغان سەزگۈرلۈكىمىزنى ئاشۇرۇپ، تەسەۋۋۇر كۈچىمىزنى يېتىلدۈرۈپ، ھېسسىياتىمىزنى تېخىمۇ نازۇكلاشتۇرىدۇ، بېيىتىدۇ. تۇرمۇشنىڭ ئۆزى بولسا بارغانسېرى ئاددىيلىشىدۇ، قوپاللىشىدۇ، ئەمەلىي مەنپەئەتكە يۈزلىنىدۇ. ئەگەر تەسەۋۋۇر كۈچىگە باي، ھېسسىياتى نازۇك ۋە مول، چېچەن ئادەم بولمەن دەيدىكەنمىز، بۇ ھامان بىر مەغلۇبىيەتچى بولىدىغانلىقىمىزدىن دېرەك بېرىدۇ.

2. «ئىشلار ھەرگىز مەڭگۈلۈك ئەمەس،
ئۆتۈپ كېتەر ھەش - پەش دېگۈچە.
يىراقلاردا قالسا ھەربىر ئىش،

بولۇپ قالار تاتلىق ئەسلىمە» دېگەن مىسرالار بار.
«يوقىتىش ۋە ئېرىشىش» دېگەن تېمىدا بىر پارچە مۇھاكىمە ماقالىسى يېزىڭ.

ئىشلار ئارقىلىق داۋاملىنى تەھلىل قىلىش. يېزىقچىلىقتىكى تېرەنلىك

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

مۇھاكىمىلىك ئەسەرلەرنى يازغاندا قائىدە سۆزلەشكە، يەنە كېلىپ باشقىلار دەپ باقمىغان ياكى باشقىلار توغرا، مۇكەممەل دېيەلمىگەن قائىدىلەرنى دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا، بۇنداق قائىدىلەرنى نەدىن تاپىمىز؟ ئەلۋەتتە، بۇنىڭغا ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى كۆزىتىش ۋە كۆزەتكەنلىرىمىزنى يەكۈنلەش ئارقىلىق ئېرىشىمىز.

كىچىكتىن چوڭنى كۆرۈش. يەنى كىچىك ئىشلاردىن چوڭ قائىدىلەرنى قېزىپ چىقىش.

سېلىشتۇرۇپ پەرقلەندۈرۈش. ئىنسانلار شەيئىلەرنى ئاساسلىقى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرىدۇ. سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئوخشىمىغان شەيئىلەرنى پەرقىنى ئاسانلا تېپىپ چىققىلى بولىدۇ. پەرقىڭ ئۆزى ئالاھىدىلىك دېمەكتۇر. ئالاھىدىلىكنى تۇتۇش دېگەنلىك ــ شەيئىنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ يېتىش دېگەنلىك. كونىلارنىڭ: «گۆھەر ياتىدۇ سايىدا، تونۇمىساڭ نېمە پايدا» دېگەن ھېكمىتىمۇ دەل شۇنىڭغا قارىتىپ ئېيتىلغان.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان «كىچىكتىن چوڭنى كۆرۈش»،

«سىلىشتۇرۇپ پەرقلەندۈرۈش» تىن باشقا شەيئىلەر ھەققىدە ئىزدىنىشنىڭ يەنە «تېشىدىن ئىچىنى كۆرۈپ يېتىش»، «سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىش» قاتارلىق ئۇسۇللىرىمۇ بار.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، كۆپىنچە ئادەم مەلۇم ھادىسىدىن چوڭقۇر داۋاملارنى بىلىۋالالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە. قېنى ئەسلەپ بېقىڭ، سىز مەلۇم بىر داۋالىنى قانداق ھېس قىلىپ يەتكەن؟

يېزىقچىلىق مەشقى

1. دەۋرىنىڭ تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلىرى ئەل ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ھەر خىل رەسىم - ئائىدىلەرگە بېقىپ بولىدۇ. ئەل ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن مەلۇم بىر خىل قائىدە - يوسۇننىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبى ھەمدە ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى قىياس قىلىپ بىر پارچە ئەسىر يېزىڭ.

2. تامچىدىمۇ قۇياش ئەكس ئېتىدۇ، بىر تال گۈلدىنمۇ پۈتكۈل ئاتموسفېرانى بىلگىلى بولىدۇ، دېگەن گەپ بار. سىز تەبىئەت دۇنياسىدىن نېمىلەرنى كۆردىڭىز؟ «تەبىئەت دۇنياسى ئىلھاملىرى» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ئەسىر يېزىڭ.

3. تۆۋەندە بېرىلگەن ئەقلىيە سۆزنى ئوقۇپ، «ئىنسانىڭ قەدىر - قىممىتى» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ئەسىر يېزىڭ.

△ ئىنسانىڭ قەدىر - قىممىتىنى ئۇنىڭ قانچىلىك نەرسىگە ئېرىشكەنلىكىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ قوشقان تۆھپىسىگە قاراپ ئايرىش كېرەك.

قېرىنداشلىق مېھرىگە مەدھىيە. كۈچەيتىپ يېزىشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

قېرىنداشلىق مېھىر دۇنيادىكى ئەڭ سەممىي، ئەڭ يېقىملىق، ئەڭ قىممەتلىك ھېسسىيات بولۇپ، ھايات مۇساپىسىدە ئەگىشىپ، تۇرمۇشىمىزنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغا سىڭىپ كەتكەن، قەلب چوڭقۇرلۇقلىرىمىزنى خۇددى يارقىن كۈن نۇرىدەك يورۇتۇپ تۇرغان بولىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلىق مېھىر - مۇھەببىتى بولمايدىكەن، ھايات بەكمۇ مەنىسىز تۇيۇلىدۇ!

ساۋاقداشلار، بىرلىكتە قېرىنداشلىق مېھىر تەسۋىرلەنگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تېپىپ بېقىڭلار ھەمدە بۇ ئەسەرلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ شۇنچە يۇرەك تارتىنى چېكەلىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى تەھلىل قىلىڭلار.

يېزىقچىلىق مەشقى

1. «قېرىنداشلىق مېھرى» تېما قىلىپ، ئۆزىڭىزگە قاتتىق تەسىر قىلغان، ئېسىڭىزدىن زادىلا چىقمايدىغان بىرەر تەپسىلاتنى يېزىپ بېقىڭ. بۇنىڭدا ھېسسىياتىنىڭ چىن، تەسۋىرلەرنىڭ نازۇك، ئىشلەتكەن تىلىڭىزنىڭ جانلىق بولۇشىغا دىققەت قىلىڭ.

2. «ئانىنىڭ كۆزلىرى ئايدەك نۇرانە ھەم مېھرىبان؛ ئاتىنىڭ كۆزلىرى سۇرلۇك ھەم ئويچان؛ ئاكا - ئىنى، ھەمدە سىڭىللارنىڭ كۆزلىرىدىن سەممىي - راستچىللىق چىقىپ

تۇرىدۇ.»

ئادەتتە، سىزمۇ مۇشۇنداق تۇيغۇدا بولۇپ باققانمۇ؟ «كۆز» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ئەسەر يېزىڭ. ئەسەر ماۋزۇسى بىلەن ژانىرىنى ئۆزىڭىز تاللاڭ.

پىكىرنى تاۋلاش. تېتىملىق يېزىشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

ئەسلىدە تىل بىلەن ئىدىيە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، تىل ئىدىيەنىڭ ئىزھارچىسى بولسا، ئىدىيە تىلنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. تىل ئىدىيەگە ئەگىشىدۇر. ئوي ـ پىكىرلەر ئېنىق بولغاندا يازغان سۆز ـ جۈملىلەرمۇ ئېنىق بولىدۇ. ئوي ـ پىكىر توغرا بولغاندا يازغان سۆز ـ جۈملىلەرمۇ توغرا چىقىدۇ. ئىدىيە ئېقىن سۈدەك راۋان بولغاندا، تىلمۇ خۇددى ئويناق دولقۇنلاردەك شاشلىشىپ كېتىدۇ؛ شەيئىلەرنى تونۇش قانچە چوڭقۇرلاشقانسېرى، سۆز ـ جۈملىلەر شۇنچە ھېكمەتكە باي بولىدۇ. بەزىلەر ئەسەرنى ياخشى يازالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى ئۇنىڭ خەتنى چىرايلىق يازالمىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئىملا قائىدىسى، گىرامماتىكىلىق ساۋاتلارغا پۇختا بولسىلا، ئەسەرنى ياخشى يازغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ بىر خىل خاتا قاراش. كۆڭۈلدە يېزىشقا ئەرزىگۈدەك بىرەر تېما بولغان، ئۇنى بىرەر ئەسەر قىلىپ يېزىشقا ئىنتىلگەن ھەمدە ئۇنى يېزىپ بولۇپ قەدەممۇ قەدەم پىشۇرغاندىلا، ئاندىن ھەقىقىي ياخشى

ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولىدۇ.

يېزىقچىلىق مەشقى

1. ئىلگىرى يېزىپ قويۇپ قويغان بىرەر پارچە ئەسىرىڭىزنى ئۆزگەرتىپ بېقىڭ ياكى قايتا يېزىپ چىقىڭ. بۇنىڭدا پىكىرنىڭ چوڭقۇر، تىلنىڭ راۋان ھەم گۈزەل بولۇشىغا دىققەت قىلىڭ.

يېزىش ماھارىتى يېزىشقا ئۇستا بولۇشتىلا ئەمەس، بەلكى يامان يېزىلغانلارنى ئۆچۈرۈپ تاشلاشقىمۇ ماھىر بولۇشتا.

— چىخوپ

ئۆزى بىلمەيدىغان تۈرمۇشنى زورمۇ زور يازغان يازغۇچىدىن ئونى بولسا، توققۇزى مەغلۇپ بولماي قالمايدۇ.

— بېلىنىسكىي

مەن ئەسەر يازغىنىمدا، تۇنجى جۈملىنى قانداق يېزىش ئۈستىدە ئۇزاق باش قاتۇرىمەن. شۇ ئەسىرىم ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان، مەلۇم جەھەتتە شۇ ئەسەرنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدىغان بىرقانچە ئىغىر تېپىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى يەنە باشلىنىشتىنلا ئوقۇرمەنلەرنى قىزىقتۇرىدىغان سۆزلەرنى يېزىشقىمۇ تىرىشىمەن. لېكىن، ئەسەرنىڭ ئاخىرىنى قانداق چۈشۈرۈشنى بۇرۇنلا كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قويىمەن، ئىش قىلىپ قانداق ئاخىرلاشتۇرۇشنى پۈتۈنلەي دېتالاپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن قانداق باشلاش ھەققىدە ئىزدىنىمەن.

— چىڭغىز ئايتماتوف

بىر گىرام ئالتۇن قېزىشقا بىر تونىنا قۇمنى تاسقاشقا

توغرا كەلسە، شېئىر يېزىشتا بىر سۆزنى تاللاش ئۇچۇن سۆز كانلىرىدىن نەچچە مىڭلاپ سۆزنى تاسقاشقا توغرا كېـ-لىدۇ.

ـــ مايا كوۋسكىي

يېڭىلىق يارىتىش. يېڭىچە يېزىشنى ئۆگىنىش

تېما ھەققىدە مۇھاكىمە

يېڭىلىق يارىتىشتا ئالدى بىلەن ھازىرقى ھالىتىمىز ـ گىلا قانائەت قىلىپ قالماي، تېخىمۇ يۇقىرىغا ئىنتىلىشـ-كە، تېخىمۇ كۆچلۈك ئارزۇ ـ ئىستەكلەرگە تولۇشقا توغرا كېلىدۇ. ناۋادا ھازىرغىلا بېقىنىپ قېلىپ، ئالغا ئىلگىرى-لىمىگەندە، يېڭىلىق يارىتىش ھەرىكەتلەندۇرگۇچ كۈچى پەيدا بولمايدۇ.

يېڭىلىق يارىتىش كونا تەپەككۇر ئەندىزىلىرىنى ئاڭلىق ھالدا بۇزۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئادەمدە تەپەككۇر ئەندىزىسى شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇنى ئۆزگەرتىش بەك تەسكە تو-تايدۇ. بىر ساۋاقداش تاپشۇرۇق ئەسىرىدە مۇنداق بىر ئىش-نى يازغان: ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ ئىشىكىگە توك قوڭغۇراق بېكىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە توك قوڭغۇراقنى باسمايى، ئادىتى بويىچە داۋاملىق ئىشىكنى چەككەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر پارچە قەغەزگە «ئىشىك چەكمەي، قوڭغۇراقنى بېسىڭلار» دېگەن سۆزنى يېزىپ، ئىشىككە چاپلىغان. بىراق شۇ چاغدا شامال

چىقىپ، ئىشىك گۈپپىدە يېپىلىپ كەتكەن. بۇ چاغدا ئۇ ئۆزىمۇ ئىختىيارسىز ئىشىكنى چېكىپ، مومىسىغا ئىشىكنى ئېچىپ بېرىشنى ئېيتقان. مانا بۇ ئىش تەپەككۇر ئەندىزىسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ ناھايىتى قىيىن ئىكەنلىكىنى، ناھايىتى كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئاڭلىق ھالدا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشنىڭ لازىملىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يېزىقچىلىق مەشىقى

1. بىزنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىمىزدا نۇرغۇن ئۇنۇتۇلغۇسىز ھېكايىلەر يۈز بەرگەن. بۇ ھېكايىلەرنىڭ بەزىلىرى كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالسا، بەزىلىرى قاتتىق تەسىرلەندۈرىدۇ، بەزىلىرى بەئەينى چۈشتەك تۇيۇلىدۇ. «ئۇنۇتۇلماس ھېكايە» دېگەن تېمىدا ئۆزىڭىزگە قاتتىق تەسىر قىلغان بىرەر ھېكايىنى يېزىپ بېقىڭ.

2. ئېسىڭىزدە قالغان بىرەر مەسەل ياكى چۆچەكنىڭ ۋەقەلىكىگە ئاساسەن، ئۇنى قايتىدىن يېزىپ بېقىڭ.

3. «كىتاب ئوقۇش ۋە تورغا چىقىش» دېگەن تېمىدا بىرەر پارچە ئەسەر يېزىپ بېقىڭ.

قوشۇمچە I . زۆرۈر دەرسلىكتىكى كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىسى

ۋە يەشمىسى

ئاتىلار سۆزى

ئەسلىسى ۋە يەشمىسى
قىلماغۇ قىلىقلارنى
ئاشنۇچا سانمىش كەرەك
سانمادىن قىلماشتا كىن
نەتىگىن تانمىش كەرەك
يەشمىسى:
قىلماسلىققا تېگىشلىك قىلىقلارنى،
ئالدى بىلەن ئويلاش كېرەك.
ئويلىماي قىلغاندىن كېيىن،
ئۇنىڭدىن تانماسلىق كېرەك.

كىرىككەن تونلار كىردىن
سوۋۇ ئۈزە يۇمىش كېرەك.
سۆز كىردى كىتمەس يۇسا
نەتىگىن تانمىش كەرەك

يەشمىسى:

كىر باسقان كىيىمنىڭ كىرىنى
سۇ بىلەن يۇسا چىقىپ كېتىدۇ.
سۆز كىرىنى يۇيۇپ چىقىرىشنىڭ
ھېچقانداق ئامالى يوق.

ئايىپسىز تىشكە ئەر
يۇيۇنىن سۇنمىش كەرەك
ئۇل ئانداش تۇزۇن بىرلە
تىرىگلىك قىلمىش كەرەك

يەشمىسى:

ئەيىپسىز ئاياللارغا
ئەرلەر بويىننى ئىگىش كېرەك
شۇنداق پەزىلەتلىك ئايال بىلەن
ئۆمۈر بويى بىرگە تىرىكچىلىك قىلىش كېرەك

ئاقىقات بولسا تۇزۇن
ئاڭا جان بىرمىش كەرەك
مەڭى چىن ئۇل مەڭى ئوق
تاقى نە ئايمىش كەرەك
ئىش قىلغۇ ئەيگۇ ئىشىنى
كۆركىتۇر كۆنى يولىنى
كەسمەڭلار ئەگرى تالنى
توبەسىندا مېڭە بار

يەشمىسى:

ئۇ راستلا دۇرۇس بولسا
ئاڭا جاننى بېرىش كېرەك.
بۇ ئەبەدىي مەڭگۈلۈك ھەقىقەت،
ئۇنىڭغا يەنە نېمە دېيىشنىڭ ھاجىتى بار؟
دوست بولساڭ ياخشى بىلەن دوست بول،
ئۇ ساڭا توغرا يولنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
ئەگرى تال (دوستىنىڭ ئاچچىق نەسىھەتى) دەپ
كېسىۋەتمەڭلار (خاپا بولماڭلار)
ئۇنىڭ شاخلىرىدا (نەسىھەتىدە) مېۋىسى
(پايدىلىق تەرەپ) بار

ئەردەملىگ كىشى ئەردىنى بىرلە تۇز ئول (بىلەن بىللە)
ئەردەمسىز كىشى ئەتۈك ئىچىنىدەكى ئۇلياق بىرلە تۇز ئول
(پەزىلەتلىك كىشى گۆھەر)
پەزىلەتسىز كىشى يېتەك).

بۇيانلىغ كىشى بۇرقانلار بىرلە تۇز ئول
بۇيانسىز كىشى بوق باقىر بىرلە تۇز ئول
(ساۋاپلىق ئىش قىلغۇچى بۇرخاندۇر،
ئىنساپسىز كىشى ئەسكى مىستۇر)

بەگمىسىنمەيۈك بەگ بولسا بەلتىر سايۇ بەلگە بالۇر،
ئاتا قىسمىنما يوق ئانىخ بولسا ئارت سايۇ مايماقا يۇر.
(ئەمەل تۇتمىغان كىشى ئەمەل تۇتسا ھە ردوقمۇشقا

قامچا قويۇر
ئاتىغى چىممىغانىنىڭ نامى چىقسا ھەربىر تاغ ئۆتكىلىگە
بەلگە سالۇر)

ياغمۇر ياغسا قاپۇڭ بولسۇن ياپىنغۇ كەرگەك
ياۋۇز كىشى ياقىن كەلسە ئابىنغۇ كەرگەك
(يامغۇر ياغقاندا يېپىنچاڭ بولسا يېپىنۇال
ياۋۇز ئادەم يېقىنلاشسا ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىل).

قۇچۇ تاغىندا قاپلا يوق
قۇدۇغ سۇۋىندا بالىق يوق
(قۇچۇ بۇغدا قاپلان يوق
قۇدۇق سۇپىدە بېلىق يوق).

ئەر قۇتى بەلىڭ
سۇۋ قۇتى تەرىڭ
(ئەرنىڭ قۇتى قورقماسلىقتا
سۇنىڭ قۇتى چوڭقۇرلۇقتا).

ياخشىلىق ۋە يامانلىق توغرىسىدا

يۈسۈف خاس ھاجىپ

ئەسلىمىسى ۋە يەشمىسى:
1. كىشىدە ئىككى ئات، بۇ تىلدا يۈيۇر،

بىر ياخشى بىر ئەسكى جاھاندا قالۇر.

1 - بېيىتتا: ئادەمدىن بۇ جاھاندا ياخشى ياكى ياماندىن ئىبارەت ئىككى نامدىن بىرسىنىڭ قالمىغانلىقى ئېيتىلغان.

2. يامانغا يېقىنلاشما قىلغاي زىيان
يامانلىق چاقۇر ئۇ بولۇپ بىر يىلان.

2 - بېيىتتا: يامانلىقنىڭ خۇددى زەھەرلىك يىلان كەبى چېقىپ ئادەمگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزىدىغانلىقى ئېيتىلىپ، يامانلىققا يېقىنلاشماسلىق ئاگاھلاندۇرۇلغان.

3، 4. كىشىگە ھەم ئۆزگە قىلما سەن زىيان
ھەۋەسنى قويۇپ، قىل ياخشىلىق ھامان.
بالا - زورلۇق ۋاقتىدا قىل ياخشىلىق
تىلىڭ ھەم قولۇڭدىن يۇيۇنسۇن خەلق.

3 -، 4 - بېيىتتا: ھەۋەسنىڭ - نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ ئۆزگە ھەم باشقىلارغا زىيان يەتكۈزمەسلىككە، ئۆزىنى مۇربويى گەپ - سۆز ۋە ئىش ھەرىكەتتە ياخشىلىقنى مىزان قىلىپ، ياخشى ئىش - ھەرىكەت ۋە سۆزلەر ئارقىلىق خەلقنى سۆيۈندۈرۈشكە دەۋەت قىلىنغان.

5. يوغانچى تەكەببۇر، تېتىقسىز بولۇر
ئۇنى كىبىرسى كۈنمۈكۈن پەس قىلۇر.

5 - بېيىتتا: يوغانچىلىق، تەكەببۇرلۇق سۆكۈلۈپ، ئۇنىڭ ئادەمنى بارغانسېرى پەسلەشتۈرىدىغان تېتىقسىز ئىلىمەت ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن.

6، 7. ئۈيات كىمدە بولسا، سىلىق خۇيلۇق ئول
ناچار ئىشقا ھەرگىز ئۇ سۈنمايدۇ قول

ئۇيات بارچە يامان ئىشتىن توسقۇچى
پۇتۇن ياخشى ئىشقا ئۇلاشتۇرغۇي.

6 ـ، 7 ـ بېيىتتا: ئۇيات ـ ئار ـ نومۇسنىڭ كىشىنى يامان ئىشتىن توسۇپ، بارلىق ياخشى ئىشلارغا ئۇلاشتۇرىدىغان ئېسىل پەزىلەت ئىكەنلىكى، ئۇياتلىق كىشىنىڭ ياخشى خۇيلۇق بولىدىغانلىقى، ناچار ئىشقا قول سۇنمايدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

8. ئېغىر يۈك كىشىگە ئۆزۈمچىل قىلىق
ئۆزۈمچىل قىلىققا ئوق ئات، قارشى چىق.

8 ـ بېيىتتا: ئۆزۈمچىلىك، شەخسىيەتچىلىك ۋە مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ كىشىگە ئېغىر يۈك ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپ، ئۇنداق بولمىغۇر ئىللەتنى تەرك ئېتىشكە دەۋەت قىلىنغان.

9. ھاۋاغا بېرىلمە، ئەقىل بىرلە كەس
تېنىڭ باش كۆتۈرسە، بىلىم بىرلە باس.

9 ـ بېيىتتا: ھاۋايى ـ ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك، قۇتۇرغان ھەۋەس ـ ئىستەك ئوتلىرىنى ئەقىل ـ ھوش بىلەن تىزگىنلەپ، تەننىڭ ۋۇجۇدىنى بىلىم بىلەن بېسىش كونترول قىلىشقا چاقىرىق قىلغان.

10. قوشۇلما پىتىنخورغا بارما يېقىن
ئۇنىڭكىم، تىلىدىن چىقار ئوت چېقىن.

11. ھەسەت بىر كىسەلدۇر، داۋاسى ئۆزاق
ئۆزىنى ئۆزى يەپ، سىزەر ئۇ ئاداق.

12. تۇپاق پىلتىزىڭنى پاساتلىق قىرار
بۇ ياخشى ئىزىڭنى پاساتلىق بۇزار.

10 - ، 11 - ، 12 - بېيىتتا: پىتىنخورلۇق، ھەسەتخور-لۇقنىڭ يامان كۆرسىتىلىپ، بۇنداق داۋاسىز كېسەللەردىن يىراق تۇرۇشقا، ئۇلارنى يۇقتۇرۇۋالماسلىققا دالالەت قىلىنغان.

پارچىلار

ئەھمەد يەسسەۋى

ئەسلىسى ۋە يەشمىسى:
غەرىپ - پەقىر، يېتىملەرنى قىلغىل شادىمان،
خۇلۇقلەر قىلىپ ئەزىز جانىڭ قىلغىل قۇربان.
تۆۋىمە تاپسىڭ جانىڭ بىلەن قىلغىل مېھمان،
بۇ سۆزلەرنى ھەقدىن ئىشتىپ كەلدىم مانا.

ئايا دوستلار، نادان بىلەن ئۇلپەت بولۇپ،
باغرىم كۆيۈپ، جاندىن تۇيۇپ ئۆلدۇم مانا.
توغرا ئېيتسام ئەگرى بولغا بوينىن تولغار،
قانلار يۇتۇپ، غەم زەھرىغە تويدۇم مانا.

تەما قىلما نادانلاردىن قەدرىڭ بىلمەس،
زۇلمەت ئىچرە يول ئاداشساڭ يولغا سالماس.
بويتۇق قىسىپ زار قىلساڭ قۇلۇق تۇتماس،
نادانلاردىن شىكۋە ئەيلەپ كەلدىم مانا.

ھېرىس ئوتتىنى تىزلەتكەن ياخشى - ياماق سۆزلەتكەن،
زەھرى قاتلىغە سالغان نەفسى ھەۋا ئەمەسمۇ؟
مەنسلىك ئاتىن مىندۈرگەن، ياماق - ياروق قىلدۇرغان،
ھەرام مالنى يىغدۇرغان نەفسى ھەۋا ئەمەسمۇ؟

ئاتا - ئانا، ئوغۇل - قىز، بىر - بىرىدىن ئايرىغان،
ئۇلۇغ قايغۇغا قويغان نەفسى ھەۋا ئەمەسمۇ؟
ئەي قول ئەھمەد ھەققە ئۇي، نەفسىنىڭ سۆزىنى سەن قوي،
بىل يالغانچى ھەرىز گۇي نەفسى ھەۋا ئەمەسمۇ؟

بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل:

ئەھمەد يەسەۋىنىڭ «دىۋانى ھېكمەت» نامىلىق توپلىمىدىن ئېلىنغان بۇ پارچىلارنى مەزمۇن جەھەتتىن ئۇچ بۆلەككە بۆلۈمىز.

بىرىنچى بۆلەك: كەمبەغەل، يېتىملەرگە شەپقەت قىلىشنى مەزمۇن قىلغان بىرىنچى كۇپلېت بولۇپ، بۇ كۇپلېتتا شائىر كىشىلەرنى كەمبەغەل، يېتىملەرنى خۇشال - خۇرام قىلىشقا، ئۇلارنى چىن كۆڭلىدىن مېھمان قىلىشقا، ئۇلارغا ئىلتىپات، شاپائەت كۆرسىتىش يولىدا جېنىنىمۇ ئايىماسلىققا چاقىرىق قىلىدۇ.

ئىككىنچى بۆلەك: نادانلار بىلەن ئۇلپەت بولماسلىققا دەۋەت قىلىنغان ئىككىنچى، ئۇچىنچى كۇپلېتتا تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ كۇپلېتتا شائىر كىشى قەدرىنى بىلمەيدىغان، كىشىنى توغرا يولغا باشلىمايدىغان، كىشىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلمايدىغان، كىشىنى توغرا يولغا باشلىمايدى-

غان، كىشىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلمايدىغان، ئۆزى بىلگەن سەنەمگە دەسسەپ قىڭغىر يولغا ماڭىدىغان، شۇ سەۋەبلىك كىشى ئىچىنى ئاچچىق قىلىدىغان نادانلار ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىپ، ئۇلار بىلەن ئولپەت بولماسلىققا چاقىرىدۇ.

ئۇچىنچى بۆلەك: نەپسى ھاۋاھ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىنغان. تۆتىنچى، بەشىنچى كۇپلېت بولۇپ، بۇ بۆلەكتە شائىر ئاچ كۆزلۈك ئوتنى ئولغايتقۇچى، كىشىنى خۇشامەتچىلىك، پىتىنخورلۇق يولىغا باشلىغۇچى، ھارام مالنى يىغدۇرغۇچى، ئاتا ـ ئانا بىلەن پەرزەنتلەر ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سالغۇچى نەپسى ھاۋانى قاتتىق قامچىلاپ، نەپسىنى تەرك ئېتىشكە ئۈندەيدۇ.

غەزەل

رەبغۇزى

غەزەلنىڭ بېيىتلار بويىچە يەشمىسى

رەبغۇزىنىڭ بۇ غەزىلى جەمئىي سەككىز بېيىتتىن تۇزۇلگەن بولۇپ ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىدەك:

1. ئۇش تۇغەتتىم بۇ كىتابنى، ئەي يارانلار، ئەر يۈزى، بىر يىل ئىچرە كەچتى ئانىڭ يىيى، قىشى، ياز، كۈزى.

1 ـ بېيىت: ئەي، قېرىنداشلار! مەن بۇ كىتابنى باھار، ياز، كۈز، قىش بىر يىل ئىچىدە يېزىپ تۈگەتتىم.

2. ئويمۇ باردىم، ئۆزۈم ئۈزدۈم، سۆزنى تۈزدۈم تۈنلە-

مەن، ئەرتە تۇردۇم، خامە ئوردۇم ئەمگەنىپ تۇن - كۈن-
دۈزى.

2 - بەيىت: سەھەر تۇرۇپلا قولۇمغا قەلەم ئېلىپ جاپا -
مۇشەققەتتە كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ بۇ كىتابنى يازدىم.

3. باغ قوپاردىم، تال ياغاچلىق، باش يوپۇرماق ئال چە-
چەك، يىمىشى ھېكمەتتۇپازىل ئايەت ئەخبار يۈلتۇزى.

3 - بەيىت: مەن شۇنداق بىر باغ بەرپا قىلماقچى، بۇ
باغ تال ياغاچلىق، گۈل - چېچەكلەر بىلەن پۈركەنگەن. ئۇ-
نىڭ شېرىن مېۋىسى ئىلىم - ھېكمەتكە پەزىلەتكە باشلى-
غۇچى چولپاندۇر.

4. قان قورۇتتۇم، جان تۇزاتتىم، كان چىقاردىم تاش
قازىپ، ساپ قىزىل ئالتۇن ساچىغلاپ، بىزەدىم بۇ يەر
يۈزى.

4 - بەيىت: پۈتۈن ۋۇجۇدۇم بىلەن ئەجىر سىڭدۈرۈپ
نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ، نۇرغۇن دۇردانلارنى تاللاپ
چىقتىم. كىشىلەرگە ھەدىيە قىلدىم.

5. خاتىرە پىكىرنى ئەكتىم پەردە ئىچرە تۇگمەدەك،
كەزلەدىم مەن تەگمەلەردىن تەگمەسۇن دەپ يات كۆزى.

5 - بەيىت: مەن ئۆز پىكرىمنى ياتلارنىڭ كۆزىدىن
ساقلاش ئۈچۈن يوشۇرۇن ئوتتۇرىغا قويدۇم.

6. يەتتە يۈز ئون ئەردى يىلغە كىم بىتىلدى بۇ كىتاب،
تۇغمىش ئەردى ئول ئوغۇزدا قۇت سەئادەت يۈلتۇزى.

6 - بەيىت: مەن بۇنى چىجىرىيە 710 - يىلى، يەنى،
ھۇد ئېيىنىڭ بېشىدا مىلادىيە 1311 - يىلىنىڭ بېشىدا
رابات ئوغۇز دېگەن جايدا تاماملىدىم.

7. ئۆزگەلەر كۆپ، ئالمۇنچە تۈزۈكلەر ئەل تۈزگەنسەپ، مەن گۆھەر، ئىنجۇ تۈزدۈم گېپىزىبان بايان يازدى.

7 ـ بەيىت: مەن باشقا جايلارنى، يۇرتلارنى كېزىپ دەشت ـ سەھرالاردىن ئېشىپ ئەڭ سەرخىللىرىنى تاللاپ بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم.

8. كۇن تۇغاردىن كۇن باتارغە تەگدى ئەرسە سۆزلەرىم، ئاندىن قوبدى مىسىر شەھرى، مۇندا تاسىر رەبغۇزى.

8 ـ بەيىت: مېنىڭ كىتابىم كەڭ جاھانغا تارقالسا، مې ـ نىڭ نامىم خەلق ئالەمگە نامايان بولىدۇ. خۇددى مىسىر شەھرىنىڭ نامى خەلققە نامايان بولغاندەك.

سۆزلەرگە ئىزاھات: ئۇش ـ خۇددى، بۇگۇن، ھازىر، ھا ـ زىرلا، ھېلىلا؛ دەرەخ، شاخ ۋە مۆڭگۈزگە ئوخشاش نەرسە ـ لەرنىڭ ئوتتۇرىسى؛ قۇش ۋە ئاتلارنىڭ تۇغۇرى؛ ئوي ـ نەي ـ چە، تۇرۇبا؛ قومۇش؛ ئازگال؛ ئەرتە ـ ئەتىگەن، سەھەر؛ ئەتە؛ ئەمگەنسەپ ـــ جاپا چېكىپ؛ ئال ـ قىزىل، قىزغۇچ؛ پازىل ـ پەزىلەتلىك، بىلىملىك؛ مەڭگۈلۈك؛ ئايەت ـ نىشان، بەل ـ گىلەر؛ قۇرئان جۇملىلىرى؛ ئەخبار ـ خەۋەر، مەلۇمات، ئۇچۇرلار؛ ساچىغ ـ قۇربانلىق ئۈچۇن تاشلانغان نەرسە؛ ئەك ـ تېرىماق؛ ھۇت ـ ئون ئىككى بۇرچىنىڭ ئون ئىكـ كىنچىسى؛ شەمسىيە (قۇياش) يىلى ھېسابىدىكى ئاي نامى (فېۋرال، مارت ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ)؛ بېلىق؛ ئەرسە ـ ئالەم، دۇنيا؛ ناسىر ـ يارەدەم بەرگۈچى، قۇتقۇزغۇچى، قوغـ ـدىغۇچى؛ ئاللا؛ دوست، ھەمراھ؛ قوپتى ـ چىقتى، كۆتۈرۈل ـ دى.

ئەدەپ ـ ئەخلاق توغرىسىدا

ئەلىشىر نەۋائىي

ئەسلىسى ۋە يەشمىسى:

1) «ئەلگە شەرەف بولمادى جاھانۇسەف،
لېيك شەرەف كەلدى ھەياۋۇ ئەدەب»

1. مەنسەپ ۋە نەسەپنىڭ يۇقىرىلىقى كىشىگە شان ـ شەرەپ كەلتۈرەلمەيدۇ، لېكىن ھەقىقىي شان ـ شەرەپ كەلتۈرگۈچى نەرسە ئىنساندىكى ئەدەپ ۋە ھايادۇر.

2) بولماس ئەدەپسىز كىشىلەر ئەرجۈمەنىد،
پەسىت ئېتەر ئول خەيلىنى چەرخى بەلەنىد.

2. ئەدەپسىز كىشىلەر ھەرگىزمۇ ئەزىز بولالمايدۇ، بۇنداق كىشىلەر ئاخىرى دەۋر تەرىپىدىن خارلىققا دۇچار قىلىنىدۇ.

3) تەركى ئەدەبدىن بىرى كۇلگۈدۇرۇر،
كۇلگۇ ئەدەب تەركىغە بەلگۈدۇرۇر.

3. ئەدەپسىزلىكنىڭ بىر ئالامىتى ئورۇنسىز كۇلۇشتۇر، چۇنكى ئورۇنسىز كۇلكە ئەدەپسىزلىكنىڭ بەلگىسى.

4) كىمكى ئۇلۇغراق ئاڭا خىدمەت كېرەك،
ئولكى كىچىكرەك، ئاڭا شەققەت كېرەك.

4. ھەربىر ئادەم ئۆزىدىن چوڭلارغا خىزمەت قىلىشى، ئۆزىدىن كىچىكلەرگە مېھىر ـ شەپقەت كۆرسىتىشى كېرەك.

5) ئەيىش، نەۋائىي، نىچە دىلكەشىدۇرۇر،
لىك ئەدەب بىرلە ھەيا خۇشدۇرۇر.

5. ئەي نەۋائىي، بەزمە ۋە زىياپەتلەر ھەرقانچە كۆڭۈللۈك بولسىمۇ، ئەدەب ۋە ھايا بىلەن ئولتۇرۇش ياخشىدۇر.

6) بىر دېگەننى ئىككى دېمەك خۇش ئەمەس،
سۆزچۇ تەكرار تاپدى دىلكەش ئەمەس.

6. بىر قېتىم ئېيتقان دۆزنى يەنە يانداۋرۇپ دېيىش ياخشى ئەمەس، تەكرارلانغان سۆز كۆڭۈلگە ياقمايدۇ.

7) خوبكىم يوقتۇر شەمايىل بىرلە شېرىن سۆز ئاڭا،
سەيىد بولماس ئەل، نىچە كىم بولسە زىيبا سۈرەتى.

7. بىراۋنىڭ كۆرۈنۈشى ھەرقانچە چىرايلىق بولسىمۇ، ئەگەر ئۇ ئەخلاقلىق ۋە شېرىن سۆزلۈك بولمىغا، ھېچكىم ئۇنىڭغا مايىل بولمايدۇ.

8) خىلقەتىن زەربەفت دىيبادىن گەر ئەتسۇن، بىل يە-
قىن،
كىم نەمۇدار ئىچرەدۇر زەر بەفت دىيبا سۈرەتى.

8. ئۇنداقلار ئەگەر نەپىس زەربابتىن كىيىم كىيىۋاتقان ھالەتتىمۇ، سەن ئۇنى نەپىس زەرباب كىيىملەرنى كۆرگەز-
مە قىلىدىغان بىر قارانچۇق، دەپ بىلگەن.

9) گەرچە قۇياشتىن پەرۋەرىش ئالەم يۈزىغە ئام ئىرۇر،
سەھرادە قامغاغۇ تىكەن، بوستاندا سەرۋۇگۈل بىتۇر.

9. گەرچە قۇياش نۇرى پۈتۈن ئالەمگە تەكشى چېچىلىپ، ئورتاق پەرۋىش قىلسىمۇ، يەنىلا چۆلدە قامغاق ۋە تىكەنلەر ئۇنىدۇ، بوستاندا بولسا سەرۋى ۋە گۈللەر ئۆسىدۇ.

10) بەرمەس تەتۈل چۇ سۇخەندان سۆزىگە

قىل مۇختەسەر ئولچە بولغاي ئىمكان سۆزىگە.
10. ناتىق كىشى بەك ئۇزۇن سۆز قىلمايدۇ، ئىمكانىيەتـ
ـنىڭ بارىچە قىسقا سۆزلەش لازىم.
11) گەر ئىش غەرى مەۋقەئىدە مەۋجۇد ئىرۇر،
كىشى ھەرنىكىم قىلدى مەردۇد ئىرۇر.
11. بىر ئىش قىلىشتا ئەگەر نىيەت نا توغرا بولسا، كەـ
ـشى ھەرقانچە ھەرىكەت قىلغان بىلەنمۇ، ئىشىنىڭ نەتىجىسى
خاتا بولىدۇ.
12) مۇلايىم تەكەللۇم، ۋەھشىلەرنى ئۇلفەت ساری باشقاـ
رۇر،
12. مۇلايىم سۆز دۇشمەن كۇچلەرنمۇ دوستلاشتۇرالايـ
ـدۇ.
13) تەۋەززۇ ياخشى ئەمما ياخشىراقىدۇر،
ئەگەر دەئىپ ئەتسە ئانى ئەھلى دەۋلەت.
13. كىچىك پېئىللىق ياخشى خىسلەت، ئەگەر دۆلەتمەن
كىشىلەر ئۇنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلسا، بۇ تېخىمۇ ياخشىدۇر.
14) نىچە زەرۇرەت ئارا قالغان چاغدا،
چى دىمەس ئەرسەك، دىمە يالغان داغى.
14. ئەگەر زۆرۇرىيەت تۇپەيلىدىن راست گەپ قىلىشقا
ئىمكان بولمىسا، يالغان سۆزنىمۇ سۆزلىمە.
15) تەبىئەتكە ھەرنىكى ئادەت بولۇر،
چۇ ئەسكىردى ئادەت، تەبىئەت بولۇر.
15. ئەگەر كىشى ئۆز مىجەزىگە بىرەر ناچار ئىشنى ئادەت
قىلىۋالسا، ئۇ ئادەت كونىرىغانسېرى ئۇنىڭ تەبىئىتىگە
ئايلىنىدۇ.

16) نېكىم قىلىدۇ جاھىلكى، ئېردى يەمان،
تۈتۈپ ئەكسىنى تاپىدىم ئاندىن ئەمان.

16. بىلىمسىز كىشىلەر قانداق يامان ئىشنى قىلغان بولسا، مەن ئۇنىڭ ئىشىنىڭ تەتۇرىنى قىلىپ، ئۇ ئىشتىن ئامانلىق تاپتىم.

17) كىمكى، تىلەسەڭ بىلەي، مەقالىن ئاڭلا،
ئەسلىن دىسەڭ ئاڭلايىن، فەئالىن ئاڭلا.

17. ھەرقانداق كىشىنىڭ مىجەز خۇلقىنى بىلمەكچى بولساڭ، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ باق، ئەگەر ئۇنىڭ تېگى تەكتىنى بىلەي دېسەڭ، ئۇنىڭ خۇي پەيلىنى كۆزەتكىن.

18) كىردىگارىغە باقىپ، ئەسىل ھالىن ئاڭلا،
ئەسلىغە ىل ئانىڭ مىسالىن ئاڭلا.

18. چۈنكى قىلىۋاتقان قىلىقىغا قاراپ، كىشىنىڭ ئەلى قىياپىتىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئەمەل ۋە ھەرىكەت ھەر كىمنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنىڭ ئاشكارىلىنىشىدۇر.

سۆزلەرگە ئىزاھات:

جاھ ـ مەنسەپ، ئەرجۈمەندە ـ ئەزىز، خەيلى ـ ئەل ـ جامائەت، چەرخى ـ زامان، مۇبكىم ـ بىراۋ، شەمايىل ـ قامەت، خىلئەت ـ كىيىم، زەربەفىت ـ زەرباب، دىيبا ـ نەپىس يىپەكِ رەخت، نەمۈردا ـ ئاشكارا، نامايان، تەۋىل ـ ئۇزۇن، مۇختەسەر ـ قىسقا، تەۋاززۇ ـ كىچىك پېئىل، دەئىب ـ ئەدەت، قىلىق، خىسلەت، مەردۇد ـ رەت قىلىنغان، موغلانغان، داغ ـ يەنە، ھەمدە، ئەرسەڭ ـ مەيدان، سەھنە، ساراي ـ تەرەپ، ياق، مەقالىن ـ سۆز، بايان، فەئال ـ ئىشچان، بىرەر ئىشقا غەيرەت بىلەن كىرىشىدىغان

قىلىق، ھەربىكەت، كىردىگار - ياراتقۇچى.

كاشغەر

گۈمىنام

ئەسلىسى ۋە يەشمىسى:

1. مەززەئى لۇتىفى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر،
ئىشىق ئېلىنىڭ قىبلەگاھىدۇر مازارى كاشغەر.

يەشمىسى: قەشقەر تەڭرىنىڭ مەرھىمىتى تېرىلگەن جايىدۇر، ئۇنىڭ مازارى ئىشقىلارنىڭ مىنبىلگاھىدۇر.

2. ئىشىق ئۇلۇپەت چەشمەسىدىن دەردۇ مېھنەت جۇش ئېتەر،
تۇپراغى ھەسرەت بىلەن بىتكەن ھېسارى كاشغەر.

يەشمىسى: ئىشىق - ئۇلۇپەت بۇلىقىدىن دەرد - مېھنەت جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ قورغانلىرى ھەسرەت توپىسى بىلەن قۇرۇلغان.

3. دىلرەبالەر باغرىنى لەئلى بەدەخشان ئەيلىگەي،
بىر نىگاھى غەمزەسىدىن گۈلئۇزارى كاشغەر.

يەشمىسى: قەشقەرنىڭ گۈل يۈزلۈكلىرى جىلۋىلىك بىر بېقىشى بىلەن، ھەرقانداق گۈزەللەرنىڭ باغرىنى خۇددى بەدەخشان ياقۇتىدەك قىزىل قان قىلىدۇ.

4. ئابى رۇكنابات، گۈلگەشتى مۇسەللا سەھەل ئېرۇر،
خۇلدىدىن ئەفزۇن تۇمەنمىڭ لالىزارى كاشغەر.

يەشمىسى: ئۇنىڭ ئالدىدا رۇكنابات سۇيى ۋە مۇسەللا

گۈلشىنى چاغلىقلار بىر نەرسە، ئۇنىڭ لالىزارى جەننەتتىن تۇمەنمىڭ ھەسسە ئارتۇق.

5. ئەيش ئېلىگە خاردىن كەلگەي گۈلى ئىشرەت ئېسى،
چۈن سۈلەيمان دۆلەتىدۇر خارى - زارى كاشغەر.

يەشمىسى: كۆڭۈل ئاچاي دگەن كىشىلەرگە بۇ جاينىڭ ھەتتا تىكەنلىرىدىنمۇ گۈل پۈرىقى كېلىدۇ. ئۇنىڭ ۋەيرانە-لىرى سۈلايمان دۆلىتىگە تەڭدۇر.

6. ئود، ئەنبەر تۈپراغىدۇر، ئابى كەۋسەردۇر سۇيى،
دۇررى - مارجان تاشلەرىدۇر كۆھسارى كاشغەر.

يەشمىسى: ئۇنىڭ توپىسى ئىپار پۈرايدۇ، سۈلىرى بولسا ئابى كەۋسەر، قەشقەر تاغلىرىنىڭ تاشلىرى ئۇنچە - مار-جاندۇر.

7. ياپەرى، ياھۇرى يا باغى ئېرەم ياد ئەيلەمەس،
شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەركىم دۇچارى كاشغەر.

يەشمىسى: كىمكى قەشقەرگە كېلىپ قالسا، ئۇ ھۇر - پەرىلەرگىمۇ، جەننەتكىمۇ ھەۋەس قىلمايدۇ. ئۇز يۇرتىنى بولسا ئۇنتۇپلا كېتىدۇ.

8. ھوشمەندۇر، دەردمەندۇ، مەردزەندۇلەب چۇقەند،
نار خەندان، سىب رەنا ھەرنە بارى كاشغەر.

يەشمىسى: ئەقىللىق كىشىلەر بولسۇن، دەردمەنلەر بول-سۇن، ئەر بولسۇن، ئايال بولسۇن، لېۋى خۇددى قەن - شېكەرنىڭ ئۆزى، قەشقەر كىشىسىنىڭ يۈزى كۈلۈپ تۇرغان ئانار ياكى قىپقىزىل ئالما.

9. كاشغەر شەھرىن بىلىڭ گۈمىنامىنىڭ پايلاغىدۇر،
دىلكۈشا ئىشرەت پەزا ھەر سەبزارى كاشغەر.

يەشمىسى: قەشقەر شەھىرىنى گۈمىنامىنىڭ بايلىقى دەپ بىلىڭلار، قەشقەرنىڭ ياپيېشىل چىمەن باغلىرى كىشىنىڭ دىل بەھرىنى ئاچىدۇ. كىشىگە ھۇزۇر بەخش ئېتىدۇ.

سۆزلەرگە ئىزاھات:

مەززەئى ـ تېرىلغۇ يەر. چەشمە ـ بۇلاق. دىلرەبەلەر ـ گۈزەل، نازىنىن. غەمزە ـ جىلۋە، ناز ـ كەرەشمە. گۈلئۈزارى ـ گۈلىيۈزلۈك. گۈلگەشتى ـ گۈلشەن. مۇسەللا ـ مەسچىت. سەھەل ـ ئاسان. خۇلىد ـ جەننەت، مەڭگۈلۈك. ئەفزۇن ـ ئۆزەل. خاربىدىن ـ تىكەنلىرىدىن. دۇررى ـ مارجان ـ ئۇنچە ـ مەرۋايىت. كۆھسار ـ تاغلىق. ھوشمەندۇ ـ ئەقىللىق، مەربىد ـ زەندۇ ـ ئەر ـ ئايال. نارخەندان ـ ئېچىلغان ئانار گۈلى. سىبب ـ رەنا ـ قىزىل ئالما. دىلكۇشا ـ يېقىملىق. ئىشرەت ـ پەزا ـ ئىشرەت كۆپ. سەبزارى ـ يېشىللىق.

كۇللىيات مەسنەۋى خارابانى ئالىملارنىڭ پەزىلىتى ھەققىدە بايان

ئابدۇللا خارابانى

ئەسلىسى ۋە يەشمىسى:

1. ئەي قاياشىم ئىستە ئالىم سۆبەتىن،
جان ۋە كۆڭلۈك بىرلە قىلغىل خىزمەتىن.

بۇ بېيىتتا: ئالىملارنىڭ سۆھبىتىنىڭ مۇھىملىقى ۋە ئۇلارغا خىزمەت قىلىشنىڭ مۇھىملىقى ئوتتۇرىغا قو-

يۇلغان.

2. كىمكى كۆرسە ئەھلى ئالىمنى ھەقىر،
ئول كىشىنىڭ بىگۇمان ئۆرى كەمىر.

بۇ بەيىتتا: كىمدەكىم ئالىملارنى پەست كۆرسە، ئۇنداق كىشىلەرنىڭ ياخشى كۈن كۆرمەيدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

3. ھەر كىشىكىم ئالىمغا كۇلپەت قىلماغاي،
كىمكى قىلسا تەڭرى رەھمەت قىلماغان.

بۇ بەيىتتا: ئالىمغا ئازار بەرگەن كىشىگە تەڭرىنىڭمۇ شەپقەت قىلمايدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

4. گەر كىشى ئالىم كىشىنى شاد ئېتەر،
بىر ئۆمۈر ئۆز قەلبىنى ئازاد ئېتەر.

بۇ بەيىتتا: بىراۋ ئالىمغا ياخشىلىق قىلسا، ھاياتىنىڭ مەڭگۈ خۇشال ئۆتىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

5. پەندى ئالىم كورغا گويا كى ھاسا،
روھىغا ھەم بولغىسىدۇر كۆپ غىزا.

بۇ بەيىتتا: ئالىم كىشىلەرنىڭ نەسىھەتىنىڭ ئىنسانلارغا توغرا يول كۆرسىتىپ، كىشىلەر قەلبىگە شىپاھ بولىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

6. ھېچ لەززەت ئىلمىدىن خۇشتىر ئەمەس،
ئىلمىسىزلەر خەلق ئارا بەھتىر ئەمەس.

بۇ بەيىتتا: ئىلىم لەززىتىنىڭ ھەممە لەززەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى، ئىلمىسىزلەرنىڭ مەڭگۈ خورلۇقتا ئۆتىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

7. ئىلمىسىزلەر خەلق ئارا ئادەم ئەمەس،

ئىلىمسىز ئىككى جاھان مەھرىم ئەمەس.

بۇ بەيىتتا: بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ئىككى دۇنيادا مەڭگۇ ياخشىلىق كۆرەلمەيدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

8. ئىلىمدىن، ئەئىمالىدىن بولغاي تېقىن
ئىلىمسىز، ئەئىمالسىز بولغاي لەئىن.

بۇ بەيىتتا: بىلىملىك كىشىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنىڭ چوقۇم ياخشى بولىدىغانلىقى، بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنىڭ لەنەتكە قالىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

9. ھەر دىيارنىڭ چىراغىدۇر ئالىمى،
ھەرقارا تۇننىڭكى ماھى ئالىمى.

بۇ بەيىتتا: ئالىملار ھەر دىيارنى يورۇتۇپ تۇرىدىغان ھەم ئاي ھەم چىراغدۇر.

10. ئىلىم بىرلە سەيىر ئېتەر ئەرشىن ۋە ئېلى،
ھەم فالەك، يەرۇ - تەھتە ساری.

بۇ بەيىتتا: بىلىملىك كىشىلەرنىڭ ھەممە جايىنى سايەھەت قىلالايدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

11. ئىلىم بىر ئاتدۇركى خۇش رەفتارلىق،
كىمكى مەرگەپ بولسا كۆرمەس خارلىق.

بۇ بەيىتتا: كىمكى بىلىمنى توغرا يولغا ئىشلىتەلىسە، مەڭگۇ خار بولمايدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

12. ئىلىمسىز ھەسرەتتىدۇر، پىرۇ - جۇۋان،
ئىلىم ئىستەپ كۆنۈ - تۇن يورگىل رەۋان.

بۇ بەيىتتا: ئىلىمسىزلىكنىڭ كىشىنى ھەسرەتتە قويىدىغانلىقى، شۇڭا ئىلىم ئىستەشنىڭ لازىملىقى ئوتتۇرىغا

قويۇلغان.

13. ھەر دىيارنىڭكى باغى ئالمىي،
ھەر دىيارنىڭكى شاھى ئالمىي.

بۇ بەيىتتا: ئالمىلارنىڭ، بىلىملىكلەرنىڭ ھەربىر دىيارنىڭ شاھى بولالايدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

14. ئىككى قىسمى ئادىمىي ھۆرمەتتەدۇر،
مۇندىن ئۆزگە پارچىسى ھەسرەتتەدۇر.

بۇ بەيىتتا: ئىلىم ئۆگىنىپ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشنىڭ ئادەمنى ئەزىز قىلىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن بىرسى كەم بولسا مەڭگۈ ھەسرەتتە قالىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

15. ئىستە ئىلمى ۋەھىم قىلسا ئەمەل،
كۆڭلىگە ئىككى جاھان قىلماس خەلەل.

بۇ بەيىتتا: كىمكى ئالىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئەمەل قىلسا مەڭگۈ خارلىقتا قالمايدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

16. ھەر كىشىنىڭ ئىلمى يوق ناداندۇر،
قىلغان پىئىلى ئۇنىڭ ھايۋاندۇر.

بۇ بەيىتتا: ئىلىمسىز كىشىلەرنىڭ قىلغان ئىشىنىڭ توغرا ئەمەسلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

17. ئىلىمغە قىل ئەي قاياش ئۆمرىڭنى سەرپ،
بەھرە ئالغىل ئىلىمدىن بىر نەچچە ھەر.

بۇ بەيىتتا: كىشىلەرنى ئىلىم ئىلىشقا چاقىرغان.

18. غاپىلا ئۆمرى ئۆتتى دائىم بىخەبەر،
ئىلىمسىز ـ ئەئمالسىز تاپقاي زەرەر.

بۇ بەيىتتا: بىلىمنىڭ كىشىلەرنىڭ مەڭگۈ زىيان

تارتىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

19. مەن نىچۈك ئەيلەي كۆڭۈلنى شادىلەر،
قايسى بىر غەمدىن قىلاي پەريادىلەر.

بۇ بېيىتتا: ئالىملار ئېتىبارسىز قىلىۋاتقان بۇ دەۋردە مەن ئۇلارنىڭ قايسى بىرىگە پەريات چېكەي، ئەھۋال مۇشۇنداق تۇرسا مەن قانداقمۇ خۇشال بولالايمەن.

سۆزلەرگە ئىزاھات:

كوللىيات - بىر يۈرۈش، بىر پۈتۈن. خاراباتى - داۋايى ئىشىق بىلەن خاراب بولغۇچى. ھەقىر - كەمىستىلگەن. كەمىر - كەملەپ كەتكەن. خۇشتىر - خۇشۇاق. بەھتىر - ياخشىراق. مەھرىم - يات، غەيرى، ئىگە بولالماسلىق. ئەئەمالدىن - ئىش - ئەمىلىدىن. تېقىن - جەزىم، مۇتلەق. ماھى - ئېيى. ئەرىش - ئېگىز، ئېگىزلىكتىكى تەخت. ئېلى - بەلەن، مەرتىۋىلىك. فەلەك - ئاسمان. تەھتە ساری - بەر ئاستى. رەفتەرلىق - يولى ئوچۇق، راۋانلىق. مەرگەپ - مىنىش، مىنىدىغان ئۇلاغ، ۋەھىم - قورقۇش، ئەندىشە. خەلەل - شىكەست (كۆڭلى ئازار يېگەن) تاپقان، لەئىن - پىرۇ - جۇۋان - قېرى - ياش، بەھرە - پايدا، ئۇلۇش.

قوشۇمچە Ⅱ . ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىن ئۆرنەكلەر

○ ئابرۇيىڭنى ياشلىقتىن ساقلا، چاپىنىڭنى يېڭى چېغىدا ساقلا.
○ ئات ئالساڭ ئاي كېڭەش، خوتۇن ئالساڭ يىل كېڭەش.
○ ئات ئالساڭ مىنىپ كۆر، چىنە ئالساڭ چېكىپ كۆر.
○ ئات ئالساڭ يېقىندىن ئال، خوتۇن ئالساڭ يىراقتىن ئال.
○ ئاتقا ئىگەر كېرەك، ئىگەرگە ئەر كېرەك.
○ ئاتنىڭ تەپكىنىگە ئات چىدايدۇ.
○ ئاتنى بەيگىدە سىنا، مەردنى مەيداندا سىنا.
○ ئاتا بالىسى بولغۇچە، يۇرت بالىسى بول.
○ ئاتا قارغىشى ئوق، ئانا قارغىشى دوق.
○ ئاتا كەسپىنى تاشلىغان، پېشانىسىنى قاشلىغان.
○ ئاتا كۆرگەن ئوق ياسار، ئانا كۆرگەن تون پىچار.
○ ئاتاڭغا نېمە قىلساڭ، بالاڭدىن شۇنى كۆرىسەن.
○ ئالتۇن باش ئاتاڭ بىلەن قالغۇچە، پاقىباش ئانىڭ بىلەن قال.
○ ئاتادىن ھىممەت، ئوغۇلدىن خىزمەت.

○ ئاتلىق يېتىم ـ كۇل يېتىم، ئانلىق يېتىم ـ گۇل يېتىم.
○ ئاتالمىغان ئوقىدىن كۆرىدۇ، چىچالمىغان پوقىدىن كۆرىدۇ.
○ ئاتمىش ياشلىقتىن سورىما، ئالتە ياشلىقتىن سورا.
○ ئاچچىق ئالدىدا يورۇيدۇ، ئەقىل كەينىدە يورۇيدۇ.
○ ئاچ نېمىنى يېمەيدۇ، توق نېمىنى دېمەيدۇ.
○ ئادەمگە ئەقىل كېرەك، پاتقاقتا شېغىل كېرەك.
○ ئادەم قولاقتىن سەمرىيىدۇ، ھايۋان تۇياقتىن سەمرىيىدۇ.
○ ئادەمنى ئارزۇ ئۆچۈرىدۇ، قوشنى قانات ئۆچۈرىدۇ.
○ ئادەمنى غەم يەيدۇ، تۆمۈرنى نەم يەيدۇ.
○ ئادەمنىڭ ئادەملىكى ئاچچىقى كەلگەندە بىلىنەر.
○ ئادەمنىڭ قىممىتى سۆزى بىلەن، ئاشنىڭ تەمى تۇزى بىلەن.
○ ئادەمنىڭ يېتى يوق، ئالتۇننىڭ دېتى يوق.
○ ئادەمى يوق ئۆيدە ئۆچكىنىڭ ئېتى.
○ ئارپا ـ تېرىق ئاش ئىكەن، ئۇنچە ـ مارجان تاش ئىكەن.
○ ئاردا قاڭشار بولمىسا، ئىككى كۆز بىر ـ بىرىنى يەر.
○ ئاز سۆزلەپ، كۆپ ئاڭلا؛ ئاز يە، كۆپ چاينا.
○ ئاستا ماڭغان تاغ ئاشار، يۇگۇرگەن باغ ئاشار.
○ ئاغزىدىن ھەسەل تامىدۇ، كۆڭلىدىن زەھەر تامىدۇ.
○ ئالتۇن بېشىڭ ئامان بولسا، ئالتۇن تاۋاقتا سۇ ئىچەر.

چەرسەن.

○ ئالغاندا بېسىللا، بەرگەندە ئەستاغپۇرۇللا.

○ ئانا كۆرۈپ قىز ئال، قىرغاقتا كۆرۈپ بوز ئال.

○ ئاي تۇندە كېرەك، ئەقىل كۇندە كېرەك.

○ ئابدال ئاتقا مىنسە باي بولدۇم دەر، چامغۇر ئاشقا كىرسە ماي بولدۇم دەر.

○ ئاتقا مىنگەشمە، مىنگەشكەندىن كېيىن ئۇندەشمە.

○ ئاتا كەمچىلىكى ئەمەس، لاتا كەمچىللىكى.

○ ئاتاڭ ئۆلسە ئۆلسۇن، ئاتاڭنى كۆمگەنلەر ئۆلمىسۇن.

○ ئاتىسى ئاتالمىغان قوڭغۇزنى، بالىسى ئېتىپتۇ توڭ-گۇزنى.

○ ئاتاقتا بار، سانىقتا يوق.

○ ئاچ كۆز تويماس، بېخىل بېيىماس.

○ ئاچلىقتا تۇتقان قاچاڭنى توقلۇقتا ئۇنتۇما.

○ ئادەم ئادەم بىلەن، پىستە بادام بىلەن.

○ ئادەم بولمىساڭ ئەقىلىڭ بىلەن، ئەخمەق بولسەن ساقىلىڭ بىلەن.

○ ئادەم قۇلاقتىن سەمرىيدۇ، ھايۋان تۇياقتىن.

○ دېگىنىگە قارىما، قىلغىنىغا قارا.

○ ئارىدا قاڭشار بولمىسا ئىككى كۆز بىر - بىرىنى يەر.

○ ئاستا ماڭغانمۇ ماڭغان، توختاپ قالغان يامان.

○ ئايدا كەلگەنگە ئاياغ، كۇندە كەلگەنگە تاياق.

○ ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۇگۇنكى ئۆپكە ئەلا.

○ ئەزمە ئويلانغىچە تەۋەككۇلچى مەقسەتكە يېتەر.

○ ئەقىلسىزنىڭ پەمى يوق، ئۆتۈكىنىڭ چەمى يوق.
○ ئەل ئامانلىقنى تىلەر، دۇشمەن يامانلىقنى تىلەر.
○ ئەمگەكنىڭ نېنى تاتلىق، ھۇرۇننىڭ جېنى تاتلىق.
○ ئەگرى كىشى ئازىدۇ، توغرا كىشى ئۇزىدۇ.
○ ئەقلى يوق باشتىن، سۇيى يوق قاپاق ياخشى.
○ ئەقىلسىزنىڭ ئېپى يوق، تىكشىغۇدەك گېپى يوق.
○ ئەقىل توزۇماس، بىلىم خورىماس.
○ ئەسكى چاپان يامغۇردا ياخشى، يامان تۇغقان ئۆلگەندە ياخشى.
○ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم دېسە، بەش تەڭگەمنى بەر دەپتۇ.
○ ئەرگە بىر نۆۋەت، يەرگە بىر نۆۋەت.
○ ئەزرائىل جان دېسە، بەش بالا نان دەيدۇ.
○ ئەجىلى پۈتكەن قاغا قارچىغا بىلەن ئوينار.
○ بار چاغدا ھورى چىقىدۇ، يوق چاغدا شورى چىقىدۇ.
○ بار پۇلۇمنى ئوغرى ئالدى، قالغىنىنى رەمچى.
○ باردا پولدۇرۇڭ ـ پولدۇرۇڭ، يوقىدا قاراپ ئولتۇرۇڭ.
○ بارىنى ئايىما، يوققا كايىما.
○ باشتا سۇ بولسا، ئاياغدا نان بولىدۇ.
○ ئەردىن قالغان ئەر ئەمەس، دان بەرمىگەن يەر ئەمەس.
○ ئەرنىڭ سۆزى ئۆلگۈچە، ئۆزى ئۆلسۇن.
○ ئەسكى ھارۋا يول بۇزار، ئەسكى ئادەم يۈرت بۇزار.
○ ئەقىللىق ئۆزىنى ئەيىبلەر، ئەقىلسىز ئۆزگىنى ئەيىبلەر.
○ ئەل قايان سەن شۇ يان.

○ ئەلگە قوشۇلساڭ ئەر بولسەن، ئەلدىن ئايرىلساڭ يەر بولسەن.
○ باتۇرلۇق بىلەن بۆرە تۇت، ئەقىل بىلەن تۈلكە تۇت.
○ بار ماختانسا ئېچىلىدۇ، يوق ماختانسا چېچىلىدۇ.
○ بازاردا مىڭ كىشى كۆڭۈلدە بىر كىشى.
○ باش قەدەردە بولسا، پۇت شۇ يەردە بولۇر.
○ باققالنىڭ ئالدى، قاسساپنىڭ كەينى ياخشى.
○ بالاڭنىڭ ئوينىشىغا باق، قازانىڭ قاينىشىغا باق.
○ باي بايغا ئاقار، سۇ سايغا ئاقار.
○ بۇقا بوينىغا يىغار، ئابدال قوينىغا يىغار.
○ بۆرىنىڭ خىرىس قىلغىنىدىن، تۈلكىنىڭ ھىجايغىنى ياماق.
○ بىر بىكار ئوننى بىكار قىلىپتۇ.
○ بىر كۈن بۇرۇن تېرىساڭ، ئون كۈن بۇرۇن يىغىسەن.
○ بىرنى كەسسەڭ ئوننى تىك.
○ بىر ئىت كۆرۈپ قاۋىسا، مىڭ ئىت كۆرمەي قاۋايدۇ.
○ بىلىمسىزگە ھال ئېيتقىچە، ئىچىڭدە سىيسىپ كەتسۇن.
○ باشتا قاتتىق ئىش، ئاياغدا تاتلىق ئىش.
○ بار ئوخشىتىدۇ، يوق قاقشىتىدۇ.
○ بالا كەلسە قوش كېلەر، ئامەت كەلسە خۇش كېلەر.
○ باي مېلىنى سۆزلەر، گاداي مۇڭىنى سۆزلەر.
○ باي يۇرتنىڭ ئوزۇقى، باتۇر يۇرتنىڭ قوزۇقى.

○ بەرسە قولىدىن ئالار، بەرمىسە يولىدىن ئالار.
○ بەزىدە خۇدا بىلەن رۇسۇل، بەزىدە دۇتار بىلەن ئۇسسۇل.
○ بۇ يەردە ئوغرى يوق، ھېلى قويغان ھېلى يوق.
○ بېخىلدىن پۇل ئالماق، پېتىر ناندىن قىل ئالماق.
○ بېشىڭ ئىككى بولمىغۇچە، قاچاڭ ئىككى بولماس.
○ بىر پاتمان ئالتۇنۇڭ بولغۇچە، بىر تاپان يېرىڭ بولسۇن.
○ پادا باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق.
○ پاقا سوزۇلۇپ يىلان بولماس، مومىاي ياسىنىپ جۇۋان بولماس.
○ پالتىدىن زۇۋان كەپتۇ، قاتىلدىن ئىمان كەپتۇ.
○ پايدىنى كۆرسە بۇرگىدەك چاققان، زىيانىنى كۆرسە كىرپىدەك يانقان.
○ پەمسىزنىڭ پاراسىتى يوق، ئەمسىزنىڭ پاراغىتى يوق.
○ پۇتتىن يىقىلغان تۇرار، تىلدىن يىقىلغان تۇرالماس.
○ پەمى يوق كىشىنىڭ، مەززىسى يوق ئىشىنىڭ.
○ پۇختا ئىشتىن چاتاق چىقماس، يەككە قولدىن چاۋاك چىقماس.
○ پۇل ئالدىدا ئېزىقما، مەنسەپ دېسە قىزىقما.
○ پۇل بار چاغدا مىڭى دوست، پۇل تۇگىگەندە قېنى دوست.
○ پۇل ـ مال كىشىنى بوشلۇقتىن، پۇرسەت كىشىنى خۇشلۇقتىن.

○ پۇلىنىڭ بىر ئۈچى بىلەكتە، بىر ئۈچى يۇرەكتە.
○ پۈتكەن ئىشقا ئىگە تولا، ئۇرۇشتىن كېيىن باتۇر تولا.
○ پىچاق تاشتا بىلىنىدۇ، ئادەم ئىشتا بىلىنىدۇ.
○ پادىشاھلىق ئەل بىلەن، تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن.
○ پىل تۆشۈكتىن قورقىدۇ، چاشقان مۈشۈكتىن قورقىدۇ.
○ پىلىنىڭ ئۆمرىگە چىشىنىڭ قىممەتلىكى سەۋەبكار.
○ تاپقىنىم پاك، قۇلىقىم ساق.
○ تارتىنساڭ سۆزۈڭنى كىم قىلۇر، ئېرىنسەڭ ئىشىڭنى كىم قىلۇر.
○ تازغا مەنسەپ تەگسە، چەللىدە ئات چاپار.
○ تاسما يېگەن ئىت ئۆلگۈچە خۇيىنى تاشلىماس.
○ تاغقا چىقسا كېيىك، سۇغا كىرسە بېلىق.
○ تاڭ سۆزلىمە تاڭدا كېلۇر، ئالدىرىمىغىن ئاستا كېلۇر.
○ تام تېشىپ تېرىق ئاپتۇ، سۇ تېشىپ بېلىق ئاپتۇ.
○ تاياق گۆشتىن ئۆتەر، تىل سۆڭەكتىن ئۆتەر.
○ تەقدىرگە تايىنىپ ياشىماي، تەدبىرگە تايىنىپ ياشا.
○ تەمىنى بىلەي دېسەڭ تېتىپ كۆر، ئېپىنى بىلەي دېسەڭ ئېيتىپ كۆر.
○ توپ توپقا يىقىلار، يالغۇز ئازگالغا.
○ توخۇ تويماس، كۆرگەننى قويماس.
○ توغرا سۆز تاشنى يارار، تۆھمەت باشنى يارار.
○ تۇرغانلارغا تۇڭۇرۇك بول، ماڭغانلارغا كۆۋرۈك بول.

○ تېرىسالىڭ ئالىسەن، ئىزدىسەڭ تاپىسەن.
○ تىرىك بولۇپ ساندا يوق، ئۆلۈك بولۇپ گۆردە يوق.
○ تام تۆۋىدىن قېرىيدۇ، دەرەخ ئۇچىدىن قېرىيدۇ، ئادەم ئىچىدىن قېرىيدۇ.
○ تاينى باقسا ئات بولۇر، بۆرىنى باقسا يات بولۇر.
○ توغرا سۆز تۆمۈرنى تېشەر، سىلىق سۆز قىلىچنى كېسەر.
○ تۇگمەندە تۇغۇلغان چاشقان گۈلدۈرمامىدىن قورقماپتۇ.
○ تېرىغان ئوراپ يەر، تېرىمىغان سوراپ يەر.
○ تىكەن بولۇپ پۇتقا كىرگۈچە، چىمەن بولۇپ باشقا قادال.
○ تىلغا ئىختىيار بەرمىسەڭ، ئەلگە ئېتىبارسىز بولىسەن.
○ تىلىڭ قاتتىق بولسا ياغلىۋەت، يۇمشاق بولسا داغلىۋەت.
○ تىلىڭ كۆيسە تۇز يالا، ئىچىڭ كۆيسە مۇز يالا.
○ تامغا ئۇنگەن بامبۇكىڭ ئۇچى ئۇچلۇق، پوستى قېلىن، ئىچى كاۋاك.
○ توپتىن ئايرىلغاننى بۆرە يەر.
○ تاپقىنى گۇل كەلتۇرەر، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز.
○ تاپقىنى قوي ئۆلتۇرەر، تاپالمىغىنى چۇجە خوراز.
○ تۆگىنى شامال ئۇچۇرسا ئۆچكىنى ئاسماندا كۆر.
○ تاغدا يولۇاس بولمىسا، مايمۇن پادىشاھ.
○ تەرساغا گەپ ئۆتمەس، تاشقا مىخ ئۆتمەس.

○ تىلى يامانلىقنى دىلى يامان.
○ تاتلىق سۆزلۈك دۇشمەندىن ئاچچىق سۆزلۈك دوست ياخشى.
○ جان دوستۇڭ جېنىدىن كېچەر، مال دوستۇڭ مېلىدىن كېچەر.
○ جانلىق نادان ئۆلۈك، جانسىز ئالىم تىرىك.
○ جان راھىتى جان بىلەن، تەن راھىتى پەم بىلەن.
○ جەڭدە ئۆلسە بىر كىشى، ئىز باسىدۇ مىڭ كىشى.
○ جېدەل نەدىن كېلەر — تالاشتىن، بالا نەدىن كېلەر — قاياشتىن.
○ جىم ئولتۇرساڭ مۆڭ دەيدۇ، ئېگىز ئولتۇرساڭ دۆڭ دەيدۇ.
○ جىق بولسا كېتەر، ئاز بولسا يېتەر.
○ جېدەلنى باشلىغان لاپچى، ئۇسسۇلنى باشلىغان داپچى.
○ جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان.
○ جاندىن كەچمىگۈچە، جانانغا يەتكىلى بولماپتۇ.
○ جاي بەرگەنگە جان بەر.
○ جاھاندا مىڭ كىشى، كۆڭۈلدە بىر كىشى.
○ جاپانى كىم تولا چەكسە، گۆھەرنى شۇ ئالار تاشتىن.
○ جاپا تارتماي ھالاۋەت يوق، ئىناق بولماي سائادەت يوق.
○ چاپىنى تىزىدىن ئاشماس، ئالدىنى ياپسا كەينىنى ياپماس.
○ چاقىرسا ئېتى بار، تۇتسا سېپى بار.

○ چاپىنىغا قارىما، ئادەمگە قارا.
○ چاشقانغا كېپەك ئالدۇرماس، قوڭغۇزغا تېزەك ئالدۇرماس.
○ چاڭقىغانغا سۇ بەر، مۇزلىغانغا ئوت.
○ چالا موللا ۋالاقلايدۇ، ئەگرى نوغۇچ تاراقلايدۇ.
○ چەككىنىم جەبىر ـ جاپا، ئاڭلىغىنىم تەنە ـ تاپا.
○ چۆچۈرە چۆرۈلگىچە، ئۆگرە ئۆرۈلگىچە.
○ چىشنىڭ دورىسى ئامبۇر، ئۆپكىنىڭ دورىسى چاماغۇر.
○ چىشىمغا قارىما، ئىشىمغا قارا.
○ چىرىغنىڭ قانچە بولسا، سايەڭ شۇنچە بولار.
○ چۈشۈن دېگەن مەينەت نېمە، قونغان نەرسىنى يۇماي يېمە.
○ چاپىقىنى ئالمەن دەپ، كۆزىنى قارىغۇ قىپتۇ.
○ چىققىلى بولمايدىغان تاغ يوق، ئۆتكىلى بولمايدۇغان دەريا يوق.
○ چۈشىنىڭ كۆڭلى گەندىدە.
○ چىشى يوق كۆپ چاينايدۇ، ئەقلى يوق كۆپ قاينايدۇ.
○ چېچەن كىشى سۆز باشلار، ئادىل كىشى ئەل باشلار.
○ چوڭ باشنى ئاچسا، كىچىك كۆتىنى ئاچار.
○ چوڭ نان پىشقىچە، كىچىك توقاچ كۆيۈپ كېتىپتۇ.
○ چىرايىنىڭ ئاقلىقىدىن، كۆڭۈلنىڭ ئاقلىقى ئەلا.
○ چىرايلىقنىڭ دەردى يامان، سەتنىڭ ھالى يامان.
○ چىدىماسنىڭ نالىسى تولا، خۇشياقماسنىڭ باھانىسى تولا.

○ خۇشامەتچىنىڭ چىشى بولمىسىمۇ سۆڭەك غاجار.
○ خامان تەپكەن ئاپتاپ تىلەر، كۆمۈر ساتقان يامغۇر تىلەر.
○ خەلپەم كۆلمەپتۇ كۆلسە تېلىقىپ قاپتۇ.
○ خامان ئالماق ــ شەھەر ئالماق.
○ خانغا يارىغان بېشىم، تازغا يارىماپتۇ.
○ خەلقنى ئالدايمەن دېگىنىڭ ئۆزۈڭنى ئالدىغىنىڭ.
○ خەلق ئېيتماس، ئېيتسا خاتا بولماس.
○ خۇدا كەچ قويسا قويار، ئاچ قويماس.
○ خۇدا قارىغۇنى كۆزىدىن ئايرىسا، ھاسىسىدىن ئايرىماپتۇ.
○ خۇدا بىلىپ ئېشەككە مۇڭگۈز، مۇشۇككە قامەت بەرمىگەن.
○ خويمۇ سەنەم سالغۇم بار، پۈتۈم قوپال قولۇم گال.
○ خورازنىڭ تاجىسى بولغۇچە، تۆگىنىڭ قۇيرۇقى بول.
○ خىيال كېچىدە ئېچىلار، گۈل سەھەردە ئېچىلار.
○ خىل خىلىدا ياخشى، پىچاق غىلىپىدا ياخشى.
○ داچەن ئوينا تاۋكادا، پۇلنى خەجلە ھېيتگاھدا.
○ دەريانى بۆلگەن تارام، قوشۇننى بۆلگەن قارام.
○ دورغا نەدە، بولسا، يورغا شۇ يەردە.
○ دوست باشقا باقار، دۇشمەن ئاياغقا.
○ دوستۇڭنىڭ سۆزىدىن چىقما، ئۆزۈڭنىڭ بىلگىنىدەك قىلما.
○ دوستنىڭ كۈنىسى ياخشى، چاپانىنىڭ يېڭىسى ياخشى.

○ دوست ياخشى يېرىڭنى كۆرەر، دۇشمەن يامان يېرىڭ-نى كۆرەر.

○ دوغاپچى ئاپتاپ تىلىسە، ماتاڭچىنىڭ ئاچچىقى كەپتۇ.

○ دۇنيادا ئەخمەق بولمىسا، ئەقىل ئىگىلىرى زېرىكىپ قالار.

○ دۇنيادا ئىككى ئۆلۈم يوق، بىرىدىن قۇتۇلغان ھېچ-كىم يوق.

○ دۆڭنى كۆرۈپ تاغ دەرمەن، گۈلنى كۆرۈپ باغ دەر-مەن.

○ دۆلەت يۇزى ئاق، مەينەت يۇزى قارا.

○ دۇشمەن قەست قىلار، دوست قۇتۇلدۇرار.

○ دۇشمەن سىرىڭنى ئوغرىلايدۇ، دوست خاتايىڭنى توغرىلايدۇ.

○ دېمىگەننى دېگىلى، يېمىگەننى يېگىلى بولار.

○ داننىڭ توقلۇقى تۇپراقتا باغلىق، گۈلنىڭ جامالى ياپراقتا باغلىق.

○ دەرەخ غولىدىن سۇنماس، شېخىدىن سۇنار.

○ دۇكانچىنىڭ كۆزى يامان، سۇخەنچىنىڭ سۆزى يا-مان.

○ دېھقاننىڭ ئوبدىنى يېرىنى تېرىيدۇ، ئادەمنىڭ ئوبـ-دىنى يۇرتىدا قېرىيدۇ.

○ دېدەك مونچاق ئاسسا كىرمىگەن ئۆيى قالماپتۇ، قۇل ئات مىنسە چىقمىغان دۆڭى قالماپتۇ.

○ دوست بىلەن ئىناق بول، دۇشمەندىن يىراق بول.

○ دۇشمەننىڭ قارغىشىدىن قورقما، ئەلنىڭ قارغىشىدىن قورق.
○ دىلى ئوچۇقنىڭ قولى ئوچۇق، ئەل سۆيگەننىڭ يولى ئوچۇق.
○ دەي دېسەم تىلىم كۆيىدۇ، دېمەي دېسەم دىلىم كۆيىدۇ.
○ دۇشمىنىڭگە ئۆلۈم تىلىگىچە، ئۆزۈڭگە ئۆمۈر تىلە.
○ راست گەپ بوسۇغىدىن چىققىچە، يالغان گەپ يەتتە تاغدىن ھالقىپتۇ.
○ رەھمى يوق ئادەمدىن رەھمى بار ئىت ياخشى.
○ رەمچىگە ئىشەنمە، رەمسىزمۇ يۇرمە.
○ رەخت پۇل ئەمەس، ھۇنەر پۇل.
○ رەڭمۇرەڭ بولاي دەيمەن، ھېچنېمە رەڭ بولالمايمەن.
○ رەمچىنىڭ رەمىدىن، ئۆزۈڭنىڭ خىيالى ياخشى.
○ راستنى كۆرسە يالغان قاچىدۇ، يولۇاسنى كۆرسە تايغان قاچىدۇ.
○ راست بىلەن يالغان بىر يەردە بولالماس.
○ رازى بولمىغان ئاش قورساق ئاغرىتار.
○ زالىمنىڭ زۇلمىدىن ساقلا، پادىشاھنىڭ ھۆكۈمىدىن ساقلا.
○ زامانغا قاراپ ئىش تۇت، يوتقانغا قاراپ سۇن پۇت.
○ زامانەڭ تۆلكە بولسا، سەن ئۇنىڭ تايغىنى بول.
○ زېغىر تېرىغان يەر، كېزىك بولغان ئەر.
○ زېرەك تېپىپ سۆزلەيدۇ، قوپال كۆپۈپ سۆزلەيدۇ.
○ زورلىغانىنىڭ زورى بار، ئىسسىق نانىنىڭ ھورى بار.

○ زىيان ئاچچىق، پايدا تاتلىق.
○ ساتمىدا قىلغان گەپنى سارايدا قىلغىلى بولماپتۇ.
○ سارائ بولساڭ پىرە ئويىنا، ئەل ـ يۇرتتىن نېرى ئويىنا.
○ ساربخان ئاچام ئۆيىدە، ئەخلەت كۈلى تۆردە.
○ ساقلىساڭ يۈز كۈنلۈك، ساقلىمىساڭ بىر كۈنلۈك.
○ ساقال باسسا قېرىمىكىن دېمە، چۈنى چاقسا ھەردىمىكىن دېمە.
○ ساقلىلىكىنىڭ ئېقى بار، بالىلىقىڭ تېخى بار.
○ ساڭا قاراپ مەن، ئىشىككە قاراپ دەم.
○ سەپەردە ياخشى ھەمراھ تۇغقان بىلەن ئوخشاش.
○ سەركە ھوشيار بولسا، مالغا ئاپەت يەتمەس.
○ سەكرىگەننى باس، يىقىلغاننى يۆلە.
○ ساقالغا قاراپ بۇرۇت، پوشكالغا قاراپ دۇرۇت.
○ سەپەر قىلغان يول بىلەر، كۆپنى كۆرگەن مول بىلەر.
○ سەللە دېگەن يۈك، ساقال دېگەن تۈك.
○ سەن بۆرىنى ئايىساڭ، بۆرە سېنى تالايدۇ.
○ سەۋەب قىل، تەلەپ قىل.
○ سەۋەب قىلساڭ زاۋال يوق، قىلالمىساڭ ئامال يوق.
○ سۇنىڭ پۇلى سۇغا كەتتى، قالدى قېتىقنىڭ بەش پۇلى.
○ سۇ يەرنىڭ قېنى، يەر دېھقاننىڭ جېنى.
○ سۆز قېلىپىدا ياخشى، پىچاق غىلىپىدا ياخشى.
○ سۆز كۆركى ماقال، ئەر كۆركى ساقال.

○ سۆزلىگەن ئەخمەق بولسىمۇ، ئاڭلىغان ئەقىللىق بولسۇن.

○ سۈت ئىچىپ ئاغرى كۆيگەن، قېتىقنىمۇ پۈۋلەپ ئىچەر.

○ سېنىڭ نەپسىڭ بالادۇر، ئاخىرى ئوتقا سالادۇر.

○ سىنالمىغان يولداشتىن يولدىكى تاش ياخشى.

○ سەن سالا ـ مەن سالا، ئاتقا بوغۇزنى كىم سالا.

○ سەن كەلسەڭ نېمە ئېلىپ كېلىسەن، مەن بارسام نېمە ئېيتىپ بېرىسەن.

○ سودىگەرنىڭ جېنى پۇل، خوتۇنى تۇل.

○ سورا ـ سورا بىلىم ئاپتۇ، ئۇيىلا ـ ئۇيىلا كېيىن قاپتۇ.

○ سۆزلىسەم تىلىم كۆيىدۇ، سۆزلىمىسەم دىلىم كۆيىدۇ.

○ سۆيدۈرگەنمۇ تىل، تەزدۈرگەنمۇ تىل.

○ سۆھبەتدىشىڭ قانداق بولسا، سەنمۇ شۇنداق بولىسەن.

○ سىرلىساڭ سىرلىق ئاياغ، سىرلىمىساڭ ئىتقا يالاق.

○ شاپتۇلدا باغ قىلما، ئۆچكىدە مال قىلما.

○ شالاڭ ئاش باش كۆرسىتەر، قويۇق ئاش چەش كۆرسىتەر.

○ شامال تۆۋەندىن كېلەر، ئاپتاپ يۇقىرىدىن كېلەر.

○ شامالنىڭ ئالدى قۇيۇن، جېدەلنىڭ ئالدى ئويۇن

○ شەرىئەت ئىزدىسەڭ ئۆلتۈر يىلاننى، تەرىقەت ئىزدىسەڭ ئاغرىتما جاننى.

○ شەھەردە كۆز كېرەك، جاڭگالدا قۇلاق كېرەك.
○ غەم باسسا، غەپلەتمۇ باسار.
○ غەرەزدىن غەرەز تۇغۇلار، بىغەرەزدىن مەرەز تۇغۇلار.
○ غەيۋەتخورنىڭ تىلىنى كەس، ئاڭلىغۇچىنىڭ قۇلىقىنى كەس.
○ غېرىچقا ئېرىشىپ غۇلاچقا تىكىلىپتۇ.
○ غاز كەلدى ـ ياز كەلدى، غاز كەتتى ـ ياز كەتتى.
○ قاپاقتا نېمە بولسا تېشىغا شۇ تەپچەر.
○ قاچىنىڭ تېگىدە قاچا بار، ساقتىن زېرەك گاچا بار.
○ قاراڭغۇنى دەپ ھاڭۋاقما، يورۇقلۇقنى ئىزدەپ تاپ.
○ قارنىم ئۇچۇن يىغلىمايمەن، قەدرىم ئۇچۇن يىغلايمەن.
○ قارىغۇغا يول كۆرسەتسە ئۆزۈم تاپقان يول دەيدۇ.
○ قارىغۇ ئېشەككە تۇزلۇق سۇ، قاتتىق نانغا مۇزلۇق سۇ.
○ قازانغا چۆمۈچ كېرەك، تاۋاققا قوشۇق كېرەك.
○ قازاغا رىزا، بالاغا سەۋر.
○ قاپاق بېغى بىلەن، تاسما يېغى بىلەن.
○ قاردا پولۇ، يامغۇردا شورپا، بوراندا ئۇيقۇ.
○ قارلىغاچ پەس ئۇچتى، يەرگە يامغۇر چۈشتى.
○ قانچىلىك ئۇخلىساڭ، شۇنچىلىك ئاچ قالىسەن.
○ قامچىغا كۇچىمەي، يەمگە كۇچە.
○قەدىرلىگەن ۋاقتىڭنى، ئىشەنمىگەن ئۆمرۈڭگە.
○ قەرز سوزۇلسا قالىدۇ، ئاغرىق سوزۇلسا ئالىدۇ.
○ قەرز ئېلىپ بەرمىگىنىڭنى كۆرەي، تۇغۇلۇپ ئۆلمە-

گىنىڭنى كۆرەي.
○ قورساقنىڭ ئاچقىنى ئەقىلنىڭ قاچقىنى.
○ قورقۇنچاق ھەسەتخور بولۇر، نامەرد قەسەمخور بولۇر.
○ قوشنىڭنى كولىساڭ كۆپەر، ئوتنى كولىساڭ ئۆچەر.
○ قولۇڭنى يۇيۇپ يۇر، غېمىڭنى قىلىپ يۇر.
○ قوناقلىقتا ماش بولماس، قېرى كىشى ياش بولماس.
○ قوينى قوتاندا سات، ئاشنى ئوردىدا.
○ قورساقتا نان بولسا، بىلەكتە جان بولىدۇ.
○ قورققانغا قوش كۆرۈنەر، كۆلەڭگىسى بەش كۆرۈنەر.
○ قورقۇنچاقنىڭ تۇمىقى بولغۇچە، باتۇرنىڭ چومىقى بول.
○ قوشنىڭ كەلسە ئاشقا، چىرايىڭ بولمىسۇن باشقا.
○ قوناقنى دۆڭگە تېرى، بېدىنى ئويغا تېرى.
○ قوينى سەركە باشلايدۇ، ئويۇننى ئەركە باشلايدۇ.
○ قۇش ئاسماندا ئۇچسا، سايىسى يەرگە چۈشەر.
○ قۇشنى يەم ئالدايدۇ، ئادەمنى گەپ ئالدايدۇ.
○ قېرىلىق بىلەن ئۆلمەس، ياشلىق بىلەن تۇرماس.
○ قىرىق كىشى بىر ياق، قىڭغىر كىشى بىر ياق.
○ قىشلىقى قايان باراي، يازلىقى ساراي سالاي.
○ قېرىنىڭ چىشى يوق تۆشكە ئامراق، مۇشۇكنىڭ پۇ-لى يوق گۆشكە ئامراق.
○ قىلغان ئىشىڭ پىلانسىز، ئاتقان ئوقۇڭ نىشانسىز.
○ قىلىچتەك ئۆتكۈر بولما، تاياقتەك قوپال بولما.
○ قىيىن ئىشنىڭ بېشىغا، باتۇر كېلەر قېشىغا.

○ قېرىغاندا ئۆگەنگەن بىلىم قۇمغا خەت يازغاندەك (قۇمغا مۆھۈر باسقاندەك).
○ قاغىنىڭ مېڭىشىنى دورايمەن دەپ، قۇشقاچنىڭ پۇتى سۇنۇپتۇ.
○ قۇم يىغىلسا تاغ بولۇر، ئەل يىغىلسا باغ بولۇر.
○ قاغىلار قاق ئېتىدۇ، ئۆز كۆڭلىنى شاد ئېتىدۇ.
○ قول قولنى يۇسا، قول بېرىپ يۇزنى يۇيىدۇ.
○ قان بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقىدۇ.
○ قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقار، يامانغا يولۇقساڭ يا ـ رىسى يۇقار.
○ قىيىن ئىش يوق ئالەمدە، كۆڭۈل قويغان ئادەمگە.
○ قىلغان ئىشىڭ پىلانسىز، ئاتقان ئوقۇڭ نىشانسىز.
○ قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا.
○ قىلتىرىقسىز بېلىق بولماس، نۇقسانسىز ئادەم بول ـ ماس.
○ قۇلدەك ئىشلە، بەگدەك ياشا.
○ قورقمىغا قوش كۆرۈنەر، كۆلەڭگىسى بەش كۆرۈنەر.
○ قورقۇنچاقنىڭ تۇمىقى بولغۇچە، باتۇرنىڭ چومىقى بول.
○ قۇش بالىسى ئۇۋدا نېمە يېسە، ئۇچقاندا شۇنى ئىز ـ دەيدۇ.
○ قولۇڭدىن كەلسە ئەلدىن ئايىما.
○ قارىغۇنىڭ شەھىرىگە بارساڭ، بىر كۆزۈڭنى قىـ ـسىۋال.
○ قۇشقاچ بولسىمۇ قاسساپ سويسۇن ، ئالتۇننى زەر ـ

گەر سوقسۇن.
○ قاشقا سانىساق كۆزگە، كىشىگە سانىساق ئۆزگە.
○ قازى ئاچ قالسا بازار كېزىدۇ، سوپى ئاچ قالسا مازار كېزىدۇ.
○ قېرى كالا پاتقاقتا يېقىلسا قوپالمايدۇ.
○ قولى گۈل ئېتىدۇ غىزا، قولى گال تارتىدۇ ئىزا.
○ قارىمۇقنىڭ دانىسى بولغۇچە، بۇغداينىڭ سامىنى بول.
○ قۇزغۇنغا تاغ ياخشى، بۇلبۇلغا باغ ياخشى.
○ قۇم چېچەكلىگەندە، تۆگىنىڭ قۇيرۇقى يەرگە يېتىكەندە.
○ قاغا بالام ئاپپاق، كىرپە بالام يۇمشاق.
○ قېتىق ئىچكەن قۇتۇلدى، تاۋاق يالىغان تۇتۇلدى.
○ قويچى كېچىك ئىزدىگۈچە، تۆگىچى سۇدىن ئۆتۈپ بولار.
○ قىزىم يەپ قىرغا چىقتى، ئوغلۇم يەپ ئوۋغا چىقتى.
○ قوغۇن پىشسا ساپىقىدا تۇرماس.
○ قوشتىن چىقىرىپ ساپانغا، ساپاندىن چىقىرىپ قوشقا سالماق.
○ كەڭ كىيىم كېرىلىپ يىرتىلار، تار كىيىم تارتىلىپ يىرتىلار.
○ كۈن چىقمايمۇ كۈن كەچ بولىدۇ، ساقال چىقمايمۇ ئەر قېرىيدۇ.
○ كەتمەن گويا كاندۇر، ئۇنى چاپساڭ ناندۇر.
○ كىشىنىڭ يېرىگە ئىشلەپ، قالدىم لېۋىمنى چىش-

لەپ.

○ كۆپ ئاتقان مەرگەن بولماس، كۆپ سۆزلىگەن بىلەن سۆزمەن بولماس.

○ كىم چاپانىنى يېڭى كىيسە باي غوجامنىڭ ئوغلى شۇ، كىم چاپانىنى كونا كىيسە تامنى تەشكەن ئوغرى شۇ.

○ كىشىنىڭ تامىقىنى يەپ تىلىڭ قىسقىرايدۇ، كىشىنىڭ سوۋغىسىنى ئېلىپ قولۇڭ قىسقىرايدۇ.

○ كىشىنىڭ يۈرىتىدا سۇلتان بولغۇچە، ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتان بول.

○ كۆرگىنىڭدىن كۆپتۇر كۆرمىگىنىڭ، كۆرمىگەننىڭ كۆرىسەن ئۆلمىگىنىڭ.

○ كالا سۇ ئىچسە، موزاي مۇز يالار.

○ كالىنىڭ مۇڭگۈزىگە ئۇرسا، تۇيىقى سىرقىراپتۇ.

○ كەمبەغەلنىڭ مۇشۇكى چاشقان تۇتسا، باينىڭ مۇشۇكى توشقان تۇتار.

○ كۆيۈمى يوق تۇغقاندىن يات ياخشى، ئىسسىقى يوق كاڭدىن كات ياخشى.

○ كۇلمە كىشىنىڭ دەردىگە، ئۆزۇڭگە كېلەر ئەتىگە.

○ كىشىنىڭ تۇگىمىدەك ئەيىبى كۆرۈنەر، ئۆزۇڭنىڭ تۆگىدەك ئەيىبى كۆرۈنمەس.

○ كۆرسە ئويۇن، كۆرمىسە قويۇن.

○ كۆزۈڭ ئاغرىسا قولۇڭنى تارت، قورسىقىڭ ئاغرىسا نەپسىڭنى تارت.

○ كىبرەكلىك تاشنىڭ ئېغىرى يوق.

○ كىيىملىنى يوشۇرساڭ ئۆلۈمى ئاشكارا.

○ كۇلكە ئادەمنى ياشارتىدۇ، غەم ـ قايغۇ ئادەمنى قاقـشىتىدۇ (چاچنى ئاقارتىدۇ).

○ كەتمەن چاپقان جىگدە يەپتۇ، ئوڭغا ياتقان گىردە يەپتۇ.

○ كۇنلۇك ئىشىكنى سەھەردىن باشلا، يىللىق ئىشىكنى باھاردىن باشلا.

○ كۆتۈرۈشنى بىلسەڭ تاشمۇ يەڭگىل.

○ كۆپ ئاغرىغان ئەمچى بولۇر، كۆپ يول يۈرگەن يولچى بولۇر.

○ كۇننى توسۇۋالغىلى بولماس، ۋاقىتنى سېتىۋالغىلى بولماس.

○ كۇندۇزدە ئاچ قالساڭ، كېچىسى يۇلتۇز سانا.

○ كۆز قورققاق، قول باتۇر.

○ كەنجى كېۋەزنىڭ غوزىسى يوق، تولا گەپنىڭ مەززىسى يوق.

○ گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن.

○ كاللا ئۆتلەپ قۇلاق يەپتۇ، پاچاق ئۆتلەپ تۇياق يەپتۇ.

○ كالىنىڭ گۆشى بىر كۇن، سۈتى ھەر كۇن.

○ كەسسە پىچاق ئۆتمەيدۇ، چەكسە قان چىقمايدۇ.

○ كەل دېمەك بار، كەت دېمەك يوق.

○ كەمبەغەلنىڭ كۆڭلى، خۇدانىڭ ئۆيى.

○ كۆپ تۇرغاندىن سورىماي، كۆپ يۈرگەندىن سورا.

○ كۆپ ياشىغان نېمە بىلەر، كۆپنى كۆرگەن شۇ بىلەر.

○ كۆرگىنىم كۆپ، يېگىنىم چۆپ.

○ كۆرپە سېلىش هۆرمەت، داستىخان سېلىش هىمەت.
○ كۆرۈنمەيدىغان قىر يوق، ئېچىلمايدىغان سىر يوق.
○ كۆز دېگەن كامار ئېمە، كۆرمىسە بىكار ئېمە.
○ كۆڭۈل ئويغا تويمايدۇ، بۆرە قويغا تويمايدۇ.
○ كەمتەر بولساڭ ئۇزارسەن، مەغرۇرلانساڭ غۇلارسەن.
○ كۆككە باقماي، كۆپكە باق.
○ كۆچى بار تاغقا چىقار، ئەقلى بار كۆككە چىقار.
○ كۆنلۈك يولغا چىقساڭ، ئايلىق ئوزۇق ئال.
○ كېپىل بولساڭ، كۆپىنىڭ كۆيەر.
○ كىشىدىن هايا كەتسە، ئورنىغا بالا كېلۈر.
○ كىشىگە كۈلسەڭ، ئۆزۈڭگە يىغلايسەن.
○ گەپدان بولغۇچە، ئىشچان بول.
○ كۆتكەندە مېهمان كەلمەس، ياسانغاندا يىغا كەلمەس.
○ كۆچى بار تاغقا چىقار، ئەقلى بار كۆككە چىقار.
○ كۆنلۈك يولغا چىقساڭ ئايلىق ئوزۇق ئال.
○ كېلىننى كەلگەندە كۆر، چاچ تەڭگىنى سالغاندا كۆر.
○ كىشىگە ئىشەنگۈچە، بىلەكىنىڭ كۈچىگە ئىشەن.
○ كىشىنى ئالدىغانلىق، ئۆزىنى ئالدىغانلىق.
○ كىمنىڭ قەيىرى ئاغرىسا، شۇ يەرنى سۆزلەر.
○ كىيىمىڭگە ئوت تۇتاشسا، ئۆزۈڭنى سۇغا تاشلا.
○ كىم كولىسا ئورنىنى، ئۆزى چۈشەر ئاخىرى.
○ گۆھەرلىك بولغاندىن، هۈنەرلىك بولغان ئارتۇق.
○ گەپتە گەپ بار، قورساقتا دەرد بار.
○ گەپ ۋاقتىدا ياخشى، كاۋاپ زىخىدا ياخشى.

○ گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن يانما.
○ گەپ قىلسا ۋالاقتەككەن دەيدۇ، گەپ قىلمىسا مۆرد-مەسكەن دەيدۇ.
○ گەپنى تېجىمەلدىن سورا، يولنى كارۋاندىن سورا.
○ گەپنى ئويلاپ دە، ناننى چاينىاپ يە.
○ گۇمان ئىمانىنى قاچۇرار، ئۇماچ مېھمانىنى قاچۇرار.
○ گۆرگە كىرگەن تىرىك چىقماس، ئۆيگە كىرگەن قۇرۇق چىقماس.
○ گېپىي گەپكە ئوخشىماس، ئاغزى گەپتىن بوشىماس.
○ گىلەمنىڭ ئېسىللىقى قىلىدىن، سودىگەرنىڭ خېرىدارلىقى تىلىدىن.
○ گۆھەر ياتىدۇ سايدا، تونۇمىساڭ نېمە پايدا.
○ گۆدەك بىلمەس ھېچنېمە، بىلمىگەندىن كېيىن سۆزلىمە.
○ لايغا ئۆتمىگەن پىچاق، قولغا ئۆتەر.
○ ماڭغان دەريا، پاتقان بورىيا.
○ مەنسەپ گۆرگە يېقىن، مەرىپەت گۈلگە يېقىن.
○ موللا بولماق ئاسان، ئادەم بولماق قىيىن.
○ مۇدۇرمەيدىغان ئات يوق، يېڭىلىشمەيدىغان ئادەم يوق.
○ مېڭىشقا ئېرىنسەڭ، كېيىن يۈگۈرەيسەن.
○ مىلىڭ مىڭغا يەتكۈچە، دوستۇڭ مىڭغا يەتسۇن.
○ مېھنەتتىن قاچما، مىننەتتىن قاچ.
○ مىڭ دوست ئاز، بىر دۈشمەن كۆپ.
○ مىڭ ئېغىز كاپ - كاپتىن بىر ئېغىز چىپ - چاپ

ياخشى.
○ مازاردىن مەدەت تىلىگۈچە، توغراقتىن ئامۇت تىلە.
○ مەن پىچاق بولاي، سەن لول گۆش بول.
○ مەنمۇ ئىدىم سېنىڭدەك، سەنمۇ بولارسەن مەندەك.
○ مۇھەببەت چىراي تاللىماس، ئۇيقۇ جاي تاللىماس.
○ مۇدۇرمەيدىغان ئات يوق، يېڭىلىشمايدىغان ئادەم يوق.
○ مىننەتلىك ئېشىڭدىن، قازىنىمنىڭ ئىچى ياخشى.
○ نەپسى دېگەن بالادۇر، ئاخىر ئوتقا سالادۇر.
○ نېسى يېمەك گۆشنى، تېشىپ چىقىدۇ تۆشنى.
○ ھارۋاڭ سۇنسا ئوتۇن بولار، ئېتىك ئۆلسە گۆش بولار.
○ ھايات چېغىمدا تىللىما، ئۆلگىنىمدە يىغلىما.
○ ھەر كاللىدا ھەر خىيال، تاز كاللىدا مىڭ خىيال.
○ ھەركىم ئۆزىنى چاغلاپ، ئىش قىلىدۇ بېلىنى باغلاپ.
○ ھەربىرى كېتىپ، بەربىرى قالار.
○ ھارغاندىن ھال سورا، گەپ سورىما.
○ ھالاللىقنىڭ يولى بىر، ھارامنىڭ يولى مىڭ.
○ ھالىغا بېقىپ ھەشەم، داپقا بېقىپ سەنەم.
○ ھايالىق كىشى ـ باھالىق كىشى.
○ ھەر كىشى ئۆز غېمىدە، كور كىشى كۆز غېمىدە.
○ ھەربىرىتە بەربىرەت، بىكارچىلىقتىن نېرى كەت.
○ ھەربىرىنىڭ ھەسىلىمۇ بار، زەھىرىمۇ بار.
○ ھەسەلنىڭ ھەربىسى بار، گۈلنىڭ تىكىنى بار.

○ ھېيىتتاخۇن روزا تۇتۇپ، روزاخۇن ھېيىت ئويناي-دۇ.

○ ھىيلە قىلغان تۇتىلار، توۋا قىلغان قۇتۇلار.

○ ھۇرۇننىڭ كۆڭلى كۇلگە تارتىدۇ، ئىشچاننىڭ كۆڭلى گۈلگە تارتىدۇ.

○ ھىيلە قىلغان تۇتۇلار، توۋا قىلغان قۇتۇلار.

○ ئوتنى سەل چاغلىما كۆيدۇرىدۇ، دۇشمەننى كىچىك دېمە ئۆلتۈرىدۇ.

○ ئوتقا چىدىغان ئويناپدۇ، پۇلغا چىدىغان چاينايدۇ.

○ ئوغرى تۇتقىن تۇماندا، ئۆلۈپ كەتمە گۇماندا.

○ ئوغرىدىن ۋاپا كۇتمە، ئوغىدىن شىپا كۇتمە.

○ ئوغۇت يىغساڭ تاتلاپ، ھوسۇل يىغسەن قاچىلاپ.

○ ئوۋچىنىڭ قارچىغىسى بولسا، توشقانىنىڭ نەزىرىسى بار.

○ ئويلىماي قىلغان ئىشىڭدا، كۇندە غوۋغا بېشىڭدا.

○ ئويلىماي ئىش قىلساڭ، سانىماي تاياق يەيسەن.

○ ئويۇندىن ئويماق چىقتى، قازاندىن قۇيماق چىقتى.

○ ئويۇن يېسەڭ ئون كۇن يېتەر، قىرىپ يېسەڭ قىرىق كۇن.

○ ئوتتۇز چىشتىن چىققان سۆز، ئوتتۇز ئەلگە تاراپتۇ.

○ ئورغاق تۇتۇپ ئاتاڭ قالغۇچە، ئويماق تۇتۇپ ئاناڭ قالسۇن.

○ ئوڭ قولۇڭنىڭ ئاچچىقى كەلسە، سول قولۇڭ بىلەن تۇتۇۋال.

○ ئويدا ياتماي، دۆڭدە يات.

○ ئويلىماي سۆزلىسەڭ، ئاغرىماي ئۆلىسەن.
○ ئويۇپ يېسەڭ ئون كۈن يېتەر، قىرىپ يېسەڭ قىرىق كۈن يېتەر.
○ ئۇرۇق ـ تۇغقان تېپىشار، ياتقا بالا يېپىشار.
○ ئۇرۇق ـ تۇغقان يات بولماس، ئالتۇن ـ كۈمۈش دات بولماس.
○ ئۇسسۇل ئوينىيالمىغان قىزغا، ئۆينىڭ تارلىقى باـ هانه.
○ ئۇن يوق دېسەم زاڭ دەيدۇ، هاردىم دېسەم ماڭ دەيدۇ.
○ ئويانغا باق، بۇيانغا باق، سەھەر تۇرۇپ قوشناڭغا باق.
○ ئۆتمەس پىچاق ئاسقۇچە، چىشلەپ يېگەن ياخشى.
○ ئۆچ كۆرسەڭ ئۆچەكىشىدۇ، تار يەردە تىرەجىشىدۇ.
○ ئۆزگىگە ئۆلۈم تىلىگۈچە، ئۆزۈڭگە ئۆمۈر تىلە.
○ ئۆزى بولالمايدۇ، بولغاننى كۆرەلمەيدۇ.
○ ئۆزىنى سورىغان شەھەرگە سۇلتان، ئۆزىنى سورىمىـ غان ئۆتۈككە ئۇلتان.
○ ئۆلگەن بولسا ئېڭىكىنى تاڭاي، تىرىك بولسا يارىـ سىنى تاڭاي.
○ ئۆلۈشكە چىدىساڭ هال ئەت، كۈمۈشكە چىدىساڭ تال ئەت.
○ ئۆمىلەپ كىرگەن، دومىلاپ چىقار.
○ ئۆيدە بىر نان يوق، ئېتىم مارجان بۇۋى.
○ ئۆچكە تاغدا پۇل، ئۇزۇم باغدا پۇل
○ ئۆردەكنىڭ گۆشىنى يېسەڭ، غازنىڭ پېيىدا بول.
○ ئۆزگىگە ئۆلۈم تىلىگىچە، ئۆزۈڭگە ئۆمۈر تىلە.

○ ئۆزۈڭ ئۈچۈن كۈلەرسەن، يۈرتۇڭ ئۈچۈن ئۆلەرسەن.
○ ئۆزۈڭگە ياخشىلىق تىلىسەڭ، كىشىگە يامانلىق قىلما.
○ ئۆزۈڭ يېمىسەڭ غېمىڭنى، قاغا چوقۇر نېنىڭنى.
○ ئۆزى قوڭغۇزدەك، گېپى توڭگۇزدەك.
○ ئۆزى ياۋاش، ئاغزى بەڭباش.
○ ئۆستەڭ يارىشقى تال، قىز يارىشقى خال.
○ ئۆلگەندىن ئۆپكە سوراپتۇ، ئەسكى تامدىن قوقاق.
○ ئۇلۇشىگە چىدىساڭ مال ئەت، كۈمۈشىگە چىدىساڭ تال ئەت.
○ ئۆمرۈڭ ئۆتەر، ھۆسنىڭ ئۆچەر.
○ ئۆي ئالما، قوشنا ئال.
○ ئۆيۈڭ تار بولسىمۇ، كۆڭلۈڭ كەڭ بولسۇن.
○ ئۆيۈڭ ئۆستەڭ بويىدا بولسا، قاپىقىڭ قۇرۇق قالماس.
○ ئۇزۇككە كۆز كېرەك، قىزغا سۆز كېرەك.
○ ئۈكەر يانغا ئۆتسە كۈزگە تەۋە، تۇماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە.
○ ئۇگرە ئەتسەڭ تۇزۇك ئەت، ئېتەلمىسەڭ ئۇزۇپ ئەت.
○ ۋاپا تاق، جاپا جۈپ.
○ ئېپى كەلسە، سېپى ئۆزىدىن چىقار.
○ ئېتىم يانداق كالام تارتماس، ئىككى كېلىن بىر ئۆيگە سىغماس.
○ ئېتىڭ ھارسا ھارسۇن، ئۇلپىتىڭ ھارمىسۇن.
○ ئېرىقنى ئويۇپ چاپ، سۇنى ئويناپ تۇت.

○ ئېزى ھەسەل، تولىسى بىمەسەل.
○ ئېسىڭ بارىدا ئېتەك ياپ.
○ ئېغىزدىن چىققان سۆز يەرگە سېپىلگەن سۇ.
○ ئېغىزنىڭ نۇقتىسى يوق، تىلنىڭ سۆڭىكى يوق.
○ ئېيتقان يەردىن قالما، ئېيتمىغان يەرگە بارما.
○ ئېرىقنى ئويۇپ چاپ، سۇنى ئويناپ تۇت.
○ ئېرىنسەڭ ئىشىڭنى كىم قىلار، ئۇيالساڭ سۆزۈڭنى كىم قىلار.
○ ئېشەك بىلمەس تۆشەك قەدرىنى، مۇشۇك بىلمەس سۆڭەك قەدرىنى.
○ ئېغىرلىق تاشقا يارالغان، يېنىكلىك قامغاققا.
○ ئېغىز ئايغاق، تىل تايغاق.
○ ئىچتىم شاراب، بولدۇم خاراب.
○ ئىززەت قىلساڭ ئىززەت كۆرىسەن، چاينىاپ يېسەڭ لەززەت كۆرىسەن.
○ ئىش بىلگەن ئىشنى ھاردۇرار، ئىش بىلمىگەن ئۆزدىنى ھاردۇرار.
○ ئىش قورالىڭ ساز بولسا، مۇشەققىتىڭ ئاز بولار.
○ ئىش ۋاقتىدا ھەييار، ئاش ۋاقتىدا تەييار.
○ ئىشىڭ تۇزەلمىسە، چۇشۇڭ تۇزەلمەس.
○ ئىش قىلىشتا بىلى بوش، گەپ قىلىشقا ئاغزى قوش.
○ ئىش كۆرمىگەن خام بالا، ئەقلى ـ ھوشى كەم بالا.
○ ئىش كۆرگەننى ئالما، بۆشۈك كۆرگەننى ئال.
○ ياتقان يېرىڭنى قاتتىق دېمە، ئىچكەن سۈيۈڭنى ئاچ-

چىق دېمە.

○ ياخشىدىن جاپا كەلمەس، ياماندىن ۋاپا كەلمەس.

○ ياخشىنىڭ شاراپىتى تېگەر، يامانىنىڭ كاساپىتى تېگەر.

○ ياخشىنى ماختىساڭ يارىشىدۇ، ياماننى ماختىساڭ ئا-دىشىدۇ.

○ ياخشىنى يات ئىكەن دېمە، يامانىنى ئۆز ئىكەن دېمە.

○ يازدا ئېرىنچەك بولساڭ، قىشتا دۇمچەك بولىسەن.

○ ياش قېرىتماس، غەم قېرىتار.

○ ياش كېتىمەن دەپ قورقۇتار، قېرى ئۆلىمەن دەپ قورقۇتار.

○ يالاقچى يالاپ تويماس، غالچا غاجاپ تويماس.

○ يامان ئادەم يۇرت بۇزار، يامان ھارۋا يول بۇزار.

○ يامانغا ئات بولغۇچە، ياخشىغا ھاسا بول.

○ يامانغا ياغ ياراشماس، ئۆچكىگە يۇمغاقسۇت.

○ يامانلىقنىڭ يولى يېنىك، ياخشىلىقنىڭ يولى ئېغىر.

○ يامانىنى كۆرمەي، ياخشىنىڭ قەدرىگە يەتمەس.

○ يامانىنى ئېشىڭغا يولاتساڭ يولات، قېشىڭغا يولاتما.

○ يان يەر يەر ئەمەس، كىچىك بالا ئەر ئەمەس.

○ ياۋاش بولسا بوش دېمەڭ، يۇمشاق بولسا گۆش دېمەڭ.

○ يەرگە ئىشلە ئايانما، يوق ئامەتكە تايانما.

○ يولدىن ئازسىمۇ، يۇرتىدىن ئازماپتۇ.

○ يولى باشقا، مەنزىلى بىر.

○ يۇگۇرگەن قالار، بۇيرۇغان ئالار.

○ يۈز دوست ئاز، بىر دۈشمەن كۆپ.
○ يېقىن تۇغقان خىزمەتتە، يىراق تۇغقان ئىززەتتە.
○ يىغلىغاندىن سورىما، كۈلگەندىن سورا.
○ يىگىنە كىچىك بولسىمۇ، يېگىلى بولمايدۇ.
○ ياخشىنىڭ ياخشىلىقىنى چىقار كۆككە يەتسۇن، يامانىڭ يامانلىقىنى چىقار توزۇپ كەتسۇن.
○ يامان بىلەن بولساڭ يولداش، تېگەر بېشىڭغا تاش.
○ ياخشى ئادەم يامانلاردىنمۇ ياخشىلىقنى ئايىماس.
○ ياردەم قىلىدىڭ خوپ قىلدىڭ، مىننەت قىلدىڭ يوق قىلدىڭ.
○ ياخشى دېھقان ئۇلاغنى باقىدۇ، يامان دېھقان قامچىنى قاقىدۇ.
○ يېمەيدىغان ھەسەل بار، يەيدىغان زەھەر بار.
○ يالغۇز ئاتنىڭ چېكى چىقماس، چېكى چىقسىمۇ دېكى چىقماس.
○ ياخشىلىق يەردە قالماس، يامانلىق ئۆزدىن ئاشماس.
○ ياخشىنى كۆرۈپ پىكىر قىل، يامانىنى كۆرۈپ شۇ-كۇر.
○ يىراقتىكى تۇغقاندىن، يېقىندىكى قوشنا ياخشى.
○ ياخشىغا كۇن يوق، يامانغا ئۆلۈم يوق.
○ يولۇاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر.
○ ياخشى بىلەن دوست بولساڭ يېتەرسەن مۇرادقا، يامان بىلەن دوست بولساڭ قالارسەن ئۇياتقا.

○ يولدىن چىقما، خاندىن قورقما.
○ يېنىدا بىر پۇڭ يوق، تۆگىنىڭ چىشىنى سانايتۇ.
○ ياخشى ئەر ئەلگە ئورتاق، يامان ئەر مالغا ئورتاق.
○ يىراقتىن قارىسام ئەلدىن ئارتۇق، يېقىندىن قارىسام هاشىم تاتۇق.
○ يالغۇز دەرەخ ئورمان بولماس، ئىناق ئۆتكەن ۋەيران بولماس.
○ يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، بۇرنى قاناپتۇ.
○ يامغۇر ياغسا يەرنىڭ بەرىكىتى، مەرد تۇغۇلسا ئەلنىڭ بەرىكىتى.
○ يەر ھەيدىسەڭ كۇزده ھەيدە، كۇزده ھەيدىمىسەڭ يۇز ھەيدە.
○ ياز بولسا قىش بولمىسا، ئاش بولسا ئىش بولمىسا.
○ ياخشى بىلەن دوست بولساڭ ئېچىلار چېچەكلىرىڭ.
○ يامان بىلەن دوست بولساڭ يېرىلار يۈرەكلىرىڭ.
○ ياخشىلىق قىل، قولۇڭدىن كەلسە.
○ ياخشىلىققا ياخشىلىق ھەر كىشىنىڭ ئىشى، يامانلىققا ياخشىلىق ئەر كىشىنىڭ ئىشى.
○ ياخشىلىق بىر خۇش پۇراق گۇل، ئۇنىڭ ئۇچۇن ھەر ۋاقىت كۇل.
○ ياخشىلىق كۆرۈنمەس، يامانلىق كۆمۈلمەس.
○ يىراق بولسا كىشىنىشەر، يېقىن بولسا چىشلىشەر.
○ ياخشى سۆز ھەسەلدۇر، يامان سۆز كېسەلدۇر.
○ ياخشىلىق قىلدىڭ خوپ قىلدىڭ، مىننەت قىلدىڭ

يوق قىلدىك.

○ يەر بۇزۇلسا بۇدۇشقاق بولار، ئايال بۇزۇلسا ئۇرۇشقاق بولار.

○ يولۇاس ئىزىدىن قايتماس، يىگىت سۆزىدىن قايتماس.

○ ياغاچنى رەندە تۈزەيدۇ، ئادەمنى تەربىيە تۈزەيدۇ.

○ ياخشىدىن ئات قالىدۇ، ياماندىن داد قالىدۇ.

قوشۇمچە Ⅲ . مارجان سۆزلەر توپلىمى

△ ئالدى بىلەن سىز ئۆزىڭىزنى چۈشىنىڭ، قەدىرلەڭ! ئۆزىڭىزنى سۆيۈڭ، ھەربىر ئادەم بىردىن يۇلتۇز.

△ بىر ئادەمنى چۈشىنەي دېسەڭ ئۇنى سۆي.

△ ئىلمى يوق كىشى جېنى يوق مۇردىغا ئوخشايدۇ.

△ نادان كىشىلەرنىڭ ۋەدىسى يالغان بولىدۇ.

△ ئاغزىغا كەلگەننى دېمەك نادانلىق ئىشى، ئالدىغا كەلگەننى يېمەك ھايۋانلىق ئىشى.

△ تۇرمۇش خۇددى كۆيۈۋاتقان بىر تال سەرەڭگىگە ئوخشايدۇ، سەن ئەتراپىڭغا قاراپ ئۆز ئورنۇڭنى بەلگىلەپ بولغىچە، ئۇ ئاللىقاچان كۆيۈپ كۈل بولۇپ بولغان بولىدۇ.

△ دەرد ـ ئەلەم تېزلا ئۇنتۇلىدۇ، مەڭگۈلۈك بەھرىمەن بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس، پەقەت ئۇمىدلا مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ.

△ دۇنيادا دېڭىزدىنمۇ بىپايان بىر مەنزىرە بار، ئۇ ـــ ئاسمان. يەنە ئاسماندىنمۇ بىپايان بىر ئالەم بار، ئۇ ـــ ئىنسانلىق روھىي دۇنياسى.

△ دۇنيانىڭ ماھىيىتى ئىنسانلىق ماھىيىتىدۇر. ئىنسانلىق ياشاشتىن مەقسىتى مۇشۇ ھەقىقەتنى بىلىش ئارـ

قىلىق ھەقىقەتكە ئېرىشمەكتۇر.

△ مېھرىبان ئاننىڭ باغرى مېھىر - مۇھەببەتتىن يا-سالغان تۇرسا، ئۇنىڭدا ياتقان بالىنىڭ ئۇيقۇسى قانداقمۇ تاتلىق بولمىسۇن.

△ سىز بىلەن قايغۇدىمۇ، خۇشاللىقتىمۇ ئورتاقلىشالايدىغان بىر دوست تېپىش ھاياتلىقتىكى قىممەتلىك بايلىق.

△ ئىچكى دۇنياسى زىددىيەتلىك بولمىغان ئادەمنىڭلا زېھنى ئۆتكۇر، كاللىسى سەگەك بولىدۇ. ئۇ شۇنىڭغا تايىنىپ مۇقەررەر مۇۋەپپەقىيەت قازىنالايدۇ.

△ روھىي كەمتۇكلۇك خۇددى جىسمانىي كەمتۇكلۇككە ئوخشاشلا ئەپسۇسلىنارلىقتۇر، بىر ئادەمدە تەسەۋۋۇر ياكى تەپەككۇر ئىقتىدارى كەمچىل بولۇپ قالسا، ئۇنىڭ زىيىنى تېخىمۇ تېز بولىدۇ.

△ دانالىقنىڭ بىرىنچى قەدىمى ئۆزىنى ئۆزى بىلىش، مىجەزىنى كۆندۈرۈش ۋە ئەقىلگە ھۆرمەت قىلىشتۇر...

△ ياخشى مىجەز تالانت - قابىلىيەت ۋە بىلىمدىن كۆپ مۇھىم. نۇرغۇن ئادەمدە ۋاي دېگۈدەك بىلىم بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار كىشىنى تاڭ قالدۇرغۇدەك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ بىلىش دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن.

△ خاراكتېر گۈزەللىكى مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ ئۇلى، خاراكتېر گۈزەللىكىنى مۇستەسنا قىلىپ مەنىۋى گۈزەللىكتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ، ئوخشاشلا مەنىۋى گۈزەللىك قاتلاملىرىنى يېتىشتۇرمەي تۇرۇپ، خاراكتېر گۈزەل-

لىكىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس.

△ ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆچ خاراكتېرى بار: باشقىلارنىڭ ئۇنىڭغا بەرگىنى، ئۇنىڭ ئۆزى ئۆزۈمنىڭكى دەپ بىلگىنى ۋە ئاخىرى، ئۇنىڭ ھەقىقىي بار خاراكتېرى.

△ ھەربىر ئادەمنىڭ خاراكتېرى زېيان ياكى پايدا كەلتۈرۈش خۇسۇسىيىتى بىلەن باشقىلارنىڭ بەختىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

△ كۆلۈمسىرەش چارچىغانلار ئۇچۇن ئارام ئېلىش، مۇڭغا پېتىپ قالغانلار ئۇچۇن كۈندۈز، ھەسرەت چېكىۋاتقانلار ئۇچۇن كۈن نۇرى، دەرد ـ ئەلەملەرنى تۈگىتىشتە شىپالىق دورا. ئۇنى سېتىۋالغىلى، تىلەپ تاپقىلى، ئۆتنە ئالغىلى ياكى ئوغرىلىۋالغىلى بولمايدۇ. باشقىلارغا بەخشەندە قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇ ھېچقانداق قىممەتكە ئىگە ئەمەس.

△ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ نەسىھەتىنى، ئۇستازىنىڭ تەلىمىنى ئاڭلىمىغان بالا تۇرمىنىڭ دەرسىگە قاتنىشىدۇ.

△ تارىخ ـــ ھېكمەت، تەربىيە، نەسىھەت بەرگۈچى بوۋاي.

△ ئۆتكەنكى تارىخ بىزگە ئۇستاز، بۈگۈنكى رېئاللىق يېتەكچى، ئەتىكى كېلەچەك مەسلىھەتچى.

△ سائەتكە قارا، سائەت ئىستىرىلكىسى ئەڭ كىچىك بولغىنى بىلەن ئەڭ تېز ماڭىدۇ.

△ ئەگەر تۇلپارنىڭ بىر جۈپ قانىتى بولسا ئىدى، ئۇنىڭغا يۈگۈرۈك تۆت پۇت ئاتا قىلىنماس ئىدى.

△ قانچە يىراقتا قارىساڭ ئالدىڭدىكى توسالغۇلارنى شۇنچە تېز سۇپۇرۇپ تاشلايسەن.

△ ئۆتكەن كۈنىڭ ھېسابىنى قىلمىغان كىشى، تاپقان پۇلنىڭ ھېسابىنى قىلمىغان كىشىدىنمۇ بەك زىيان ئېچىدىدۇر.

△ ھەقىقىي ئالىمنىڭ بىلىمى ۋە تەپەككۇرى ئۆز دەۋرىدىن ھالقىپ كەتكەن بولىدۇ.

△ باشقىلاردىن رەنجىشنىڭ ئورنىغا مەن نېمە ئىش قىلدىم دەپ ئويلىنىپ باق.

△ بايۇەچچىلەر تۇتاملاپ پۇل خەجلەپمۇ تاپالمىغان شادلىقنى قەلبى ئويغاق كىشىلەر بىرەر بەت كىتاب ئوقۇپ، ھەتتا بىر - ئىككى مىنۇت خىيال سۈرۈپمۇ تاپالايدۇ.

△ بىر ئادەمنىڭ ساپاسىنى ئۆزىنى تونۇش تۇيغۇسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى بىلەن ئۆلچەش مۇمكىن.

△ ئىنسانلار ئاينىڭ ئون بەشى يورۇق، ئون بەشىنىڭ قاراڭغۇ بولىدىغانلىقىنى بىلگىنى بىلەن، خەۋپ - خەتەرنىڭ قايسى ۋاقىتتا كېلىدىغىنىنى بىلگىنى يوق.

△ جەننەت بىلەن دوزاخ بىرلا جايدا بار، ئۇ بولسىمۇ خەلق قەلبىدە.

△ ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ چېگرىسى زېمىن ۋە جۇغراپىيەلىك چېگرا ئەمەس، بەلكى ئەقىدە چېگراسىدۇر.

△ مەھكۇملارنىڭ تەقدىرى بىر ئىزدا چۆرگىلەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

△ مۇۋەپپەقىيەت بىلەن مەغلۇبىيەتنىڭ ئارىلىقى بىر

قەدەم، ئىزچىللىق مۇۋەپپەقىيەت، توختاپ قېلىش مەغلۇبىيەت دېمەكتۇر.

△ ئادەم قانچە ئوقۇسىمۇ چۈشەنگىلى بولمايدىغان كىتاب.

△ ۋاقىت قارىشى يوق ئادەم مەڭگۈ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ.

△ ۋاقتى كەلگەندە كىتاب ئەڭ ئۇلۇغ لايىھەلىگۈچى، ئۇ ئىنسان روھىنى تۈيدۇرماي ياساپ چىقىدۇ.

△ پۇشايمان ھامان پۇرسەتتىن كېيىن پەيدا بولىدىغان ئويغىنىش.

△ يېقىلىپ چۈشكەن يېرىدىن باشقىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆرە تۇرغان ئادەم ھامان بىر كۈنى يەنە يېقىلىپ چۈشىدۇ.

△ ئىنسان ماددىي جەھەتتىن يېمەكلىككە قانچە ئېھتىياجلىقلىقىنى بىلگىنىدەك، مەنىۋى قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىگە قانچىلىك بىلىمنىڭ زۆرۈر ئىكەنلىكىنى بىلگەندىلا، ئاندىن ئەقلىنى تاپقان بولىدۇ.

△ ۋاقىتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنى بىلمىگەن ئادەم مەڭگۈ بىرەر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغان مەغلۇبىيەتچىلەردۇر.

△ ئىككى تۈز سىزىق بىر - بىرىگە بوي ئەگمىگەچكە، مەڭگۈ كېسىشىلمەستىن پارالىل سىزىقلارنى ھاسىل قىلغان.

△ ئۆزىدىن ئۆزى خۇدۇكسىرەپ توپتىن قاچقاننى بۆرە

ئەمەس، ئۆزى يەيدۇ.

△ ئىت ھاۋ ... ھاۋ... دەيدۇ، ئوغرى قاچىدۇ. قوي مە... مە... دەيدۇ، بۆرە يەيدۇ.

△ ئەجداد ئىزىنى باس، يېڭى ئىز سېلىشنى ئۇنتۇما.

△ ئالتۇن نامراتلارنىڭ مېھنىتى، بايلارنىڭ زىننىتى.

△ سۇلھى كۆچلۈكلەرنى پۈرسەتتىن مەھرۇم قىلسا، ئاجىزلارنى پۈرسەتكە ئىگە قىلىدۇ.

△ ماڭغان يولىڭىزدا ماڭغانلىقىڭىزدىن ھەرگىزمۇ مەيۈسلىنىپ چۈشكۈنلەشمەڭ، بەلكىم مەنزىلگە تېزرەك يېتىپ بېرىشىڭىز مۇمكىن، چۈنكى ئۇ يول ئازراق بولسىمۇ سىزگە تونۇش.

△ ئېتىقادنى ئوڭ قولىدا، تەرەققىياتنى سول قولىدا ئېلىپ ماڭغانلار ھاياتلىق يولىدا تەمتىرىمەي ماڭالايدۇ.

△ دۇنيادا بەزىلەر قاتتىق قوللۇقىدىنمۇ ئىنسانىيەتكە تۆھپە قوشىدۇ، بەزىلەر بولسا مۇلايىملىقىدىنمۇ ئىنسانىيەتكە زاۋاللىق ئېلىپ كېلىدۇ.

△ ئۆزىڭىزنىڭ ئاجىزلىقىنى ئېتىراپ قىلسىڭىز ئىزىت تاپىسىز، باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئېتىراپ قىلسىڭىز ھۆرمەت تاپىسىز، ئىككىسىنى بىرلەشتۈرسىڭىز قۇدرەت تاپىسىز.

△ جاھاننىڭ سىرلىرىنى ئاچقىمەن دېسەڭ، جاھاندىن بىر بالداق ئۈستۈن تۇرۇشۇڭ كېرەك.

△ سەن ئۇزۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقاندا، ھەرگىزمۇ كەينىڭدىكى نەرسىلەر چىرايلىق كۆرۈنۈپ قاراپ قالما، ئەڭ

گۈزەل نەرسىلەر پەقەت ئالدىدىلا.

△ ھېس قىلىشىمچە، ئادەم يۈرىكىنىڭ ھەقىقىي يىغلايدىغان ۋاقتى ئىككى خىل بولۇشى مۇمكىن: بىرى، ئىدىيە-سىدىن ئۆتمەيدىغان ئىشلارغىمۇ مەجبۇرىي قوشۇلغان ۋاقتىدا؛ يەنە بىرى، ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان نەرسىدىن ئايرىلغان ۋاقتى.

△ ئاتوم بومبىسى چۈشكەن جايىنىڭ تۈپرىقى ۋەيران بولسا، پىتنە - پاسات بومبىسى چۈشكەن جايىنىڭ خەلقى ۋەيران بولىدۇ.

△ دۈشمەنلىرىگە قۇۋلۇق قىلغانلار دانا ھېسابلانسا، قېرىنداش، بۇرادەرلىرىگە قۇۋلۇق قىلغانلار ئىبلىس ھېسابلىنىدۇ.

△ مېۋىلەر قۇياش نۇرىدا تاۋلىنىپ ئۆز تەمىنى تاپسا، ئادەم جاپا - مۇشەققەتتە تاۋلىنىپ ئۆز قەدىر - قىممىتىنى تاپىدۇ.

△ ئۆز ئىشىغا ئىز باسار يېتىشتۇرمىگەن ئادەمنىڭ ئىزى بولمايدۇ.

△ پۇرسەتنى قولدىن بېرىش نادانلارنىڭ، پۇرسەتنى كۈتۈش يېرىم نادانلارنىڭ، پۇرسەتنى يارىتىش دانالارنىڭ سەزگۈزەشتىسى.

△ مېنىڭچە، ئۆز ئوقۇغۇچىسىغا ئاسىيلىق قىلىش بىلەن ئۆز ۋەتىنىنىڭ كەلگۈسىگە ئاسىيلىق قىلىشنىڭ قىممىتى تەڭ. چۈنكى ئاشۇ ئوقۇغۇچىلار ۋەتەننىڭ كەلگۈسى.

△ جاسارەتنىڭ نېمىلىكىنى چۈمۈلىنىڭ ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە چوڭ بولغان نەرسىلەرنى سۆرەپ ماڭغانلىقىدىن مۇ كۆرەلەيمىز.

△ بىر دۆلەتنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى — ئارمىيەسى بولماستىن، بەلكى ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلىرىدۇر.

△ زېمىن ئۈستىدە مېڭىپ يۈرگىنىڭ يېرىم مەۋجۇتلۇقۇڭ، تەپەككۇر قىلىپ يۈرگىنىڭ ھەقىقىي مەۋجۇتلۇقۇڭ.

△ كۈچلۈكلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى باشقىلارغا ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلدۈرمەسلىك.

△ باشقىلارنىڭ ساڭا ھەسەت قىلىشى سېنىڭ ئىقتىدارلىقىڭنى، باشقىلارنىڭ ساڭا نەسىھەت قىلىشى ئەمەلىيەتتە سېنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىڭنى ئىپادىسى.

△ جېدەل ـ ماجىرا نادانلىق بىلەن تەڭسىزلىكنىڭ ئىپادىسىدۇر.

△ ئۆزىنى باشقۇرالايدىغان ئادەم باشقىلارنىمۇ باشقۇرالايدۇ.

△ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ خۇشاللىقى بىزنىڭ خۇشاللىقىمىز، ئازابىمۇ بىزنىڭ ئازابىمىزدۇر. ئەگەر ئەجداد بەلەن ئەۋلاد ئوتتۇرىسىدا مۇنداق ئورتاق ھېسسىيات بولمايدىكەن، تا بىر دۆۋە قەغەز پارچىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

△ بەزىلەر تۇغۇلغان كۈننىنى خاتىرىلەش ھاياتنى قەدىرلەشتىن دېرەك بېرىدۇ، دېيىشىدۇ.

مەن دەيمەن: ھاياتنى قەدىرلەش پەقەتلا شۇمۇ؟

△ ھايات بىر يېقىلغۇ، سەن ئۇنىڭ يورۇقىدا دۇنيانى

كۆرسەن، روھىڭنى يۇيسەن.

△ گۈلگە مەپتۇن بولساڭ، ئۇنى ئۆز پايدىسىدىن جۈدا قىلما. گۈزەللىككە مەپتۇن بولساڭ ئۇنىڭ ئىختىراچىلىرىنى ئاسرا.

△ بىلىم، قابىلىيەت، ۋىجدان ۋە قىسمەتكە ئوخشاشلا، مۇھەببەت، گۈزەللىك، ساداقەت ۋە ئاقىۋەتلەرمۇ بىر - بىرىدىن ئايرىم نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى ئويلىغىنىمدا، ئۇلارنىڭ رىقابىتىدىن چۆچۈيمەن. ئۇلارنىڭ مۇجەسسەملىكىنى ئىزدەيمەن.

△ نۇر — ئاسمان جامىدا جۇلا قىلغان، قارا بۇلۇتنى مەستلىكتىن قىزارتىۋەتكەن سېھىرلىك شاراب.

△ ھايات — ئۆلۈم دېڭىزىدا نۇر چېچىپ كېتىۋاتقان مایاكلىق كېمە.

△ ئۆلۈم ۋەسۋەسىسىنى يېڭىپ، ھاياتنىڭ نۇرانە تەبەسسۇمىدىن زوقلىنىمەن.

△ تىكەنسىز سېرىق چېچەكنىڭ مەپتۇن قىلارلىق خۇش پۇرىقى يوق.

△ دانىشمەن ئۇچۇن كېچىدە چىراغ ھاجەتسىز.

△ ئادەملەر ئۇمىد قالۇنى بىلەن ئۆتكەن ھاياتنىڭ ھەرەتلىك مەرسىيەسىنى چېلىپ كەلدى، تارىخنىڭ ئۇمىد بىلەن كۇتىدىغىنى ئىنسانىيەتكە بېغىشلانغان زەپەر قەسىدىسى.

△ ئاسمان يىراقلىقى بولمىسا يۇلتۇزلار تەكتىكى ئۇزۇم، دېڭىز چوڭقۇرلۇقى بولمىسا مارجانلار بېغىمدىكى

بۆلجۇرگەن، ھىجران مۇشكۈلى بولمىسا سەن مېنىڭ ئالـ
دىمدىكى ھەيكەل.

△ غالىب زەپەر چوققىسىغا چىقتى، ئۇ زېمىن يۈزىگە پەرۋاسىزلىق بىلەن نەزەر سالدى، ئارقىدىنلا ۋارقىراپ يىغلىدى. ئەتراپتىكىلەر بۇنى سەزمىدى.

△ ھاياتنىڭ ھەربىر پائالىيىتىدە، ھەربىر مەنپەئەتدارـ
لىق بوسۇغىسىدا، ھەربىر ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئارىـ
سىدىكى جەڭدە بىلىم ئەخلاققا، ھەقىقەت پەزىلەتكە ئايلىـ
نىپ تۇرىدۇ، چۈنكى، ئۇ ئۆز غۇرۇرىدا كەمتەر، ئۆز ئىززىـ
تىدە مەغرۇر.

△ ئۇمىد ــ دېڭىز سۈيىدە جىلۋىلەنگەن شەپەت شولـ
سى.

△ ئۇمىد ــ يالقۇن باغرىدىن پەيدا بولغان شەپقەت ئىلاھى.

△ ئۇمىد ــ قەلبىڭدىكى بوشلۇقلارنى، ھاياتىڭدىكى مۇھتاجلىقلارنى تولدۇرۇپ تۇرغان خىيالىي سۈرەت.

△ ئۇمىد ــ ھەجمى يوقلۇق بىلەن ئارزۇنىڭ قوشۇلـ
مىسىغا تەڭ.

△ قەلبىڭدە مەڭگۈ ھاياتلىق قىممىتى سۆيۈنىدىغان جاۋاھىر بولمىسا، سېنىڭ ھەرقانچە پاراغەتلىرىڭمۇ يەنىلا پاجىئەدىن ئىبارەت، پاراغەتلىرىڭدىن مەغرۇرلانغۇچە، مەـ
نىسىزلىكىڭدىن نومۇس قىل.

△ پىچىرلايمەن، بەختسىزلەرنىڭ پاجىئەلىرى بولمىسا، بەختىيار مەلىكىلەرنىڭ شېرىن ھېكايىلىرى قەيەردىن ئا-

پىرىدە بولاتتى.

△ مەسخىرە ۋە ھاقارەت مېنى ئۇيالدۇردى، مەسخىرە ۋە ھاقارەت مېنى روھلاندۇردى، مەسخىرە ۋە ھاقارەت مېنى ئورنۇمدىن تۇرغۇزدى، مەن ئۇنىڭدىن غۇرۇر ۋە شەرەپ ئىلىپبەسىنى ئاچتىم.

图书在版编目（CIP）数据

中学基础知识速查速记手册. 语文 : 维吾尔文 / 艾力·胡加编写. — 乌鲁木齐 : 新疆人民卫生出版社, 2014.9

ISBN 978-7-5372-5878-4

Ⅰ. ①中… Ⅱ. ①艾… Ⅲ. ①维吾尔语(中国少数民族语言)-少数民族语文课-中学-教学参考资料 Ⅳ. ①G634

中国版本图书馆CIP数据核字(2014)第205936号

书　　名：中学基础知识速查速记手册. 语文
编　　著：艾力·胡加
责任编辑：亚力坤·阿不都萨拉木
责任校对：帕丽达·吾甫尔
出　　版：新疆人民出版总社
　　新疆人民卫生出版社
地　　址：乌鲁木齐市龙泉街196号
网　　址：http://www.xjpsp.com
印　　刷：新疆八百印务有限公司
发　　行：新疆新华书店
版　　次：2014年9月第1版
印　　次：2014年9月第1次印刷
开　　本：787×1092毫米　32开　11.75印张
书　　号：ISBN 978-7-5372-5878-4
定　　价：28.80元

发行科联系电话：（0991）2828206
联系电话：18999960141　　邮编：830001
印刷、装订有问题调换